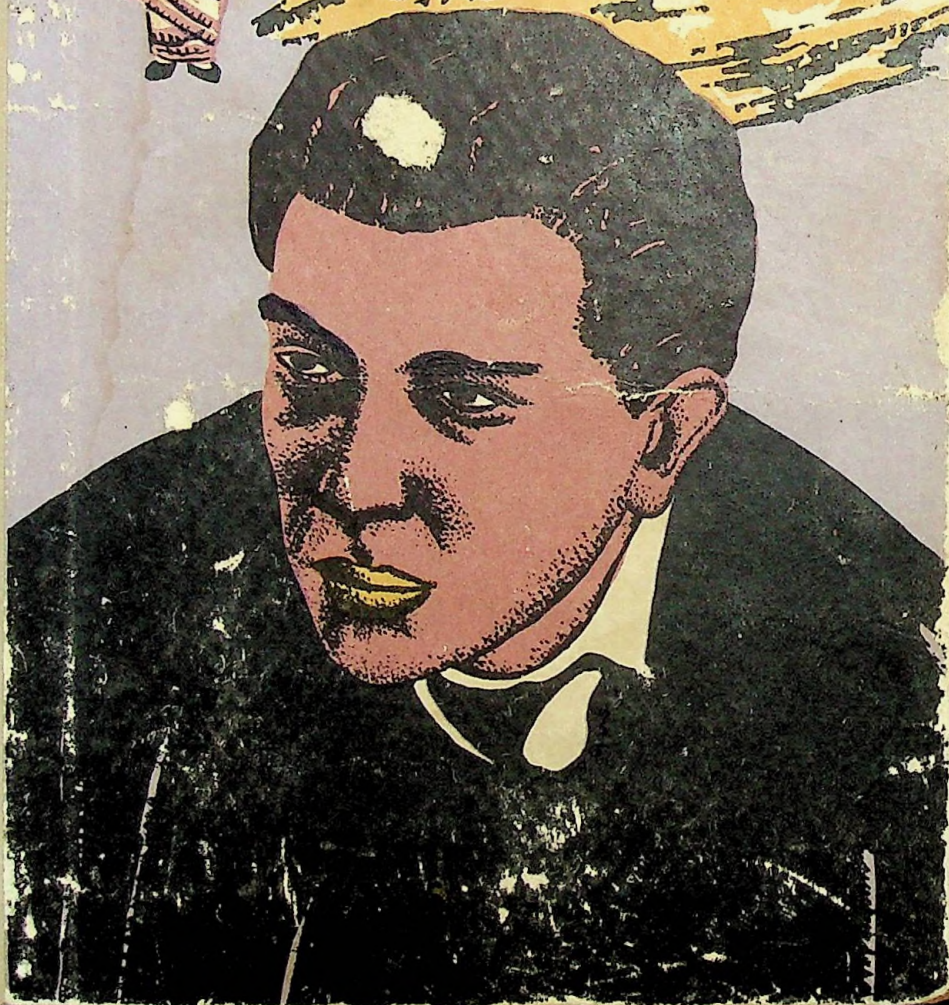


1950. 44. 1
8-9

ЯШПАЛ

КУЛ
БОСГАН
ЧЎҒЛАР



Ҳиндий тилидан таржималар

Я Ш П А Л

«Менинг адабий ижодим ҳамиша сиёсий фаолиятим билан чамбарчас боғлиқдир»,— дейди атоқли ҳинд инқилобий ёзувчиси Яшпал. Унинг асарлари ўттиз йилдирки китобхонлар завқига завқ қўшиб келмоқда.

Ҳиндистоннинг кўп миллатли адабиётида ҳинд ёзувчиси Яшпалнинг номи ҳиндий ва урду тилларида ижод этувчи Премчанд, Сударшан, Кришан Чандр каби машҳур сўз санъаткорлари номлари билан бир қаторда туради.

Кўпчилик ҳинд ёзувчилари каби Яшпал катта адабиёт майдонига ҳадикли тажрибалар билан эмас, балки дунёқараши тўла шаклланган санъаткорга хос асарлари билан кириб келди. Бунда етти йиллик қамоқ ҳаёти адабий мактаб вазифасини ўтади ва чиниқтирди.

Яшпал 1903 йил 3 декабрда Кангра деган Панжоб шаҳарчасида майида савдогар оиласида дунёга келди. Дастлаб диний мактабда таҳсил кўрган Яшпал, ўша йиллари Ҳиндистоннинг ижтимоий-сиёсий ва маданий марказларидан саналмиш Панжобнинг қадимий шаҳри Лоҳурдаги миллий коллежда ўқийди.

Бу даврда у «Ҳиндистон саможводи пражатантра сена» («Ҳиндистон социал-демократлари армияси») номли инқилобчилар ташкилоти аъзолари билан алоқа боғлайди ва инқилобий кураш йўлига ўтади.

Деҳлида қурол-яроғ сақланадиган яширин омбор ташкил қилиш ва Англиянинг Ҳиндистон вице-қиролининг поездини портлатишга уринишда айбланган Яшпал 1928—1932 йиллари таъқиб остига олинади. Уни тутиб берган шахсга катта инъом берилиши ваъда қилинади. Аммо Яшпал яширин ҳолатга ўтади ва профессионал инқилобчига айланади. Бироқ 1932 йил Яшпал учун оғир йил бўлди. Илоҳобод шаҳрида уни полиция ҳибс қилади ва ўлим жазосига маҳкум этилади, кейинчалик бу ўн тўрт йиллик қамоқ жазоси билан алмаштирилади, аммо ифкори омма тазйиқи натижасида ҳукумат Яшпални 1938 йили қамоқдан озод қилишга мажбур бўлади.

Қамоқдалик чоғида у ўзини адабиёт билан боғлашга аҳд қилади, чунки бу унинг мақсадига тўла мувофиқ эди.

«Мен қамоқ ҳужрасида ҳам ёздим,— дейди ёзувчи,— чунки адабиётни мен халқнинг инқилобий руҳини кўтарувчи, унда инқилобий онглиликни оширувчи восита деб ҳисоблайман».

Шундай қилиб Яшпал қамоқда ҳам, ундан кейин ҳам турли жанрларда асарлар битади. Лекин унинг илк ҳикояси 1939 йилда, биринчи романи эса 1941 йилдагина нашр этилди, чунки инқилобий ёзувчининг асарларини босиб чиқаришга ҳар қандай ношир ҳам таваккал қилолмасди.

Яшпал хотини билан биргаликда охирги маблағини сарф қилиб, эски бир босма станогни харид қиладилар ва «Виплав» («Исён») номи билан машҳур бўлган нашриёт ишларини секин-аста йўлга соладилар. Яшпал «Виплав» номи билан ёшлигида журнал ҳам нашр этган эди.

1941 йили чиққан биринчи романи «Дада камрад» («Уртоқ Дада») даёқ ўзининг сиёсий омолини талқин этиб, адабиётнинг вазифаси ва унинг жамоат манфаати учун хизмат қилиши таъкидланганди.

1939 йилдан 1947 йилгача Яшпал тўрт роман ва бешта ҳикоялар тўпламини ёзиб, нашр қилди.

Ёзувчининг тўрттала романи ҳам, яъни «Уртоқ Дада», «Сотқин» (1943 й.), «Дивя» (1945 й.), «Партия бўйича сафдош», «Гита» (1947 й.) бир-бири билан воқеабанд бўлмаса-да, уларни узвий равишда боғлаб, бирлаштириб турувчи умумийлик бор. Бу — ватанпарварлик ғояларидир.

Масалак, «Партия бўйича сафдош» романи Ҳиндистон Коммунистлар партияси фаолиятига бағишланган. Унда Яшпал қатор ҳуқим масалаларни кўтариб чиқди. Айниқса, муҳитнинг таъсири натижасида янги инсон шаклланиши масаласига муаллиф катта ўрин берган. Муаллиф ижобий қаҳрамон шаклланиши жараёнини кўрсатиб қолмай балки унинг ўз атрофидагиларга таъсирини ҳам тўғри ифодалайди.

Бу романдаги Гита Яшпал билан биргаликда улкан ва машаққатли йўлни босиб ўтган рафиқаси Пракашватий Капурни эслатади. Бу жасур ва иродаси мустаҳкам аёл ҳамиша ёзувчининг содиқ дўсти ва мададкори бўлди.

Романда Ҳиндистон Компартиясининг халқ курашидаги роли ҳикоя қилинади, аммо асарнинг асосий мавзуси — бу ватанпарварлик.

«Дивя» романи эса, шу даврда ёзилган бўлса ҳам, тарихий асар бўлиб, у мелодгача II асрдаги Ҳиндистон воқеаларини акс эттиради.

Яшпалнинг бу узоқ даврга мурожаат қилганининг боиси шуки, у давр ўзининг кескин идеологик курашлари, фалсафий таълимотларга бойлиги билан машҳур бўлиб, улар ҳозирги Ҳиндистон учун ҳам катта аҳамиятга эгадир.

Бу романда руҳоний зодагонлар билан қўйи табақа на-мояндалари ўртасида ҳокимият учун кураш тасвирланган. Бу асарни ҳам Яшпал ватанпарварлик ғояларини ёритишга ба-ғишлаган.

Яшпалнинг 30—40-йилларда ёзилган роман ва ҳикояларида Фрейднинг психоанализ ғоялари таъсири сезилиб туради. Бу таъсир шаҳвоний масалага («Дивья») ва озодлик ҳаракатида террорчилик ташкилотларига («Сотқин») ортиқча эътибор бери-лишида намоён бўлади.

Бинобарин, ўттизинчи йилларда Яшпалга ўша йилларда Ҳин-дистонда тарқалган адабий оқим «чҳаявад» анча таъсир кўр-сатган.

Яшпал секин-аста бу таъсирдан қутула бориб, ҳаётни тас-вирлашда реализм майдонига пойдор қадам қўяди. У сюжет тузилишига кўп янгиликлар киргизди — воқеани ҳаракатда ифодалайди, уни кучайтиради, турмуш динамикасини акс этти-ради. Ижобий қаҳрамоннинг руҳий ҳуснини, ҳаётий кучини ифо-далалайди ёзувчи.

Унинг асарлари марказида роман ёки ҳикоя ғоясини ёритиб берувчи инсон туради. Китобхон Яшпал қаҳрамонларининг ҳара-кати, фикри ва ҳиссини диққат билан кузатиб боради, чунки ёзувчи уларни энг типик хусусиятлари намоён бўладиган шароитда кўрсатади. Бунда Яшпалга унинг улкан ва оғир ҳаёт йўли ёрдам беради.

Ёзувчи кўпинча қаҳрамоннинг муаллиф изоҳи билан бог-лиқликда олиб бориладиган ички монологларидан фойдаланади. Қаҳрамонларнинг ички дунёсига чуқурроқ кириб боргани сари Яшпалнинг бадиий маҳорати ўсди.

Ёзувчи ҳаётида 1947 йил, мустамлакачиликка хотима берил-ган йил муҳим бурилиш ясади. Мустақилликка эришганга қадар ҳинд адиблари тараққийпарвар ёзувчилар жамиятига бирлашган бўлсалар, мамлакат Ҳиндистон Иттифоқи ва Покистонга тақсим-лангач ёзувчилар кучи ҳам тақсимланади, чунки мустамлаке-чиликка қарши кураш каби асосий масала ҳал бўлган эди. Энди биринчи планга ёзувчиларнинг синфий қарашлари қўйил-ди. Бир хил адиблар диний сўфиёна ғояларни тарғиб қилишни кучайтиришган бўлса, иккинчилари мустақилликка эришган давлатни куйлашни асосий мақсад қилиб қўйишди ва ниҳоят, учинчилари буржуа жамияти иллатларини қораладилар. Ҳин-

дистонда сақланиб қолган эски урфнинг барқарор топишини талқин этдилар. Яшпал ҳам шулар қаторидан фахрли ўрин олди.

1947 йилдан кейин битилган асарларида Яшпал ҳиндулар ва мусулмонлар ўртасидаги мазҳабий низо авж олганлиги, ишчиларнинг ўз ҳақ-ҳуқуқлари учун курашига катта аҳамият берди. Уни Ҳиндистон экономикаси тараққиётининг сустиги ва мустақил мамлакатнинг сиёсий ҳаётига империалистлар дахл қилиши мумкинлиги ташвишга солади.

Яшпалнинг кейинги йилларда яратган асарлари ичида «Сохта ҳақиқат» роман-диалогияси ажойиб дурдона саналади. Мавзу кенглиги, масаланинг муҳимлиги ва теранлиги, ҳаётий покеаларни қамраши жиҳатидан уни М. Шолоховнинг «Тинч Дон»и билан қиёс этса бўлади.

«Бизда баъзиларнинг дидига тўғри келмади «Сохта ҳақиқат», — дейди Яшпалнинг ўзи. — У ҳаддан ташқари ачиқ туюлди. Баъзиларга эса шунинг учун ёқмадики, ундаги судлар ва жаядеваларда ўзларининг башараларини кўришди».

1947 йилгача битилган асарларида Яшпал Ҳиндистон меҳнат-кешларининг миллий онглилигини уйғотиш, келгинди золимларга қарши курашга чорлашни асосий мақсад қилиб олган бўлса, кейинги йилларда уни бошқа масалалар — нима учун ҳинд ҳаёти равнақининг секин бориши, ҳинд халқининг янги ҳаёт сари бориши йўлида кимлар ғов бўлиб туриши масалалари қийнайди.

«Сохта ҳақиқат» романи ва 50—60 йилларда Яшпал томонидан яратилган ҳикоялар ана шу саволларга жавоб бўла олади.

Ўз ҳикояларида санъаткор ҳинд жамиятининг турли табақалари ҳаётининг энг нозик томонларини ифодалаб, янгиликнинг эскилик билан ашаддий курашини тасвирлаб беради.

Яшпал ҳикояларининг ижобий қаҳрамонлари типикдирлар. Улар адолат, тинчлик, халқлар ўртасида дўстлик учун курашадилар.

Яшпал бизнинг мамлакатимизнинг қалин дўсти, у Совет Иттифоқига бир неча марта келган. Дастлаб у мамлакатимизга 1952 йили Тинчликни ҳимоя қилиш Вена Конгрессида қатнашган Ҳиндистон ҳайъати аъзоси сифатида келган эди. Шундан кейин унинг «Темир тўсиқнинг ҳар икки томонида» деган асари босилиб чиқди. Унда муаллиф совет халқи ҳаётини капиталистик мамлакатлардаги меҳнаткашлар аҳволи билан таққослайди. 1958 йилнинг кузида эса Яшпал ҳинд ёзувчилари билан бирга Осиё ва Африка мамлакатлари ёзувчилари анжуманида қатнашиш

учун Тошкентга келди. Яшпал мамлакатимиз адабиётини, айниқса ўзининг севимли ёзувчилари Л. Толстой, И. Тургенев, А. Чехов, М. Горькийни ҳинд жамоатчилиги ўртасида оммалаштириш ишига катта куч сарфлайди. М. Горькийнинг «Болалик», И. Кербобоевнинг «Дадил қадам», А. Мухторнинг «Опа-сингиллар» романларининг Яшпал томонидан қилинган таржималари Ҳиндистонда машҳур.



Яшпал ҳикояларининг эътиборингизга ҳавола қилинаётган мазкур тўплами ҳозир ҳинд тараққийпарвар жамоатчилиги, ҳинд халқини ҳаяжонлантирадиган масалаларга бағишланган асарлардан иборат.

Яшпалнинг ажойиб ҳикояларининг асосий мавзуи тенгсизликка қаратилгандир, шу важдан унинг ҳар бир ҳикоясини китобхон сабрсизлик билан қарши олади. Ҳажм жиҳатидан кичик бу асарларида адиб ҳозирги Ҳиндистонга онд катта ва актуал масалаларни кўтариб чиқади, масалан, одамларни қуйи ва юқори тоифа-зотга ажратиш, ҳинд аёлининг камситилиши, кпшилиқ шаъни топталиши ва бошқалар.

Тўпламдаги ҳикояларнинг ичидан мана буниси энг яхши ҳикоя деб айтиш қийин.

«Янги дунё» ҳикояси ишчпларнинг ўз ҳуқуқлари учун курашига бағишланган. Фабрикант эри билан инқилобчи Матҳур ўртасида, уларнинг қайсиси ҳақ, қайсиси ноҳақлигини билолмай довдираб юрган бош қаҳрамон миссис Сарин мисолида Яшпал ҳинд зиёли аёлининг сиёсий онги уйғонишини тасвирлаб берган.

«Қўрқоқ кашмирлик» ҳикоясида эса жоҳил, эзилган Ҳафза орқали ҳаётни яхшилаш йўлини секин-аста тушуниб борган деҳқон онгининг ўсишини кўрсатади. «Энди мен қўрқмайман, ҳизрат!—дейди у.—Менга милтиқ беринглар. Бермасаларингиз, милтиқсиз ҳам курашавераман. Қўлимга таёқ олиб урушаман! Тош отаман!»

Адиб ўз ҳикояларида инсон шаъни, иззат-нафсини камситиш каби ҳолларга катта ўрин беради. Ўз қаҳрамонларининг катта-кичиклигидан қатъий назар, уларда инсонни кўради ва бу инсоннинг поми балчиқда булғанмаслиги кераклигини куйлайди. «О, болалари тушмагур-эй!» ҳикояси бунга яхши мисол бўла олади. Бунда муаллиф Ҳиндистоннинг миллий тараққиётига тўс-

қиялиқ қилувчи ҳинду-мусулмон диний ийфоқи каби ижтимоий мусибатни қоралайди.

Аёллар ҳуқуқсизлиги ҳам ҳинд халқи ҳаётида катта чипқондир. Ҳинд хотин-қизларининг чўриларча аянчли аҳволидан Яшпал изтироб чекар, ҳамдардлик қилар экан, хотин-қизларнинг энг оддий инсоний ҳуқуқлардан маҳрум этилишига қарши чиқади.

Бу масала «Хайр, ишқ!» деган ҳикояда ўзининг ажойиб таҳлилчини топади. Бунда ҳалол, жасур қиз ғариб рикшачининг ҳалокатига сабабчи бўлган золим шахснинг муҳаббатини кескин рад этади. Бу масала Яшпални шу қадар жалб этадики, у мазкур ҳикояси асосида пьеса ҳам яратади.

Яшпал асарларида мазлумаларга нисбатан ҳамдардлик, ноинсофликларга қарши исён, чин инсонпарварлик ғоялари тўла ифодасини топади.

Адиб сатира бобида ҳам моҳир санъаткор. Ўз сатираси нишини у ҳинд халқи турмуши ва меҳнатига ҳалал берувчи жаҳолат, риёкорлик ва боёнларга қарши қаратади. Бунга мисол қилиб «Шаҳаншоҳ одиллиги» ҳикоясини олса бўлади. Асар тарихий тарзда ёзилган бўлиб, унда шаҳаншоҳ кўп йиллар айш-ишрат суриб юриб, «Халқнинг қорни оч-тўқлигининг аҳамияти йўқ! Халқ адолатга муҳтож!» деган хулосага келади. Ҳикоя узоқ тарих ҳақида бўлса-да, ҳозирги Ҳиндистонда ўз аҳамиятини сақлаб қолган.

Яшпал ҳикояларининг ўзбек тилида чиқаётган мазкур биринчи тўплами адибнинг янги Ҳиндистон яратилиши каби улғувор ва олижаноб ишга бағишланган серқирра ижоди билан танишиш йўлида қўйилган илк қадам бўлиб хизмат қилади деб ўйлаймиз.

О. ПОЛНОВА

ЯНГИ ДУНЕ

Матхурнинг вақтида келмаганидан Сарин соҳибнинг табиа­ти хира эди. Чунончи, у хотини миссис Саринга қараб шикоят қилди:

— Жамиятдан ташқари туриб маданиятни ўзлаштириб бўлмайди. Мана бу одамни қара: роппа-роса соат бешда бораман, деб ўзлари ваъда қилган эдилар. Мана беш ярим бўляпти, жанобларининг ҳали ҳам дараклари йўқ. Қизиқ жойи шуки, яна бу жаноб, ватдангни бажармайсан, деб бизга туҳмат қиладилар. Э, тавба!.. У ёқда ҳойнаҳой Бейром жий мени кутиб ўтиргандирлар.

— Ваъда берувди дейсизми?— сўради миссис Сарин курсиларни гир айлантириб тери­б қўйилган туваклардаги гуллардан бирининг сарғайган баргини олиб ташлар экан.— Бирор меҳмон келмоқчимиди?

— Э, меҳмон қаёқда,— жавоб берди Сарин соҳиб қўлидаги сигарани бир тортиб,— ишчиларнинг битта бошлиғи. Баъзи бир кишилар ўзига шуни касб қилиб олган. Аввал ишчиларга ғулғула солиб, уларни оёққа тургазади-да, кейин, мен сенларга бошчилик қиламан, деб ўзининг ишини тўғрилайди. Буниси сал одамшавандароқ. Уни шу ерга чақириб, тушунтираман, деб ўйловдим. Замон ёмон. Буларга шунақа қилинмаса бўлмайди. Қаттиқлик қилсанг баттар тўполон қилади.

Миссис Сарин кичкина ўғилчасига свитер тўқиш билан банд эди. Бир айлана тўқиб чиқди-да, иккинчи айланани бошлар экан, эрига қараб деди:

— Фабрикангизда ҳамма вақт жанжал-тўполон

бўлгани-бўлган. Сиз шу фабрика билан клубдан ҳеч бўшамайсиз. Чатержийнинг уйидаги гулларни кўрсангиз, оғзингиз очилиб қолади. Бир куни борсангиз эди, уч-тўрт тувак...

Шу пайт бирдан айвон томондан оёқ товуши эшитилиб қолди-ю, миссис Сарин, гапи ярим йўлда қолиб, ўша ёққа қаради. Бир ёш йигит — эғнида кир-чир кийим-бош, қўлтиғида қоғоз солинган бир жилд — хизматкор билан бирга шулар ўтирган жойга қараб келяпти. Сарин соҳиб ўша ёққа қараб, суялиб ётган жойидан қимирламасдан, сигара ушлаб турган ўнг қўлини чўзиб, деди:

— Келсинлар, комред!¹ Жуда куттириб қўйдилар.

У ўтиришга ишора қилди. Йигит кўрсатилган курсига ўтириб, қўлтиғидаги латта жилдни ўт устига қўйди-да, деди:

— Сорри². Бир оз ўзим кеч қолган эдим, бунинг устига яна сизнинг одамларингиз ушлаб қолишди. Ҳеч ичкарига киргизмайман, деб туриб олишди. Соҳиб мени чойга таклиф қилганлар, деб хўп тушунтирдим, ҳеч ишониймайди.

— Ана холос! Ахир сиз ўзингиз ўшаларнинг вакилисиз-ку! — Сарин соҳиб фурсатдан фойдаланиб узиб олди.

— Тўғри гап. Ўзининг одамини жуда камдан-кам киши танийди, — дарҳол ҳамлага жавоб берди йигит кулиб.

Миссис Сарин қилаётган ишини унутиб, йигитга тикилиб турарди. Бирдан кўз кўзга тушди-ю, йигит ҳайрон бўлиб қолди:

— Мисс Каккар?.. Сиз бу ерга қандай келиб қолдингиз?

Сарин соҳиб унинг гапини бўлди:

— Кечирасиз, таништириш эсимдан чиқибди. Бу киши миссис Сарин бўладилар.

Миссис Сарин илжайиб қўйди ва эски танишлик оҳангида сўради:

— Мистер Матҳур, ўзингиз қандай келиб қолдингиз бу ерга?

¹ Комред (ингл.) — ўртоқ, ишчилар тарафдори ва коммунистларни шу сўз билан таърифлайдилар.

² Сорри (ингл.) — кечирасиз.

— Шундай, фалакнинг гардиши билан. Инглиз тили ўқитадиган бир одам яна керак бўлиб қолмаган-микин деб келдим.— Шундай деди-да, Матҳур ҳеч тортинмасдан хохолаб кулиб юборди. Икковининг гап-сўзидан Сарин соҳибга маълум бўлдики, миссис Сарин ҳали мисс Каккар бўлиб юрган ва саккизинчи синфни тугатиш имтиҳонларига тайёргарлик кўраётган вақтида Кунданлал Матҳур коллежда ўқир экан ва мисс Каккарнинг уйига қатнаб, унга инглиз тили китобларини ўзлаштиришга ёрдам берадиган экан.

Кичкина хонтахталарга оч ҳаво рангли йўл-йўл дастурхончалар ёзилган эди. Хизматкор худди ўша рангли чой идишларини олиб келиб хонтахтага териб қўйди. Кейин бир патнисда пирожний, ҳўл мева олиб келиб, бошқа бир хонтахтага қўйди-да, ўзи одоб-эҳтиром билан бир четга ўтиб турди. Сарин соҳиб унга парироқ бориб тур, дегандек ишора қилди-да, кейин «комред»га мурожаат қилиб гап бошлади:

— Хўш, энди бу ишлар қандай бўлади?

Матҳур эътиборини тўплаб Саринга қаради-да, жавоб берди:

— Ишни-ку сиз ўзингиз бошқаряпсиз.

— Ахир сиз, бундоқ бошқаришга йўл қўйсангиз экан.

— Нега? Ҳеч бунақа гап йўқ... Гапингизга тушунмадим.

— Менга қаранг. Бунинг ҳеч яширадиган жойи йўқ. Сиз миссис Сарин билан эски таниш экансиз. Сиздан яшириб нима қилдим!— деди Сарин ором курсида яна ҳам чўзилиб.— Ишчилар бўлмаса, фабрика тўхтаб қолади. Лекин шу билан бирга, фабрика бўлмаса, бу уч ярим минг ишчи қаёққа боради? Шу фабрикани агар биз бошқарадиган бўлсак, ўз билгимизча бошқарамиз. Мабодо ишчиларнинг бирор қонуний талаби бўлса-ю, биз бажармасак, унда айтинг. Лекин фабрикани уларнинг қўлига топшириб қўйиш мутлақо мумкин эмас. Бу фабрикага синдикатнинг икки миллион икки юз минг пули сарфланган. Икки миллион икки юз минг! Шу фабрика бошқа мамлакатлардаги фабрикалар билан рақобат қилишга қодир бўлсин деб, мен бу йил тўрт юз эллик минглик янги машина-аппаратлар олиб келиб ўрнатдим. Ҳеч бўлмаса мана шу пул учун тўланадиган процентини ўй-

лаб кўринг. Бундан ташқари, ҳисса қўшганлар фойда олмаса, мамлакатнинг саноати қандай қилиб ривожланади? Саноатга сарфланадиган пулни ким беради? Ўзингиздан қоладиган гап йўқ, ишчиларнинг масаласи бутунлай бошқа масала. Тушундингизми гапимга?

Матҳурнинг кўзлари чой қуяётган миссис Сариннинг қўлларида эди. У «ҳа» деб қисқа жавоб берди.

Сарин соҳиб Матҳурга «тингланг» деб ишора қилиб, қўлини кўтариб гапида давом этди:

— Сиз яхшилаб эшитиб олинг: мана бу янги сарфланган тўрт юз эллик минг бирор иш кўрсатиши керакми, йўқми? Шу пул тахминан беш юз ишчининг ишини қилиши керак. Машинанинг маъноси шуки, одамнинг ишини машина қилиб, одамга, яъни жамиятга фойда келтиради. Биз беш юз ишчининг ўрнига машинани ишлатиб, беш юз ишчини бошқа ишларга бўшатиб берамиз. Ундан кейин шуни ҳам билиб қўйингки, фабриканинг елкасида ишчиларнинг юки қанча камайса, ишчиларга шунча кўпроқ ҳақ тўлаш мумкин бўлади. Тушундингизми?..

Миссис Сарин икковининг олдига бир пиёладан чой қуйиб қўйди-да, ҳар ким ўз ҳолича шакар солар деган хаёл билан шакардонни суриб қўйди.

Матҳур пиёласига шакар солиб аралаштирар экан, Сарин соҳибга жавоб берди:

— Сизнинг гапингизни тушунапман, лекин...

Сарин унинг сўзини бўлди ва «эшитинг» деб ишора қилиб, яна гапириб кетди:

— Ишчилар билан хўжайинларнинг манфаати бир. Буни Гандийий ҳам тан оладилар. Ишчиларнинг аҳволини яхшилашга биз тинмай ҳаракат қиляпмиз. Уларга поликлиника қуриб бердик. Болаларига мактаб очиб бердик. Уларнинг ўйнаб юриши учун майдон ажратиб беряпмиз. Ишчиларга яхши квартиралар қуриб бердик. Шу ишларнинг ҳаммасига битта одамни бошлиқ ҳам қилиб тайинлаб қўйибмиз. Унга ойига қирқ рупия тўлаяпмиз. Лекин у одам унча тузук чиқмади. Бу вазифанинг номи — оммага хизмат қилиш. Бу ишга шундай одам бўлиши керакки, у оммага чин кўнгилдан хизмат қиладиган бўлсин. Маош масаласи унча муҳим эмас. Биз эллик-олтмиш,

ҳатто етмиш-етмиш беш рупия ҳам беришимиз мумкин. Хизмат қилиш кўнглида бор, ишчилар ишонадиган бир одам борми? Бўлса, бизга айтинг. Бу иш аслини олганда худди сизга ўхшаган одамларга мос.

Миссис Сарин пирожнийли тақсимчани Матҳурнинг олдига суриб қўйди-да, олдидаги чойини ича бошлади. Сариннинг гапидан Матҳурнинг лабларида энгилгина табассум пайдо бўлди. Аввалига «лекин...» деб жуда жўшқин жавоб бермоқчи бўлган эди, бироқ энди у жавобнинг кераги йўқлигини ҳис қилди. Шундай бўлса ҳам муроса учун деди:

— Сизнинг гапингиз тўғри. Аммо хизмат деган нарсa тўғрисида ҳар кимнинг фикри ҳар хил бўлиши мумкин.— Матҳур миссис Сариннинг эғнидаги майин бўз сорийсига бир назар ташлаб, илжайиб деди:— Мана миссис Сарин бўз сорий кийиб, мамлакатга хизмат қиладилар. Сиз эса бир заводни бошқариб, элнинг ҳолатини чиқарасиз.

Сарин билан Матҳур икковлари пиёлаларини бўшатишган эди. Хизматкор пиёлаларни олиб кетмоқчи бўлди. Бироқ Матҳур тортинмасдан эътироз билдирди:

— Йўқ, мен яна бир пиёла ичаман.

— Ҳа, бемалол,— деб миссис Сарин ёнидаги патнисда турган тоза пиёлаларга қўл узатди. Матҳур бир оз хижолат чекди. Чунки бадавлат одамларнинг уйларида бир пиёлага икки марта чой қуйилмайди, ҳар сафар янги, тоза пиёла ишлатилади, деган одат борлиги эсига тушди.

— Бўзга бизнинг қаршилигимиз йўқ,— деб яна гап бошлади Сарин, янги сигара тутатиб.— Ганди-жийнинг шу сафарги йиллигида биз беш юз рупиялик бўз сотиб олдик. Бизнинг мамлакатда саноат йўқ. Шунинг учун ишсизликни бир ёқлик қилишга шу бўз ҳам яхши нарсa.

— Йўқ, тақсир!— жавоб берди Матҳур.— Мен бўзга қаршилиқ-қаршимасликни назарда тутаятганим йўқ. Мен хизматни гапиряпман. Ишчиларга кечки мактаб очиб бериб ёки дори-дармон улашиб ҳам уларга хизмат қилиш мумкин. Уларга ёрдам беришнинг бошқача йўли ҳам бор, яъни бировнинг қўлига муҳтож бўлгандан кўра ўзига-ўзи бек бўлганга нима етсин...

Сарин ҳайрат билан кўзларини катта очиб, беҳосдан ўрнидан туриб кетди ва туриш барабар жон ҳолатда деди:

— Ўў! Социализм! — ва Матҳурнинг жавобини кутмай гапира кетди:— Ҳа, ҳа, бу нарсани ишчиларнинг ҳам, хўжайинларнинг ҳам манфаатини назарга олиб туриб қилиш мумкин. Яъни уларнинг ўртасида жанжал-тўполон бўлмасин. Мана Аҳмадობодда «Ишчилар судхўрлик жамияти» ишляпти-ку, сизлар ҳам ўшанақа жамият тузишинглар керак. Ҳа, айтгандек, соат беш яримда бир жойда муҳим бир ишим бор эди. Шунинг учун ҳам соат бешда келишингизни илтимос қилувдим...— хотинига қараб инглиз тилида деди:— Сизлар таниш экансизлар. Комредни яхшилаб меҳмон қилинг.— Кейин яна Матҳурга ўғирилди-да, суҳбатнинг айнаи ўртасида ташлаб кетаётгани учун узр сўраб, сигарасини бурқситганича жўнади. Лекин бир неча қадам юргач, орқасига қайрилиб, «менга қара», деб хотинини чақирди. Миссис Сарин ўрнидан туриб борди. Сарин соҳиб жуда паст овоз билан хотинига уқтирди:

— Бунга тушунтиришга ҳаракат қилгин. Ҳалиги ишга хўп деса, яхши бўлади. Юз рупия бўлса ҳам майли.

Миссис Сарин қайтиб келиб Матҳурга, дастурхонга қаранг, деб таклиф қилди-да, гапга тушиб кетди:

— Кўришганимизга ҳам олти йил бўлди. Қаёқларда юрдингиз? Аградан кетганингизга қанча бўлди? Канпурда қачондан бери турибсиз? Бизларнинг бўлса бу ерга келганимизга икки йил бўлди. Мактабни бундан икки ярим йил илгари битирувдим. Ушанда мистер Сарин эндигина Европадан қайтиб келган эдилар. Иккимиз турмуш қурдик. Битта кичкина ўғилчамиз бор. Уч ойлик бўлди. Жуда ҳам ёқимтой бўлган. Энагаси айлантириб юрибди, ҳозир келиб қолади. Сиз шу ерда турибсизми? Менинг ҳеч хабарим ҳам бўлмабди. Биз ўзи у ёқ-бу ёққа жуда кам чиқамиз. Гоҳ-гоҳда бўз дўкондагилар келиб, мени қўярда-қўймай олиб кетишади. Булар бўлсалар завод билан клубдан ҳеч бўшамайдилар. Бу кишининг ўрнида илгари бир европалик ишларди. Икки минг оларди, лекин заводнинг зарардан боши чиқмасди. Бу кишининг одати — ўзларининг ишларини ҳеч

бировга ишониб қўймайдилар. Шу заводга бўла қолсин, деб ўзларининг ойликларини ҳам икки минг ўрнига бир ярим минг қилиб қўйганлар. Фойдани тақсимига келганда эл қаторилар. Ҳамма ишга балогардон шу киши. Бунинг устига кунда жанжал, иш ташлаш — шунақа ғалвалар.

Миссис Сарин бир четга қўйиб қўйган тўқимасини қўлига олиб яна ўшанга уринар экан, сўради:

— Сиз бу ерда нима иш қиляпсиз? Отангиз ўша Аградамилар?

— Отам вафот этиб кетганлар. Онам ўша ердалар,— жавоб берди Матҳур.— Айтгулик ҳеч қанақа иш қилмайман. Шундоқ ишчиларнинг орасида юрман.

Миссис Сарин бу тўғрида яна савол беришга ботинолмади.

— Хотинингиз?..— сўради у инглизча сўз ишлатиб.

— Хотиним йўқ. Онам бор, холос.

— Онангиздан хабар олиб турсангиз керак, албатта?

Миссис Сариннинг бу ҳамдардлиги Матҳурнинг олти йил илгариги турмушини эсига туширди. Ўша кунлари у кекса ота-онаси билан бирга турарди, келажак ҳаётига пойдевор қуриш ташвиши билан банд эди. Ўша вақтда унинг бирдан-бир орзу-тилагини яхши ўқиб, бирон каттароқ ишга ўрнашиб олишу роҳат қилиб яшаш эди. Ҳар куни уч километр яёв юриб, мисс Каккарникига инглиз тили ўқитгани борарди. Ўша вақтда мисс Каккар озғингина бир қиз эди. Жуда қунт билан дарс тайёрларди. У ҳам келажак учун замин ҳозирламоқда эди. Мактабни битиргач, бир ярим минг маошли, завод эгасидек бир одамга тегиб олиб, мана бахти кулибди. Матҳур-чи? Сен ўзингга ўзинг зомин бўляпсан, деб кексалар койишяпти. Лекин у, мана шу тутган йўлим тўғри, деб аниқ бир йўлни тутиб олган.

Матҳурнинг ўтмиши кўз олдида гавдаланиб кетди. Бу ёқда эса миссис Сарин жавоб кутмоқда эди. Матҳур унинг саволига жавоб берди:

— Отам вафот этиб қолдилар. Вафот этишлари ҳам шундай бўлдики, ўшандан кейин менинг фикрларим бутунлай ўзгариб кетди.— У ўзининг камбағал-

йўқсиллигидан ор қилмай, миссис Саринга тик қараб, гапида давом этди:— ўзингиз биласиз, бизнинг моддий аҳволимиз яхши эмас эди. Отамлар мактабда ўқитувчилик қилардилар. Йигирма уч йил ишладилар, лекин маошлари қирқ рупиядан у ёққа ўтмади. Уша қариган чоғларида ҳам, ўн рупия ортиқ ишлармикинман, деб кунига беш километр юриб, сизнинг укангизга урду тилини ўқитгани борардилар. Мен ўзим ҳам коллежга тўланадиган пулни топиш ниятида сизга инглизча ўргатардим. Бир амаллаб университетни битириб олсам деган ниятим бор эди. Битириб олиш ҳам қийин эмас эди. Ўқишга иштиёқим зўр эди, стипендия ҳам олардим...

Миссис Сариннинг оппоқ, нозик бармоқлари оч яшил ранг жунни тўқиш билан банд, лекин икки қулоғи Матҳурда эди.

— Ҳадеб меҳнат қилавериб отам касал бўлиб қолдилар. Дори-дармон топилмай, ўша ётганларича қайта турмадилар.

Миссис Сариннинг юраги ачишиб кетганлиги юз кўзидан билиниб турарди. Матҳур гапида давом этди:

— Бунинг ҳеч ҳайрон бўладиган жойи йўқ. Бу мамлакатда, бу дунёда бунақа воқеалар кунда бўлиб туради. Биз унга аҳамият бермаймиз. Лекин ўз отамнинг шундай ўлиб кетиши менга қаттиқ таъсир қилди. Отам бечора ўлиб-тирилиб меҳнат қилдилар, лекин қоринлари тўйиб овқат емадилар. Натижада, қонлари суюлиб кетди. Юраклари ишдан чиқди. Иложи борица ҳаракат қилдим. Онамларнинг озгина зарзеварлари бор эди, ҳаммасини сотиб, йўқ қилдик. Лекин ҳеч наф бўлмади. Доктор Вармани билсангиз керак. Уша киши отамни кўрди; раҳми келиб, пул ҳам олмади. Фалон доридан ўн олтита укол қилиш керак, деди. У дори Аградаги «Добсан компанияси» да бор экан. Ҳар бир уколнинг баҳоси йигирма икки рупия экан. Буни эшитиб кўзимнинг олди қоронғилашиб, уч юз эллик иккита кумуш доирача кўзимнинг олдида дикиллаш бошлади. Шунча пулни ҳеч қаердан тополмадим. Отамнинг жонига ора кирадиган дори-ку бор, лекин уни олишга пул йўқ. Отамга тасалли бериш учун табиблардан у-бу дориларни олиб келиб ичиравердим. Аммо отамнинг кун-соатлари битиб бораётгани аниқ эди.

Миссис Сарин қўлидаги ишни бир четга қўйди-да, сумкасидан дастрўмолини олиб, кўзларини артди. Матҳур гапида давом этди:

— Бу гапларни гапириб кўнглингизни ранжитдим. Узр. Лекин бу гапларнинг ҳаммаси рост. Бунақа воқеалар ҳар куни бўлиб туради. Мен отамнинг ўлганига ачинмайман. Ҳамманинг отаси ўлади. Лекин гап шундаки, у киши ҳали уч-тўрт кун яшаб юриши мумкин эди. Керакли дори бор эди. Ўзингиз ўйлаб қаранг: дори «Добсан компанияси»нинг жавонида ётаверди. Компания, бировнинг қони суюлса-ю, уч юз эллик икки рупияни нақд бериб, олиб кета қолса деб, пойлаб ўтираверди. Бу тузумда одамнинг жони азиз эмас, шу уч юз эллик икки рупия пул азиз.

Миссис Сарин яна кўзларини артди-да, қўлини юзига босиб: «Илоё жойлари жаннатда бўлсин», деди ачинган оҳангда. Шундай деб, у диққат билан Матҳурнинг гапини тинглай бошлади.

— Уша вақтда менда ёки менинг отамда уч юз эллик икки рупия йўқ эди, бу тўғри. Лекин буни қўя туринг. Гап аслида бунда эмас. Гап шундаки, отамлар йигирма уч йил муттасил мактабда бола ўқитдилар. Шунча йил жамиятга хизмат қилиб қўйиб ҳам, касал бўлган чоғларида керакли дорини олиш ҳуқуқига эга бўла олмадилар. Уша вақтда «Добсан компанияси»дан жуда хафа бўлдим. Лекин бундоқ қараганда, «Добсан компанияси»да ҳам айб йўқ. Ахир у дориларни касалларнинг жонини сақлаб қолиш учун эмас, пул ишлаш учун олиб келиб қўйган-да. Мана сизнинг фабрикангизда миллион-миллион газ мато тўқилади. Лекин бундан асосий мақсад яланғочларни кийинтириш эмас-ку. Мақсад — фабрика эгалари шундан пул топиши керак.

— Уфф! Бу дунёда зулм жуда кўп, — деб қўйди миссис Сарин.

— Хўш, зулм қилувчи ким? — сўради Матҳур. — Уша вақтда мен «Ахир нега ўқияпман?» деб ўйлаб қолдим. Ҳа, айтгандек, сизнинг уйингизга қатнаб, сизни нега ўқитардим? Сизга яхшилиқ қилмоқчи бўлганимдан эмас, балки шунинг учунки, сиздан ўн рупия ҳақ олармикинман, дердим. Менинг дарсимга муҳтож йигирма-ўттиз қўшниларнинг қизлари ҳам

бор эди. Лекин ўшаларни ўқитиш хаёлимга ҳам келган эмас. Чунки улар менга ўн рупия беролмасди...

— Йўғ-э, ундоқ деманг,— деди гапни бўлиб миссис Сарин.— Сизнинг меҳнатингиз менга жуда кўп сингган. Сиздан жуда-жуда миннатдорман... Ўн рупия нима деган гап...

— Шунга ҳам раҳмат,— жавоб берди Матҳур,— сиз бадавлат уйда ўсгансиз. Йўқчилик нималигини билган эмассиз. Шунинг учун сиз бунақа нарсаларга унча парво қилмайсиз. Лекин менинг ўқишдан мақсадим нима эди? Менинг мақсадим тузукроқ бир ишга ўрнашиб олиш эди. Жамиятдаги одамларга хизмат қилиш деган фикр-ку менда мутлақо йўқ эди. Яхши ўқишни битирсам, зора бошқаларга қараганда яхшироқ ишга жойлашсам, деб умид қилардим. Кишилик жамиятида ҳамма жойда мана шунақа рақобат кетпти. Сармоя айлантиришдан мақсад одамларнинг ҳожатини чиқариш, эҳтиёжини қондириш эмас, балки уларнинг ёнидаги пулни ўмариб олиш. Бирор жойда хизмат қилишдан мақсад ҳам шу. Бизнинг жамиятда ўқиш, билимли бўлишдан мақсад бошқаларни туртиб-суртиб олдинга ўтишу, яхши жойни эгаллаб олиш. Бошқа гап йўқ.

Миссис Сарин асбобларини қўлига олиб, яна ишига уринар экан, «Бу дунё ўзи шунақа», деб қўйди.

— Шунақаликка-ку шунақа,— деди Матҳур,— лекин бундан демак, бу дунёда ҳамма учун ўрин йўқ, деган маъно чиқади. Дунёда-ку ҳамманинг эҳтиёжини қондиришга етарли нарса бор. Зарур нарсаларни яна кўпроқ ишлаб чиқаришга ҳам имкон бор. Лекин жамиятдаги куч-қувватни бу нарсага ишлатилмайди. Восита ва куч-қувват қўлида бўлган одамлар уларни кўпчиликнинг манфаати учун эмас, ўз бойлигини кўпайтириш учун ишлатади. Халқ меҳнат қилишига қарамай, қашшоқлигича қолаверади. Бу ҳам майли-я, восита, пул эгалари ҳаммани ишсиз қолдириб, уларни ҳатто меҳнат қилиш имкониятидан ҳам маҳрум қилиб қўйди.

Миссис Сарин Матҳурнинг гапларига тушундими, тушунмадими, бу гапларни тинглаётувдими ёки бошқа нарсаларни ўйлаб кетганмиди — бунга айтиш қийин, лекин Матҳурнинг текис, майин овозидан таъсирланган эди.

— Бу дунё ўзи шунақа,— деди у.— Одамнинг ҳаёти худонинг ихтиёрида. Лекин пулсиз, албатта, иш битмайди. Худди шу нарса туфайли отангиз шунча азоб-уқубат кўрибдилар. Энди сиз унча-мунча пул топиш учун бирор ишга кириб олинг. Онангиз борлар, қариган чоғларида у киши ҳам фарзандларининг роҳатини кўрсинлар.— Сўнгра сал кулиб деди: — Ўзингиз ҳам уйланиб олишингиз керак ахир. Булар ўзингизга айтаётувдилар, фабрикада ишчиларнинг манфаатига хизмат қиладиган бир одам керак, деб. Менимча, агар шу ишни оламан десангиз, сизга юз рупияга ҳам ҳўп дейдилар. Бу маош албатта кам, лекин кейинча ошиши мумкин... Хўш, сизнинг фикрингиз қанақа?

Матҳур илжайди. Бу илжайишни кўниш аломати деб билиб, миссис Сарин ҳам илжайай деб турувди, Матҳур гапириб қолди:

— Сиз кўнглингизга олмангу, лекин ўзингиз ўйлаб кўринг: менинг юз рупиялик ишга ўрнашиб олганим билан нима бўла қолади? Бу дунё қандоқ бўлса, шундоқ қолаверади. Бу дунёда ким роҳатда? Ҳамма нарсадан маъмур одамлар ҳам тинчлигу роҳатни билмайди. Улар, бойлигимни одамлар тортиб олмасайди, деб кўрқади. Бир ярим минг маош ола туриб, фабрикада юз-юз минг ҳиссалари бўла туриб, Сарин соҳиб ҳам ҳойнаҳой, бу уч ярим минг ишчининг жиловини қандай қилиб қўлда тутсамикин, бозорда бошқа фабрикалар билан қандай рақобат қилсамикин, деб ўйлаб уйқулари келмаса керак. Камбағал-бечоралар бўлса, бир парча нонни қандай қилиб юлиб олсамикин, деб ташвиш қилади. Ҳамманинг ҳам жони ҳалакда. Лекин ҳар киши фақат ўзининг ташвишини ўйлайди. Ҳамма ўзининг юкини бошқанинг елкасига ортиб, ўзи қутулиб кетишни хоҳлайди. Мусибат аслида жамиятнинг бошида, барчага барабар. Лекин биз бунга ўйламаймиз. Бу мусибатдан ҳар бир киши ўз ҳолича қутулолмайди. Ҳамма биргаликда ҳаракат қилиши керак. Бутун жамият бир бўлиб иш кўрадиган тузум керак.

— Лекин сиз ҳам ёлғиз кишисиз-ку,— деди миссис Сарин гапни бўлиб.

— Ҳа, мен ҳам бир кишиман,— тан олди Матҳур,— лекин менинг мусибатим бутун жамиятнинг

мусибати эканлигини ва бундан ижтимоий тарздагина қутулиш мумкинлигини англаб олдим. Шунинг учун ҳам жамиятда энг кўпчиликни ташкил этган ишчилар синфи орасида ташвиқот қиламан, уларнинг аҳволини, ҳуқуқларини, куч-қудратини уларнинг ўзига тушунтираман. Жамиятнинг мана шу бўлаги жамиятни ўзгартиришга қодир. Сарин соҳиб бўлсалар юз рупия ойлик бериб мени сотиб олмоқчи бўладилар.

Миссис Сариннинг сал ўнғайсизланганини кўриб, Матҳур узр сўраган оҳангда деди:

— Гапим сизга ёқмаяпти, лекин мен бор гапни айтяпман. Ишчилар Сарин соҳибнинг буйруқларига қанчалик бўйсунишса, у кишига қанчалик муҳтож бўлишса, у кишининг фабрикасига шунча яхши. Буни Сарин соҳиб яхши тушунадилар. Ўзингиз айтинг: ҳамма ўз меҳнати мевасига ўзи эга бўлса, ўз уддасидан ўзи чиқадиган бўлса, одамгарчилик нуқтаи назаридан бу яхши эмасми?

— Гапингиз тўғри,— жавоб берди миссис Сарин бир лаҳза ишидан кўзини узиб.— Аммо фабрика эгалари билан ишчилар ўртасида рағбат, аҳиллик деган нарсаси ҳам бўлиши керак эмасми. Буни Гандийий ҳам таъкидлаганлар.

Матҳур мурасасизлик оҳангида деди:

— Аҳиллик қандай қилиб бўлиши мумкин? Фабриканинг эгаси бўлганидан кейин, у бошқаларнинг кучидан фойдаланмоқчи бўлади. Бас, шундай экан, у уларни зўрлик билан ўз измида тутишга мажбур. Ўзилганлар эса хўжайин билан олишиш учун қулай фурсат кутади.

Миссис Сарин жавоб бермай, яна ишига уриниб кетди. Матҳур сал ўнғайсизланиб деди:

— Мен жуда кўп гапириб юбордим. Ўзим шунақа кўпроқ гапиришга одатланиб қолганман. Энди менга рухсат. Қизишиб кетиб, баъзи оғирроқ ботадиган гапларни гапириб юбордим, кўнглингизга олмайсиз. У кишига шикоят қилгудек бўлсангиз, яна ҳам хафа бўладилар.

Шундай деди-да, Матҳур сумкасини ердан олиб, жўнамоқчи бўлди. Миссис Сарин эрининг сигараларига ишора қилиб деди:

— Чекасизми? Олинг.

Матҳур битта сигара олди-да, ташаккур билдириб, деди:

— Мени бугун жуда яхши меҳмон қилдингиз. Аммо ўзимнинг қанақалигимни ҳам яхши билиб олдингиз. Энди ҳойнаҳой меҳмонга ҳеч чақирмассиз. Шунинг учун ҳам фурсатдан фойдаланиб, олдимга қўйганингизни еб-ичавердим. Энди борай. Уч-тўртта одам мени пойлаб ўтирган бўлса керак.

Матҳур жўнаб кетгандан кейин миссис Сарин ўйлади: «Ажойиб одам. Кўра-била туриб ўзини мусибату қашшоқликка дучор қилади. Қилмишидан ўзи хурсанд. Қандайдир бир янги дунё қураман, деган хаёлда!»

Клубдан қайтиб келгач, Сарин соҳиб Матҳур тўғрисида сўради. Ҳамма гапни бир-бир айтиб ўтирмай, миссис Сарин қисқагина жавоб берди:

— Ишингизга кириш унинг кўнглида йўқ.— Кейин бир оз ўйлаб, давом этди:— Авраб-алданса, эҳтимол, кўнар ҳам. Уйдаги аҳволи жуда ёмон.

Сарин соҳиб ўшандан кейин Матҳурни қайта тилга олмади. Лекин миссис Сарин уни тез-тез эслаб турарди. «Матҳур қандоқ ўзгариб кетибди,— ўйларди у.— Шунақа гапларни билади, деб Аградалигимда хаёлимга ҳам келмаган. Ўша вақтда қандоқ содда, мум тишлаган бир бола эди. Бир хилда мени ўқитгани келса, ойимлар, Шўбҳа бугун ўқимайди, сен бозорга бориб, фалон нарса олиб келгин, дердилар. У бечора индамасдан кетаверарди. Ўша кунлари дадамлар, соғлиғи учун фойдали, деб менга ҳовлидаги ўтнинг устига бадминтон ўйнайдиган тахта қўйиб берган эдилар. Шўбҳага бадминтон ўйнатгин, деб буюришса, у китоб ўқитишни ташлаб, мен билан бадминтон ўйнашга тушарди. Баъзида кўнгиллари истаб қолса, дадам ўзлари ҳам у билан бадминтон ўйнардилар. Ўша вақтда Матҳур хўжайин нима деса ўшани қиладиган тилсиз-забонсиз бир ишчи эди гўё. Соғлом-бақувватлиги-ю ҳозир қандай бўлса, ўша вақтда ҳам шунақайди. Лекин юз-кўзида, хатти-ҳаракатларида ожизлигу мутеликка ўхшаган бир туйғу ҳамма вақт акс этиб турарди. Бир куни бирга бадминтон ўйнаб турувдик, ўртоғим Кришна келиб қолди. У ўлгурса ҳазил-мазах қилиш жини теккан эди. Ўша куни ҳам иккаламизни қўшиб бир тил тегизиб қўй-

ди. Унинг гапига ҳеч ким эътибор бермади. Чунки Матҳурнинг ҳол-аҳволини кўриб туриб, унинг тўғрисида бунақа гапни ҳеч ким хаёлига ҳам келтирмасди. У вақтлар у кичкиналигини тан оларди, ҳозир эса бундан сира асар қолмабди.

Ўша вақтда Матҳур паст табақали бир одам эди. Энди, афтидан, ирғиб юқорига чиқиб кетибди. Жуда ўзини тенг тутиб гаплашадиган бўлиб қолибди. Аттанг, юз рупияга уни сотиб олишга ҳаракат қилинган. Қандай уят гап-а! Мана, тунов кун кўргазмадан чақалоққа деб анови кичкина итваччани уч юз эллик рупияга сотиб олдик. Матҳурни ҳам худди ўшанақа сотиб олишмоқчи-я... Афтидан, Матҳур кўп китоб ўқийди...

Миссис Сарин эрининг Матҳур билан менсимасдан гаплашганини, ором курсида оёқларини чўзиб ястаниб ётиб, ҳадеб сигара бурқситгани, Матҳурнинг гапига қулоқ ҳам солмай, ўзиникини маъқуллагани, Матҳур бўлса ичида, «ҳа, кел, гапирса гапира қолсин» деб кулиб ўтираверганини — ҳаммасини эслади. «Бунинг миясида қанча-қанча нарсалар бор. Ўшаларнинг ҳаммаси амалга ошсами, бу бенаво дунё таг-туғи билан ўзгариб кетади! Гандижий ҳам худди шу гапни айтадилар. Гандижий сингари бу ҳам, менинг ўзимга ҳеч нарсаси керак эмас, дейди. Ўзи бу ерда ишчиларнинг орасида яшаб юрибди. У ёқда, Агарда онаси ҳойнаҳой очдан ўлай деётгандир. Бу, мен жамиятга қарамман, дейди. Сарин соҳиб бўлсалар, жамият менга қарам, дейдилар».

Эрининг курсида чўзилиб ётгандаги қўпол гавдаси ва Матҳурнинг парвозга тайёр лочиндек танаси миссис Сариннинг кўз олдига келди. Эрининг Матҳурга қилган муомаласи унга жуда дағал туюлди. «Бундай қилмаслик керак эди», — деб ўйлади у...

Матҳур тўғрисида яна анча кунгача оғиз очилмади. Лекин бирор газетада эрининг фабрикасидаги ишчилар тўғрисида янги нарсаси ўқиди дегунча, кўз олдига эски бўз кўйлак-иштон кийган, халтача қўлтиқлаган Матҳур гавдаланарди. Газеталарда ўша кунлари шундай хабарлар босилмоқда эди: «Бҳорат-бхушан фабрикаси бир неча янги машиналар олган. Ўша машиналарни ишга солиб, ортиқча ишчиларни ишдан ҳайдамоқчи. Ишчилар фабрика эгалари-

нинг бу қарорига қарши иш ташлашга бел боғлашган...»

Сарин жуда ташвишда эди. Унинг уйида ҳар икки-уч кунда бир йиғин бўлиб турарди: гоҳ зиёфат, гоҳ чой. Хотини бу зиёфат-чайларга бош-қош бўлиб чарчаб кетарди. Хилма-хил одамлар келарди: бой-боёнлар, катта хизматчилар, сиёсий раҳбарлар... Бир куни уйнинг орқасидаги боғда бир одамга чой ҳозирланди. Миссис Сарин ҳойнаҳой Матҳур келади, деб ўйлади. Лекин бошига гандийча дўппи¹, эгнига бўз кўйлак кийган бир басавлат одам келди. Аввалига сайлов кампаниясида миллий конгресс йўлиқаётган қийинчиликлар тўғрисида гап кетди. Кейин ҳалиги одам, агар фабрикада иш ташлаш бўлгудек бўлса, Конгресс ишчиларнинг ёнини олмайди, деб ишонтирди. Суҳбат охирида Сарин соҳиб беш минг рупияга чек ёзиб, ўша кишига ҳадя қилди.

Бу масалаларнинг бирортасида ҳам ҳеч ким миссис Сариннинг фикрини сўрамасди. Бироқ даҳшатли бўрон келаётганини сезиб, қушлар безовта бўлгандек, миссис Сарин ҳам бирор ёмон нарсa рўй беришини ҳис қилмоқда эди. Бир даҳшатли қўзғолон бўлиш хавфини сезиб, унинг юраги увушиб кетмоқда эди. Ўша орада бир куни машинада бозорга кета туриб Матҳурни кўриб қолди. У намойишга чиққан кишилар орасида овозининг борича шиор ташлаб борарди. Кўришга кўрди-ю, лекин у билан гаплашишнинг иложи бўлмади.

* * *

Бҳоратбҳушан фабрикасида мана икки ярим ойдан бери иш ташлаш давом этмоқда. Сарин соҳибнинг ғам-ташвишининг чеки йўқ. Лекин шунга қарамай, ишчилар олдида бош эгишга рози бўлмади. Фабрикани бошқаларнинг раъйига қараб бошқарадиган бўлсам, унда фабрикага эга бўлишимнинг нима маъноси қолади, деб ўйларди у. На овқатга иштаҳаси бор, на кечалари уйқуси келади. Бир-иккита печенье еб, бир-икки қултум виски ичиб олади, бас. Ранги саргайиб,

¹ Қўлда тўқилган матодан тикилган Маҳатма Ганди ройинж қилган қайиқнамо дўппи. Ҳиндистон миллий конгресс партиясининг аъзолари одатда шу дўппини киядилар (*муҳаррир*).

кўзларининг тагида қора ҳалқалар пайдо бўлган эди. Буни кўриб, миссис Сариннинг юрак-бағри эзилиб оқарди. «Э, худо олсин фабрикасини. Жон азизим, фабрика азизми?» — ўйларди у ўзича. Баъзан эса, нима бало бўлиб бу ишчиларнинг мияси айланиб қолди, деб ҳайрон бўларди. Ишчилар деганда унинг кўз олдига Матҳур келарди.

Сарин соҳиб ичкарига жуда кам кирарди. Эртдан кечгача телефон жиринглагани-жиринглаган. Хизматкорлар кўчадан жуда қизиқ хабарлар олиб келар ва бу хабарлар энага орқали беканинг ҳам қулоғига етарди. «Минг-минг ишчилар қўлига таёқ олиб, фабрикани ўраб олганмиш,— деб эшитди у,— улар, фабрикани талаймиз, унга ўт қўямиз, деб дўқ қилаётган эмиш. Милтиқ ушлаган полициячилар билан солдатлар фабрикани қўриқлаётган эмиш».

Фабрика билан уй ўртасидаги кўчадан юзлаб-минглаб одамларнинг «Яшасин инқилоб!», «Ҳокимият ишчиларга!», «Йўқолсин капитализм!» деб бақирган овози эшитиларди. Миссис Сарин, одамлар чиндан ҳам бизнинг уйга ҳужум қилмасайди, деб қўрқарди. У боласини кўчага олиб чиқтирмайдиган қилиб қўйди. Хизматкорларга ҳушёр бўлларинг, деб тайинлаб қўйди. Иккита баҳайбат гўрққа қоровул кечалари милтиқ билан уй атрофини айланиб юрадиган бўлди.

Кўчага чиқиб келиб турадиган хизматкорлар хабар келтиришди: «Иш ташлаган ишчилар қизил байроқ кўтариб олиб, кечаю кундуз фабриканинг эшигидан нари кетишмайди. Ҳеч кимни ичкарига киргизишмайди. Бирорта ишчи агар ишлагани ичкарига кираман деб келса, иш ташлаганлар унинг оёғининг тагига ётиб олиб, фабрикага ўтказишмайди. Сарин соҳибнинг буйруғи билан полиция агар бирон-тасини ушлаб олиб кетса, бошқаси келиб унинг ўрнига ётиб олади».

Полиция бир неча ишчини қамаб қўйган эди. Уларнинг хотин, бола-чақалари Сарин соҳиб олдига келиб йиғлай бошлади. У эса ҳаммасини ҳайдаб чиқарди. Миссис Сарин кўзага солиб қўйилган балиқдек типирчилаб, нима қиларини билмасди. У бир неча марта шу тўғрида эри билан гаплашмоқчи ҳам бўлди, лекин эрининг қовоқ-тумшуги осилганини кўриб, юраги бетламади.

Бир неча кундан бери боланинг тоби йўқ эди. Лекин Сарин ўз дарди билан бўлиб, унинг ҳолидан хабар олиш эсига ҳам келмасди. Миссис Сарин бир неча бор айтмоқчи бўлди. Лекин эри бир зумгина кўриниб қолганда тили гапга бормаи қоларди. Сарин соҳибнинг қилгани фақат шу бўлдики, доктор Кептен-вудни телефон орқали чақириб, болани кўрсатиб қўйди. Болага қараш учун биревропалик ҳамшира ёллаб қўйилган эди. Ҳамшира икки кундан бери болани эмиздиртормасди. Шу сабабли сути йиғилиб қолиб, миссис Сарин яна ҳам қийналмоқда эди.

Миссис Сарин хизматкорини юбориб, баққолнинг дўконидан бир нарса олдириб келган эди. Нарса ўралган қоғоз унинг диққатини ўзига тортди. Қоғозга йирик-йирик ҳарфлар билан «Ишчилар янгилиги» деб босилган эди. У қоғоз ишчилар газетасининг бир парчаси бўлиб, унда мистер Сарин фабрикасидаги иш ташлаш тўғрисида гап борарди. Бошқа газеталар иш ташлаш тўғрисидаги бор гапни ёзмапти, тегишли кишилар пулнинг зўри билан уларнинг оғзини бекитиб қўйибди, деб ёзган эди газета.

Газетада қуйидаги хабар берилган эди:

— Фабриканинг эшигини тўсишда айбланиб, бир юз йигирма беш ишчи қамаб қўйилди. Икки ою ўн кундан бери маош берилмаётгани туфайли минг-минглаб ишчиларнинг хотин, бола-чақалари очдан ўлай деяпти. Фабрика директори иш ташлаган ва қамалган ишчиларнинг бола-чақаларининг дод-фарёдига қарамай, квартиралардан ҳайдаб чиқармоқда. Хўжайинлар ўз болаларини иссиқ кўрпаларга ўраб бағрига босиб ётган шундай қаҳратон қишда бир ярим минг ишчининг оиласи бошпанасиз, очиқ майдонда дийдираб ётибди. Улардан олтмиш еттитаси сил касалига мубтало. Юз элликтаси иситма-безгақдан ўлай деяпти. Шунча қийинчиликка қарамай, ишчилар ўз аҳдини бузмайди. Фабрика эгалари уч юз ишчини фабрикадан ҳайдаш тўғрисидаги қарорини бекор қилмагунча, ишчилар курашни давом эттиради... Фабрика эгалари ишчилар меҳнатининг самарасини еб, айш қиляпти. Уларнинг тузини еб, тузлуққа тупуришига энди чидаб бўлмайди...»

Қоғознинг қоқ ўртасига катта-катта ҳарфлар би-

лан «Даҳшатли фитна» деб ёзилган ва унинг тагида қуйидаги хабар берилган эди:

«Фабрика ишчилари ўртасида нифоқ чиқариш қўлидан келмагач, фабрика эгалари бошқа жойлардан ишчилар чақиртириб келиб, уларни халқ кўзидан яшириб қўйибди. Олинган хабарга кўра, фабрика эгалари ишчиларнинг қаршилигига қарамай, ўша ташқаридан келганларни 17 декабрь кечаси машиналарда фабрикага олиб кириб, иш бошлашга мажбур қилармиш. Ташқаридан келтирилган ишчилар бизнинг биродарларимиз. Уларнинг ҳам, бизнинг ҳам манфаатимиз бир. Улар шу нарсани эсдан чиқармасликлари керакки, Бҳоратбҳушан фабрикаси ишчиларининг устидан машина юргизибгина фабрикага кириш мумкин. Кимки шунга рози бўлса, майли, фабрика эгалари қўлида ўйинчоқ бўлиб, фабрикага кира қолсин.

Биз барча ишчиларга нон талаб қилиб курашяпмиз. Хўш, ишчиларни ишдан ҳайдаб, очдан ўлдиришга фабрика эгаларининг нима ҳаққи бор? Ишчилар билагининг кучи билан миллион-миллион пулни шунинг учун топиб беряптими? Оғайнилар! Бҳоратбҳушан фабрикасининг ишчилари фақат ўз қорни учунгина эмас, балки барча камбағал халқ учун, меҳнат қилиб нон топиш ҳуқуқи учун курашмоқда. Шу курашда агар биз енгилсак, биз ўлдик, камбағал халқ капиталистлар манфаатига қурбон бўлди, деган гап бўлади. Енгилиб, аста-секин ўлишдан кўра, биз ишчилар ўз ҳуқуқимиз учун курашиб жон беришни афзал кўрамыз. Ташқаридан келган ишчиларнинг машиналари бизни мажақлаб қонимиздан кечиб ўтмагунча фабрика ичига киролмайди. Фабрика эгалари билиб қўйсинлар; ишчиларга зулм қилиб, улар халқнинг лаънатидан қочиб қутулолмайдилар. Хўш, мамлакатни озод қилиш шиорини кўтарган конгрессчи биродарлар ва халқ шуларнинг ҳаммасини индамай томоша қилиб тураверадиларми?...»

Хабар остида «Кунданлал Матҳур, Ишчилар жамиятининг раиси» деган имзо бор эди.

Қоғозни ўқиб миссис Сариннинг оёқлари қалтираб, кўз олдига Матҳурнинг айёрлик билан илжайиб турган чеҳраси келди. «Соддалик пардаси остидаги бу юз-кўзларда қанчалик бераҳмлик, ваҳшийлик яшириниб ётган экан!— деб ўйлади у.— Қўлтиғига

бир даста қоғоз қисиб олган бу одам шунчалик даҳшатли қирғинга сабаб бўлиб турса, қандай даҳшатли экан у ўйлаган «Янги дунё!» Уни қандай қилиб ҳушига келтирса бўларкин!..»

Миссис Сариннинг ёшга тўлган, бир нуқтага тикилиб қолган кўзлари олдига сил ва иситма-безгакдан азоб чекаётган, шудрингдан ивиб, совуқдан қалтираб ётган минглаб хотин-эркак келди... Унинг кўз олдида бошқа манзара ҳам гавдаланди: машиналар босган ишчиларнинг жасади майда-майда бўлиб, қонга қоришиб фабрика атрофида бир ботқоқлик ҳосил бўлгану Сарин соҳиб ўша ботқоққа тиззасигача ботиб, нафаси оғзига тиқилиб, зўрға фабрикаси томон кетяпти...

Миссис Сариннинг боши айланиб, кўзлари тиниб кетди. Бошини икки қўли билан чангаллаб ўтириб олди ва ҳушидан кетди. Ўзига келгач, кўчадаги даҳшатли шовқин-тўполонни эшитиб яна ҳушидан кетди.

Шу пайт бирдан ёнидаги хонадан ҳамшира чиқиб, айтиб қолди:

— Боланинг ичида дори турмаяпти. Суриб кетяпти. Телефон қилиб докторга хабар бериб қўйинг. Доктор соат тўққизда хабар қилинглар, деб айтган эди.

Соат аллақачон тўққиз бўлган эди. Шуни эслаб, миссис Сарин гандираклаб боланинг олдига кирди. Болани кўтариб бағрига босмоқчи бўлди, лекин ҳамшира йўл қўймади.

Миссис Сарин ниҳоятда маъюс бўлиб, тарвузи қўлтиғидан тушиб, умумий хонага телефон қилгани кетди. Эшикдаги пардани очиб хонага қадам қўйди-ю, бутдек қотиб қолди. Сарин соҳиб хонанинг ўртасида тик турибди. Унинг кўзларида ғазаб ўти чақналяпти. Икки ёнида иккита нотаниш одам. Чап ёқда турган одам икки қўлини қовуштириб, гап гапиряпти.

— Тақсир! Бу иш менинг қўлимдан келмайди... Мен ахир машинани ишчиларнинг устига қандай қилиб ҳайдайман? Улар ўзларини ҳеч четга олишмасалар полиция чақиринг, ёки ўзингиз уларни йўлдан ҳайданг. Мен бир камбағал, бечора одамман. Менинг ҳам бола-чақам бор. Йўқ, тақсир, бу ишни мен қилолмайман. Тақсир! Мен машинам билан кечадан бери турибман. Менинг вазифам ишчиларни Лакновдан Конпурга олиб келиш эди. Мана олиб келдим. Бу ерда ушланиб қолиб, менга қанча зарар бўляпти. Тақсир,

энди мен Лакновга қайтиб кетаман, менинг ҳақимни берсинлар.

— Сен машинани ҳайдайвер, одамлар ўзи четга чиқиб кетади!— ғазаб билан бақирди Сарин соҳиб.— Ёуни ўйлаб нима қиласан? Машина фабриканинг ичига кирмас экан, сенга пул йўқ.

Ҳалиги одам жон ҳолатда ўзини орқага ташлаб, деди:

— Йўқ, йўқ, тақсир! Одамлар четга чиқмасдан туриб, мен машинани ҳайдамайман. Одамлар машина тагига тушиб ўлса, ким жавоб беради?

Соҳиб кучининг борича тепинди:

— Мен жавоб бераман! Мен буйруқ берапман! Ўз иззат-нафсим учун икки миллион ҳам сарф қилишга тайёрман. Нима деб ўйлаяпсан сен?

Ҳалиги одам бошини сарак-сарак қилиб яна ўзини орқага ташлади.

— Йўқ, тақсир! Кичкина-кичкина болаларим бор. Одамларнинг қарғишига учрашга тобим йўқ.

— Чиқиб кет бу ердан! Йўқол! Одамларни тушириб машинангни олиб кет!— бақирди соҳиб ғазаб билан эшикни кўрсатиб. Ўнг томонда турган одамга буюрди:— Фабриканинг машинасини олиб чиқ. Ҳозироқ. Мен ўзим ҳайдайман!

Сарин соҳиб қафасдаги шер каби у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. Миссис Сарин унинг олдига киришга журъат қилолмади, эшикнинг орқасида туриб қолди. Унинг ҳеч нарсасига ақли етмай қолди. Худди дунё ларзага келиб йиқилиб тушаётгандек, атрофни мудҳиш бир зулмат қоплаб олаётгандек туюлди. Боши айланиб, тап этиб ўзини ёнидаги диванга ташлади.

— Доктор нима деди? Боланинг аҳволи жуда ёмон-ку,— деб сўради ҳамшира ундан.

«Бола» деган сўзни эшитди-ю, миссис Сариннинг кўз олдидаги манзара ўзгариб кетди. Гумбурлаб йиқилаётган баҳайбат дунё болани босиб, янчиб ташлаётгандек бўлди. Бир лаҳзадан кейин унинг кўз олдида ҳамширанинг ўрнига ҳалиги, ишчиларнинг устига машина ҳайдамайман, деб турган шофёр пайдо бўлди. Миссис Сариннинг қулоқларида шофёрнинг «Тақсир! Кичкина-кичкина болаларим бор. Мен бировнинг қарғишига қолишга тобим йўқ»,— деган сўзлари жаранглай бошлади. Кейин эсига ҳалиги газе-

тада ўқиган «Ишчилар жамиятининг баёноти» тунди. Шундай манзара унинг кўз олдига келди: эри оёқлари билан ер тепиниб, машинани ўзи ҳайдаб, ишчиларни мажақлаш учун кетяпти. «Оҳ! Нега тўхтатмадим уни!» Қаттиқ афсус қилди ичида миссис Сарин. Юраги гуп-гуп уриб, бошини ларзага келтирмоқда эди. Йиқилиб кетмаслик учун диваннинг суяничиғини икки қўли билан қаттиқ ушлаб қичқирди:

— Хизматкор! Югур! Айт, дарров машинани олиб келишсин.

* * *

Миссис Сарин машинада фабрика олдига борди. Фабрика дарвозаси олдидаги майдонни оломон босган. Оломоннинг наъраси қулоқларни қоматга келтиради. Дарвоза олдида бир неча юк машина кетмакет тизилиб турибди. Бир неча одам машиналарнинг олдида ясланиб ётибди. Олдинда фабриканинг бошқа амалдорлари билан бирга Сарин турибди. У бақириб-бақириб гапиряпти. Унинг гапини-ку эшитиб бўлмайди, лекин қўллари билан бошининг қимирлашидан аён бўляптики, у ерда чўзилиб ётган ишчиларга, йўлдан қочларинг, деб дўқ қиляпти.

Миссис Сариннинг машинаси етиб келиб тўхтаганича ҳам йўқ эди, Сарин лип этиб энг олдиндаги машинага чиқиб, шофёрнинг ўрнига ўтириб олди. Миссис Сарин шоша-пиша машинадан тушмоқчи бўлди. У ҳали тушиб улгургани ҳам йўқ эди, Сарин ўтирган юк машина гуриллаб кетди. Унинг даҳшатли кўзларидан сочилаётган оташ-аланганинг ўткир шуъласида дарвоза олдида ётган ишчилар ялт этиб кўзга ташланди. Миссис Сарин жон ҳолатда олдинга отилди. Лекин шу пайт бирдан эри ўтирган машина юриб кетди. Ерда ётган одамлар сапчиб туриб ўзини четга ола бошлади. Оломоннинг бақириб-чақириши, лаънат-маломатига қарамай, машина олдинга қараб кетаверди. Ётганларнинг ҳаммаси туриб қочди, лекин битта одам қимир этмай ётаверди. Машина бир силкинди-да, уни босиб-янчиб ўтиб кетди.

Оломоннинг қаҳр-газаби мавж уриб кетди:

— Қон! Қон! Ўлдирди. Ур қотилни! Ур! Яшасин

биродаримиз Матҳур! Саринга ўлим! Капитализмга ўлим!

Миссис Сариннинг кар бўлаёзган қулоқларига фақат «Биродаримиз Матҳур» деган икки сўз кириб қолди. У энгашиб қаради. Қараса, ерда бошдан-оёқ қонга беланган бир одам типирчилаб ётибди. Бир неча ишчилар югуриб келиб, уни кўтариб олишди-да, бир ёққа олиб кетмоқчи бўлишди. Шу пайт миссис Сариннинг кучсиз, буюрган овози эшитилди:

— Бу ёққа олиб келинглар у кишини, машинага солинглар.

«Яшасин Матҳур! Саринга ўлим!» деб бақириб, Сариннинг машинасини тошбўрон қилиб оломон фабрика ичига кириб кетди. Миссис Сарин эса Матҳурни олиб тезлик билан уйга келди. Матҳурнинг эзилган танасини авайлаб ичкарига олиб кириб, чорпояга ётқизиб қўйилди. Доктор Кептенвуд ҳамширанинг чақируви билан болага қарагани келган эди. У дарҳол Матҳурга укол қилди. Матҳур хиёлгина ўзига келди ва ўша заҳоти унинг оғзидан эшитилар-эшитилмас овоз чиқди:

— Яшасин ишчилар!..

Ўшдан кетиш олдида миясини чулгаб турган фикр шу икки сўзда ўз ифодасини топди. Доктор Матҳурнинг пора-пора бўлган аъзоларини бинт билан боғлаб, қон оқишини тўхтатди. Миссис Сарин чорпоя тепасида дук-дук урган юрагини ҳовучлаб турарди. Ҳамшира Матҳур билан банд эди. Эс-ҳуши ўзига келгач, Матҳур, миссис Саринни таниб, сўради:

— Нима бўлди?

— Жим ётинг. Ҳамма нарса жойида,— деди миссис Сарин.

— Иш ташлаш бузилгани йўқми?— сўради Матҳур.

Миссис Сарин яна «жим» деб ишора қилди. Матҳур безовталик билан теварак-атрофга қаради-да, яна сўради:

— Ўртоқларим қани? Сиз мени нега олиб келдингиз?

Матҳурнинг шу аҳволда ҳам раҳм-шафқатни билмаганлигини кўриб, қарама-қаршилик тўла бу дунё ва Матҳур тасаввур қилган янги дунё миссис Сариннинг эсига тушиб кетди. У титраб турган лабларини

тишлаб зўрға ўзини босиб деди:

— Жим ётинг! Худо денг!

Узоқдан ўқ товуши эшитилди. Матҳур чўчиб сўради:

— Ие, ўқ отилдими?

Ўқ товушидан қўрқиб кетиб, ён хонада ётган бола чириллаб йиғлади. Миссис Сарин югуриб бориб, бола-ни олиб келди. Уни чорпояга Матҳурнинг ёнига ёт-қизиб қўйди ва кўзларига жиққа ёш тўлиб, вазмин овоз билан деди:

— Шунга раҳм қилинг. Афв этинг. Дуо қилинг шуни.

Матҳурнинг кўзлари чарақлаб кетди. Лаблари секин қимирлади:

— Яша! Улғай!.. Янги дунё қур!

Миссис Сариннинг кўзларидан дув-дув ёш оқа бош-лади. Тўсатдан Матҳурни ҳиқичоқ тутди ва миссис Сарин қошиқ билан оғзига сув томизишга тушди. Ҳамшира, бунинг фойдаси йўқ, охирги нафаси чиқ-япти, деб ишора қилди. Лекин миссис Сарин унинг устига эгилганича сув томизиб, ундан кечирим сўрарди.

— Кирсам майлими?— Тўсатдан шу сўзларни эшитиб миссис Сарин қайрилиб қаради. Эшикка келиб турган бир полициячи салом берди. Лабларини қимир-латишга ҳам мадори келмай, миссис Сарин кўзлари билан «нима?» деб сўради.

Полициячи секин жавоб берди:

— Афсус! Минг афсус... Сарин соҳиб... Жасадла-рини олиб келдик.

— Оҳ! Худойим!..— деб бир оҳ тортди-ю, миссис Сарин ҳамширанинг қўлига йиқилди.

ҚУТЛОВ ТОРТИҒИ

Одамнинг фақат афт-башарасига қараб баҳо берган киши янглишиши мумкин. Худди шунга ўхшаш, бировнинг фақат номига қараб ҳам баҳо бериб бўлмайди. Мисол учун «Ҳамилтон» деган номни олинг. Инглизлар ҳукмронлик қилган даврда «Ҳамилтон» деганда кишининг кўз олдига тиззага чиқадиган узун қўнжли этик кийиб, қўлига қамчи ушлаган, қулинг ўргилсин отга миниб олган дабдабали бир офицер келарди. Одамлар унга эгилиб-букилиб салом берарди, у эса кўз қири билан қараб, салгина бошини қимирлатиб қўярди.

Бизнинг Ҳамилтон соҳибнинг эса кўриниши-ю юриш-туришлари бутунлай бошқача. Одамлар уни бир оз ҳурмат қилади, лекин қўрққанидан эмас, аксинча, қўрққишга ҳеч ўрин йўқлигидан. Ҳамилтон соҳибнинг ота-боболари-ку «подшоҳлик» таомилига амал қилиб, ўзини борган сари юқори кўтаришга уриниб келган эди. Унинг эса бу гаплар хаёлига ҳам келмасди.

Ҳамилтон бир неча марта қоқилиб, йиқилиб, зўрга бош ходимлик курсисини эгаллашга муваффақ бўлди. Лекин шунда ҳам қўл остидаги бирор кичик хизматчидан хафа бўлиб қолса, жаҳл аралаш унинг ўрнига шартта ўзи ўтириб, ўшанинг ишини қилиб кетаверарди. Хўжайин билан-ку шундай гаплашардики, кўрган одам уни бош ходим эмас, хизматкор-пизматкор экан, дерди. Югурдак, қоровуллар унга салом берса, буни қонда талаб қилганлигидан эмас, балки ўзларининг кўнгли тилаганидан қиларди. Оми халқ

ичида унинг асл номини биладиганлар жуда кам эди. Уни ҳамма орқасидан «ювош соҳиб» деб атарди. Ҳамилтон соҳибга ўхшаш кишиларни одамлар қадимдан ўзи шундай деб атаб келган.

Бўш келганни тақдир сийламайди. Ҳамилтоннинг хотинидан бошқа ҳеч кими йўқ эди. Бола ҳам кўрди, ота-онасини кулдириб, кейин зор йиғлатиб, ташлаб ҳам кетди. Бир йили қишда хотини ҳам эрини ёлғиз ташлаб, бу дупёдан жўнаб қолди. Худо хотинига ўпка яллиғидек огир дард бериб уни синади. Кўрдик, бандасининг эътиқоди зўр. Жуда хушнуд бўлиб, чексиз меҳр-шафқат билан уни ўз бағрига олди-қўйди. Ҳамилтон соҳиб аввалига бахти қаролигидан нолиб пешанасига муштлади. Кейин эса, «худонинг хоҳлагани шу экан», деб кўникди қолди. Унинг мўмин-қобиллигини кўриб, Азроил ҳам ҳойнаҳой қилмишига пушаймон бўлгандир. Лекин худонинг даргоҳида масалани қайта кўриб чиқиш деган қоида бўлмайди. Начора!

Ҳамилтон соҳибни ҳам еб қўйди. Ғам-андуҳдан кўзлари ич-ичига кириб кетди. Оқмай қолган ёшлар халта бўлиб, кўзларининг тагида осилиб қолди. Пешана-ю юзларини ажин тўрлари қоплади. Кумуш камонли қадрдон кўзойнаги ҳам фириб берадиган бўлиб қолди. Идорага-ку, вақтида етиб келарди. Лекин ҳужжат у ёқда қолиб, босма қоғозга қўл қўйиб юборарди. Қўл остидаги хизматчиларга берадиган фармойишларини хўжайиннинг папкасига солиб, хўжайинга юбориладиган қоғозларни эса қўл остидаги хизматчиларга бериб юборарди.

Ҳамилтонга хўжайиннинг юраги ачирди. Чунончи, бир куни у Ҳамилтонни олдига чақириб, насиҳат қилди:

— Умр бўйи топган-тутганингни сувга ташлашдан нима фойда? Анча мазанг кетиб қолди. Энди кўзларингга ҳам, миёнга ҳам дам бермасанг бўлмайди. Пенсияга чиқишга тайёргарлик кўраман, деб отпускаи олгин-да, бирор хилватроқ, салқинроқ жойга бориб дам олгин.

Хўжайин шундай деб насиҳат қилгандан кейин Ҳамилтон соҳиб ҳўп дейишга мажбур бўлди. Октябрнинг охирларида, ҳамма тоғдан қайтаётган пайтда у тоққа — Масурийга етиб келди. Бир даллол бутун

бир ёз мавсуми ҳисобидан ижара ҳақини нақд санаб олиб, бўшаб қолган уйни бир қишга унга тўғрилаб берди. Ишсиз қолган бир ошпаз озгина маош эвазига Ҳамилтонга овқат қилиб беришдек оғир вазифани ўз гарданига олди. Гўшт билан шўрвасини ўзи уриб, суяк-пуякларини бир тақсимчада соҳибнинг олдига қўйиб, ўз бурчини адо эта бошлади.

Ҳамилтон соҳиб ўн тўртинчи йилдан ҳам илгари тиктирган костюм-шимини эгнига илиб, қулоқчинни бостириб кийиб олиб, икки қўлини пальтосининг чўнтақларига тиқиб, тирсакларини қовурғаларига тираб, Масурийнинг қишда ҳувиллаб қолган кўчалари бўйлаб сайр қиларди. Бу ерда унга на бирор салом берувчи топиларди, на улфат. Бўм-бўш кўчаларда онда-сонда бирор киши кўриниб қолса, у ҳам ё пенсионерларга хизмат қилувчи бирор ошпаз бўларди, ёки инглизча мактабдан қочиб юрган бирор ўқувчи.

Ҳамилтон бечора хира кўзларини жавдиратиб ўткинчиларга қарарди. Лекин ҳеч ким, сен кимсан, демасди. Тақатақ берк дўконлар, бўм-бўш ҳувиллаган уйлар, қуриб хокитуроб бўлган гулзорлар, барглари тўкилиб яланғоч бўлиб қолган дарахтлар, баҳайбат овоз билан қарр-қарр қилган тоғ қарғалари, суякларгача қақшатиб юборадиган совуқ ел, тепадан безрайиб қараб турган тафтсиз қуёш, атрофни ўраб турган серқирра қоялар — бу ернинг манзараси мана шу эди. Катта-кичик кўчаларни бир неча марта одимлаб чиққандан кейин ҳам биронта таниш-билиш учрамагач, Ҳамилтон соҳиб Кинкрег тепалик-пастлигига кунда бир маҳал чиқиб-тушишни одат қилиб олди. Бу Масурийга келадиган машиналарнинг бекати эди. Ҳеч бўлмаса шу ерда бир кун бўлмаса-бир кун биронта таниш учраб қолар-ку, деб умид қиларди Ҳамилтон.

Декабрнинг учинчи ҳафтаси тугади. Ҳамилтон соҳиб тушки овқатдан олдин шаҳарнинг учала катта кўчасини айланиб чиқди-да, тушдан кейин Кинкрег тепалигини ошиб, пастликка, бекатга тушиб келди. Илоҳободдек улкан шаҳарнинг юз-юз минг аҳолисидан наҳотки бирор киши Масурийга келишни хаёлига келтирмаса, деб ўйларди у. Қуёшнинг силжишига қараб сояси ҳам силжиб борарди. Офтоб билан бирга Ҳамилтон ҳам кўчиб юрарди. Ҳеч битта шофёр янгли-

шиб уни пассажир деб ўйламасди. Ҳеч битта ҳам-мол унинг «юкини» элтиб беришга умид қилмасди. Биронта рикша уни рикшага чақирмасди. Тўё у ҳам Кинкрегдаги катта-катта дарвозалар, тунукали уйларга ўхшаш бир нарсга эди холос. Кинкрегдан офтоб кетиб, қуёш уфққа бош қўйиши ва унинг нурлари тоғ чўққиларига жам бўлиши билан Ҳамилтон соҳиб ҳам йўлга тушарди. Сал ўтмай қуёш нурлари уни йўлда танҳо қолдириб кетарди.

* * *

Джонс уч йилдан бери Лилийга уйланиш орзусини дилида ардоқлаб келарди. Омади ҳам яхши келган эди. Лилий темир йўл бошлиғи ўринбосарининг котиби эди, Джонс эса депода чилангар бўлиб ишларди. Лилий-ку уни севарди. Лекин фақат севги билан иш битадими? Одамнинг жамиятда тутган мавқеи ҳам катта гап. Жамият қўл билан иш қиладиганларга нафрат кўзи билан қарайди.

Джонс ўша йили октябрь ойида имтиҳон бериб, инженер бўлиб олди. Маоши-ку дарров ошди. Лекин ундан ҳам кўра у инженер деган номни олишга сазовор бўлди. Номи кўтарилиувдики, иззат-ҳурмат ҳам топди.

Джонс декабрдаги мелод¹ байрамига аввалроқдан отпускаи олиб қўйган эди. Лилийнинг идорасида эса бу байрамда ўн кунга жавоб бериларди. Уларнинг никоҳи 20 декабрда ҳиндистонлик христианлар черковида бўлди. Ўша кун кечқуруноқ Джонс уч йиллик топган-тутган пулини чўнтакка солди, бир шиша виски билан никоҳдаги муборак гулларни бир бағрига, Лилийни иккинчи бағрига олди-да, поездга тушиб тўйдан кейинги саёҳатга — Масурийга равона бўлди.

Масурийда бу янги келин-куёвни кутиб олувчи ҳеч ким йўқ. Бунинг ҳожати ҳам йўқ. Келин-куёв танҳо бўлишни истайди, холос. Улар бир-бирга шу қадар маҳлиё эдики, кўзларига бошқа ҳеч ким кўринмайди. Кўринган чоғда ҳам булар эътибор қилиб қарамайди.

Юкларини ҳаммолга кўтартириб, бир қўлига ни-

¹ Исо пайгамбар туғилган кун байрами.

коҳ гулларини ушлаб, иккини қўлини бир-бирининг белига ташлаб, иккови меҳмонхонага қараб юрди. Тапқи дунё билан мутлақо иши йўқ. Джонс ҳар гапда уч марта «жоним!» дейди, Лилий эса унга «суюклигим!» деб жавоб беради.

Буларнинг севинчларга тўлиб чақчақлашувига ҳеч ким эътибор бермади. Лекин бу манзара Ҳамилтоннинг олазарак, термилган кўзларидан қоча олмади. Ўтган икки-икки ярим ой мобайнида Ҳамилтон фақат биттагина нарсани кўришга муяссар бўлиб турган эди. У ҳам бўлса шу икки ёшнинг чақчақлашуви. У ёшларга ҳавас билан тикилиб, изма-из бора бошлади. Келин-куёвнинг тетик одимлари билан чолнинг оғир-ма қадамларининг тезлик-сустлиги деярли бир хил. Ёшлар ўзи билан маст, чол уларнинг нашъаси билан маст.

Бу янги келин-куёвнинг мастонавор хушчақчақлиги Ҳамилтоннинг миясидаги хотира дафтарини очиб юборди. Узоқ ўтмиш манзаралари унинг кўз олдига келиб кетди. Бир вақтлар у ҳам бир қўли билан Рооз Ҳамилтонни бағрига олиб, иккинчи қўлида ни-коҳ гулларини ушлаб черков эшигидан чиққан эди.

Рооз!.. Ёшлик ниҳолидаги нозик ғунча эди у! Унинг дўмбоққина юзлари, муҳаббат нашъасидан енгилгина қизарган наргиз кўзлари ҳамон ёдида. Унинг қип-қизил, тип-тиниқ чеҳраси, соғлом, момиққина бадани ҳали ҳам Ҳамилтоннинг кўз олдидан кетмайди. Олдида бораётган янги келин-куёвга қараб, у ўттиз йил бурунги ўзи билан хотини Роозни кўрмоқда эди. Уша хотиралар унинг заиф оёқларига куч бағишлади. Ўзининг ёшлик манзарасини кўздан қочирмаслик учун у келин-куёв билан изма-из юриб меҳмонхона эшигигача келди.

Лилий билан Джонс иккинчи қаватдаги хонада бир оз дам олишди, кейин долонга чиқишди ва қуёш ботишини томоша қилиб ўтириб, чой ичишди. Ҳамилтон эса пастда буларни кузатиб турди. Нурсиз кўзлари кўп илғамасди, шунинг учун у еб қўйгудек бўлиб уларга тикиларди. Чойдан кейин Лилий аллақандай бир куйни секин айта бошлади, Джонс эса ерёнғоқ чақиб, уни тинглаб ўтирди. Тезда атрофга қоронғилик чўкди. Бироқ Ҳамилтон ҳамон пастда икки ёшнинг ғира-шира шарпасидан кўз узмай тура-

ди. Ёшлар кайф-сафо билан бўлиб, ташқи дунёни бутунлай эсдан чиқариб қўйган эди. Аммо чолнинг суқланиб қараб турганини пайқамай қолишмади. Лилий хавфсираб эридан сўради:

— Ким у бизга тикилиб турган?

— Қўявер, гадой-падой бўлса керак.— Джонс бепарволик билан жавоб берди. Бир оздан кейин Лилий яна деди:

— Қара, бизга жуда ёмон тикиляпти.

— Уҳ! Қўявер дедим-ку. Эҳтимол, бирор жиннипиннидир.— Шундай деб Джонс «жиннини» мазах қилиш учун ерёнгоқ пўчоқларини унга ота бошлади. Ҳамилтон атрофига келиб тушаётган пўчоқларни кўрмади. Кўрса, муҳаббат гуллари деб ўйлаб, лабларига босармиди. Келин-куёв уни анчагача «ўққа» тутди. Ёшларнинг қувноқ қаҳқаҳалари чолнинг юрагини тўлқинлантириб, ўттиз йил аввалги хотираларини янги-янги ранглар билан жилолантирмоқда эди. Зулмат ва тунги салқин ел келин-куёвни ичкаридаги хилватга қувиб олиб кирди. Ҳамилтон ҳам тасодифан уйғонган ширин туйғуларини қалбига жойлаб, ётоғига қараб йўл олди.

Чол чуқур каравотда хаёлга ботиб ётарди: эртага қутлуғ байрам. Роса ўттиз йил аввал у Роозга қутлуғ кун муносабати билан совға сотиб олган эди. Ўттиз йилдан бери хотинининг руҳини шод этмоқ учун ҳар йили шу байрамда хотинига атаб совға оларди. Ёу гал ҳам албатта олади.

Рафиқаси нафосату назокатини пинҳон сақлаб турган ғунча янглиғ унинг кўз олдида намоён бўлди. Тунни гоҳ у ёнига, гоҳ бу ёнига ағдарилиб ўтказди. Азонда туриб бозорга тушди-да, қутлуғ кунга атаб совға — бир шол рўмол сотиб олди. Совға солинган пакетни қўлтиғига қистириб, ўйлаб-нетиб ўтирмай тўғри меҳмонхонага қараб жўнади.

Джонс билан Лилий офтобда исиниб ўтиришарди. Черков қўнғироқларининг ҳавони зириллатиб ўтаётган бонги ҳам уларга кор қилмасди. Йигит гоҳ стакандан, гоҳ пишанинг ўзидан бир қултум-бир қултум виски ҳўплаб, кайф қилмоқда эди. Лилий бўлса гоҳ конфет сўрар, гоҳ эрининг лабларидан бўса оларди. Уларни на теварак-атрофдаги нарсалар қизиқтирарди, на одамлар.

— Жоним! Ановини қара, кечаги жинни яна айланиб юрипти,— деб қолди тўсатдан Лилий ноз аралаш. Джонс пастдан тикилиб турган «жинни»ни қувиб юбориш учун чапак чалиб, «Ҳай! Ҳай!» деб бақирди. Қуруқ «Ҳай-Ҳай» кор қилмаганини кўриб, у конфетларни ота бошлади. Бироқ шиддат билан отилган конфетларнинг қоғози очилиб, биттаси ҳам мўлжалга бориб етмасди. Лилий бундан завқланиб куларди. Отганларидан биронтаси нишпонга бориб тегмаганидан севгилиси олдида изза бўлиб, Джонснинг ҳазили чинга айланди. Уша пайтда қўшни меҳмонхоналарнинг қоровулу хизматкорлари пастда ўт устида офтобда исиниб, ўзаро гаплашиб ўтирган эди. Улар бир қора соҳиб билан «жинни» ўртасидаги бу «ўйин»ни томоша қилиб, қотиб-қотиб куларди. Ҳамилтон эса, қўлимдаги совғани қандай қилиб юқоридаги ёш келин-куёвга етказсамикин, деб ҳайрон эди.

Отавериб, конфетлар тугади. Аламига чидолмай, Джонс бўш қутини кўтариб, жиннига қараб отди. Қути шиддат билан учиб бориб, чолнинг бошига тушди ва чол ҳушдан кетиб ерга йиқилди. Атрофдаги ерли кишилар қора хоним билан қора соҳибнинг густоҳлигига тоқат қилиб туришполмади, шовқин кўтаришди. Чорраҳада навбатда турган полициячи бир зумда етиб келди. Тўпланганлар ундан соҳибнинг адабини бериб қўйишни талаб қилишди. Одамларнинг дўқ-пўлисасини эшитиб Джонснинг кайфи тарқаб кетди. У пастга тушишга мажбур бўлди. Лилий ҳам юрагини ҳовучлаб унинг кетидан тушди.

Ҳамилтон ерда чўзилиб ётибди. Оломон дарғазаб бўлиб, шовқин қилмоқда. Джонс билан Лилий ташвиш билан «жинни» бетига тикилиб туришибди. Жинни кўринган бу одамнинг эғнида бинойидек костюмшим кўриб, улар баттарроқ ўзидан хавотирланмоқда. Ҳамилтон бир ёнига ағдарилди, кўзини очиб, туриб ўтирди. Тепасида турган халойиқни кўриб, ўзи нима гап, деб ҳайрон бўлди.

Полициячи қутини унга кўрсатиб, сўради:

— Сени соҳиб урдими?

Чол «ўзи нима гап» деган назар билан ҳаммага бир-бир қаради. Полициячи зарб еган чолнинг эғнидаги костюм-шими ва бошидаги шляпасини ҳурмат қилиб, ундан яна сўради:

— Соҳиб, сиз бу ёққа нима иш билан келган эдингиз?

Бу гапни эшитди-ю, Ҳамилтон совғасини қўлтиғига қистириб, ўрнидан турди. Ёш келин-куёвнинг шундоқ қаршисида қўл ушлашиб турганини кўриб, лабларига табассум югурди.

— Улуғ айёмингиз муборак!..— деди Ҳамилтон келин-куёвга, полициячига ҳам, одамларга ҳам аҳамият бермай.— Мана бу сизга байрам совғаси...

«Ҳсинни»га ёрдам бериш учун тўпланган раҳмдил халқнинг оғзи очилиб қолди ва тарқаб кетишдан бошқа чораси қолмади.

ЧАЙҚОВ БОЗОР НАРХИ

Жагирималнинг отаси Булакиром Лоҳўрда инглиз дорилари сотиладиган бир дўконда дори тайёрловчи бўлиб ишларди. Худонинг берган куни бир шишаси икки-икки ярим рупия турадиган суюқликдан саккиз-ўн томчисини икки юз грамм сувга қўшиб, дори тайёрлаб, бирор беморга бир, чорак кам бир рупияга со-тади. Булакиромнинг назарида бу даво-дори тайёрлаб сотишдан кўра фойдалироқ ва мартабалироқ иш йўқ эди.

Жагиримал саккизинчи синфни битириши битан, отаси уни Лоҳўрдаги бир дорихонага шогирд қилиб берди ва у олти ойда рецептларни ўқиш дори тайёр-лаш илмини ўрганиб олди. Шундан кейин отаси умр бўйи йиққан пулига Равалпиндида ўғлига бир дори-хона очиб берди.

Жагирималнинг бу дорихонаси тез кунда гуллаб кетди. Икки жавон дори кўпайиб, тўрт жавон бўлди. Уша кунлари худонинг хоҳиши билан Европада уруш бошланиб қолди. Европадан келадиган молларнинг, айниқса, дориларнинг нарх-навоси ошиб кетди. Жа-гирималда пул ишлаш ҳаваси зўр эди. Бир йилина бурун уйланиб олган эди. Чунончи у хотининг зар-зеварлари устидан бир судхўрдан қарз кўтариб олиб, дўконига инглиз дориларини хўп ғамлаб олди. Хоҳ-ласа бир йилдаёқ қарзини узиб, хотинининг гаровга қўйилган зар-зеварини судхўрдан қайтариб олиши мумкин эди. Лекин бундай қилмади. Унинг пул иш-лаш иштаҳаси жуда очилиб кетган эди. Чунончи, у бир мусулмоннинг хом ғишдан қилинган каттагина бир чалдивор уйини сотиб олди-да, унинг ўрнига бир каттакон данғиллама иморат қурдиришга тушди. Яр-мида ўзи турса, ярмини ижарага қўйиш мумкин эди.

Уруш вақтида зарур буюмларнинг нарх-навои кундан-кунга ошиб кетаётганини кўрган ҳукумат нарх-наво устидан назорат ўрнатиб, уни оширишни тақиқлаб қўйган эди. Бунинг боиси — ҳукумат, дўкону бозордан нарса сотиб олишга қурби етмай қолиб, халқ қўзғолон кўтариб юбормасайди, деб қўрқарди. Нарх буюмлар қатори даво-дорилар устидан ҳам назорат ўрнатилган эди. Лекин мана шу назорат савдогарларга яна ҳам қўл келди. Назоратнинг маъноси «ноёб буюм» бўлиб қолди. Яъни контрол баҳога буюм топилмайдиган бўлиб қолди, айниқса, дори-дармон. Ахир бирор киши касал ётган одам дори олишга дўконга келиб, назоратнинг кучини синаб, дўкондор билан ади-бади айтишиб ўтиришга тоқати борми? Жағиримал харидорга ширин сўз бўлишининг ҳам анча машқини олиб олган эди. Ахир савдо-сотиқ ишида омад келишининг сирин худди шунда-да. Агар бирор киши баҳоси чекланган дорини сўраб келса, Жағиримал харидорга ҳамдардлик билдириб, ўзини ожизликка солиб, «Бу назорат бошга битган бало бўлди, дорилар топилмайдиган бўлиб қолди», дерди. Харидор «отанг яхши, онанг яхши, айтганингни тўлайман, шу дорини топиб бермасанг бўлмайди», — деб жуда ялиниб-ёлворса, «бир амаллаб» «ёрдам» қилиб юборарди.

Жағиримал бўғзига пичоқ қадалмагунча бироз ёнидан пул чиқармаслигини биларди. Қурби етмаган кўп харидорлар тарвузи қўлтиғидан тушиб, кўзига жиққа ёш олиб дўкондан чиқиб кетарди. Бунақа одамларга Жағирималнинг юраги ачишарди, лекин шу билан бирга, ичида ўйларди: «Ахир мен бор-йўғимни сарф қилиб, дўконга бу молни тўрт-беш чақа ишлармикимман деб олиб келиб қўйибман-да. Хар бир кишининг ризқини худонинг ўзи беради». Оқариб кетган зангори лунги боғлаган, йиртиқ-ямоқ қора кўйлак кийган, бошига кир-ифлос салла ўраган камбағаллар ерга ўтириб олиб, «хўжайини, баҳосини сал камайитининг» деб ялиниб-ёлворишарди, лекин Жағиримал кўнмагач, фалон пулни ёнидан чиқариб беришга қурби етмай, дард-ҳасрат билан дўкондан чиқиб кетишарди. Бироқ камбағал харидорлар пулига бир дағиллама чиройли иморат қад кўтармоқда эди.

Қурдираётган иморати ҳали битганича йўқ эдики, Жағиримал бирдан хотин, бола-чақасини олиб Гамат-

пиндидан қочишга мажбур бўлиб қолди. Чунки Равалпинди шаҳри Покистонга ўтиб қолди. Инглиз ҳукумати бир мамлакатни парчалаб, икки мамлакат қилишда устаси фаранг эди. Шу туфайли бир неча кунга тартиб-интизом жоловини бўш қўйиб юборган эди. Қонун ва тартиб қаттиқлик вақтида Жагирималнинг оҳиста-оҳиста, ширин-ширин айланадиган тили билан ингичкагина, нозиккина қўллари куч-қувватга тўла, дард-аламдан ўзини қаерга қўйишни билмаган беморларнинг пулини истаганича шилишга қодир эди. Унинг бу ҳуқуқини ҳимоя қиладиган ҳукуматнинг қонуни, милицияси, милтиқ ва тўп-замбараклари бор эди. Инглиз ҳукумати жоловини қўйиб юбуровдики, келгинди камбағалларга жон кириб кетди. Улар қўрқувни унутиб, пўлат сандиқлару уйларнинг қулфларини синдиришга тушди. Ҳукуматнинг соясида гуллаб-яшнаётган ҳинду, кхатрий ва жайн савдогарларининг уйларига ўт қўйилиб, мол-мулки талон-торож қилина бошлади, нозик қадлари куч-қувватини йўқотиб, шалпайди қолди. Жагиримал йиғган-терган мулкини тутди-да, дўконнинг эшигига қулф осиб, бола-чақаси билан Равалпиндидан қочди.

Равалпиндидан тортиб Лоҳўргача даҳшатли таловчилик ва хун-хароба олови ловиллаб ёнмоқда, ҳиндуларнинг қони дарё бўлиб оқмоқда эди. Жагиримал агар Лоҳўрга қараб юрадиган бўлса ёмғирдан қочиб, қорга тутилиши турган гап эди. Шунинг учун у Кашмирга қараб йўл олди. Равалпиндидан чиқишда автомобиль бекатида уни мусулмон полициячилар ўғирликда айблаб ушлаб олди. У полициячиларнинг оёғига йиқилиб ялиниб-ёлворди. Полициячилар Жагиримал хотинининг тақиб турган зар-зеварини ҳамда йирик-йирик мол-асбобларини мусодара қилиб, ўзларини қўйиб юборди. Жагиримал киши бошига олти рупия ўрнига ўттиз рупиядан тўлаб, оиласи билан бирга бир юк машинасига тиқилиб-суқулиб ўтириб олди ва шунчалик раҳм-шафқат қилгани учун худога минг-минг шукур қилди.

Жагиримал Кашмирда ҳам паноҳ топсмади. Афридийлар оломони Сринагарга қараб ёпирилиб келмоқда, ҳиндулар қочмоқда эди. Жагиримал ҳам бола-чақасини олиб Жаммуга қараб қочишга мажбур бўлди. Бу сафар у мусулмоннинг эмас, ўзига ўхшаш бир

ҳиндунинг юк машинасига ўтириб, киши бошига етти рупия ўрнига етмиш рупия тўлади. Сринагарда-ку ҳинду полицияси бор эди. Лекин у қонунга суяниб, машинага қонуний баҳода билет оламан деб туриб олганда, шу Сринагарнинг ўзида қолиб кетарди. Ўзининг ҳинду биродарларининг бу инсофсизлигини кўриб жуда ғижинди, аммо начора! Ўн барабар ортиқ ҳақ тўлаб, амаллаб Жаммуга етиб олди.

Жаммуда ҳам тинчлик йўқ эди: Покистоннинг ҳужум қилиб қолиш хавфи бор эди. Чунончи, Жагиримал гоҳ яёв юриб, гоҳ беш ҳисса, ўн ҳисса ортиқ кира ҳақи тўлаб юк машиналарда, гоҳ билетсиз поездининг томида сафар қилиб Панжобга келди. У ерда ҳам туришга жой тополмай, Деҳлига келди.

Қочқин Жагиримал Деҳлининг қочқинлар лагери-дан вақтинчалик паноҳ-ку топди, лекин унинг бирдан-бир умид ва таянчи — ўғилчаси Камол барча дарбадарлик ва азоб-уқубатларга тоб беролмай, кун сайин сўлиб бормоқда эди. Деҳли лагерида Жагиримал оиласи давлатнинг текин бсраётган ўлчовли овқати билан тирикчилик қиларди. Яқиндагина у бутун бошли бир дорихонанинг эгаси эди. Лекин энди фалок пулга дори-дармон олиб, суюкли фарзандининг жонини сақлаб қолишга ожиз эди. Бироқ шундай бўлса ҳам, у умидини йўқотмади. Боласини қўлига кўтариб бир касалхонага борди. У ерда жой тополмагач, бошқасига борди. Унинг ҳам барча хоналарию коридорлари касаллар билан лиқ тўла эди. Жагиримал касалхона бошлиқларига хўб ялиниб-ёлворди, хонавайрон бўлганларга ёрдам бериш ҳукуматнинг бурчи деб улар билан баҳслашди. Лекин шунга қарамай, бу ерда ҳам жой тегмади. Боласига бир шиша дори олиб, қайтиб кетишга мажбур бўлди.

Жагиримал билан хотини болани галма-галдан кўтариб, ҳеч қўлдан туширмасди. Кунига икки маҳал олиб бориб врачларга кўрсатиб келарди. Касалхонага яқин бўлиш учун улар Деҳли дарвозаси ёқасидаги хандақ меҳробларидан бирига жойлашиб олишган эди. Кундузи офтобдан, кечаси шудрингдан сақланиш учун хандақ деворига иккита савағич таёқ қадаб, унга битта бўйра боғлаб, меҳробнинг олдини тўсиб олишди. Тўрт кунгача эртаю кеч бориб касалхона бошлиқларига ялинаверганидан кейин бешинчи куни ўғлига

касалхонанинг беморлар билан лиқ тўла коридоридан жой берилди. Беморнинг ўзи зўрга сиққан касалхонада унга қарашадиган туғишганлари учун жой топилармиди? Лекин бир ярим яшар боланинг ёнида онаси бўлмаса иш битмаслигини назарга олиб, онасига ҳам шу ерда қолишга рухсат берилди.

Она боласининг каравоти ёнида, полда ўтирарди ва бола йўталди ёки ғингшиди дегунча дарҳол туриб унга қарарди. Жагиримал бепул овқат олиш учун дарбадарлар лагерига боролмас эди. У ерда турмагани учун у овқатни олишга ҳаққи ҳам йўқ эди. Бозордан битта-яримта нон сотиб олиб тамадди қилар ва хотинига ҳам кунига ўша бозор нонидан олиб келиб берарди. Шундай қилиб, ёнидаги унча-мунча пули ҳам тугади. У қўлидаги узугини арзимаган пулга сотди. Аслида узукнинг баҳоси қирқ рупия эди. Лекин шу пулга сотиш учун узукнинг ўғирлик мол эмаслигини исботлайдиган далил керак эди. Бундай далилни у қаердан оларди? Шунинг учун ўз молини ўғирлик мол баҳосида сотишга мажбур бўлиб, бу тескари ўғри бозорни ичида роса сўкди.

Касалхонада ётиш ҳам ўғилчаси Камолга ёрдам бермади. У борган сари оғирлашиб кетаверди. Отаси тепасига келса ҳам садо чиқмайдиган, балки отасини таний олмайдиган бўлиб қолди. Буни кўриб, Жагирималнинг жони ҳалқумига келиб кетди.

Врачнинг келадиган вақти эди. Ҳамшира Жагирималга шу пайтда боланинг олдида туришга қаршилиқ қилди. Боланинг шундай оғир аҳволда ётишини кўриб туриб, қоидага амал қилиш ота учун жуда амри маҳол эди. Жагиримал бир дақиқа нарпроқ бориб турди. Врач келди. У айланиб бирма-бир касалларнинг ҳол-аҳволини кўра бошлади. Жагиримал турган жойидан бунинг ҳаммасини кузатиб турарди. Врач Камолнинг олдига келди. Болага бир дақиқагина қаради-ю ўтиб кетди. Бошқаларни қарагандек эгилиб, у ёқ-бу ёғини ушлаб, синчиклаб эмас, шундай юзакигина бир қараб қўйди, холос. Врачнинг бу бепарволигини кўриб Жагирималнинг юраги эзилиб кетди. Беихтиёр югуриб врачнинг олдига келиб туриб олди. Кўзлари жиққа ёш, гапиришга ҳоли йўқ. Жон ҳолатда бошидаги салласини олиб врачнинг оёғи остига қўйди ва тиз чўкиб унга ялинди:

— Доктор соҳиб! Отамдан, уй-жойимдан, мол-дунёмдан — ҳаммасидан айрилдим. Бир дарбадар гадо бўлиб қолдим. Битта шу бола туфайли жон сақлаб юрибман. Камбағалнинг боласи экан деб бегарво қараманг. Қудратим келса, танаси баравар олтин берардим. Рост айтаман. Ҳали ҳам бўлса сизнинг яхшилигингизни унутмайман. Ўла-ўлгунимча ишлаб, қарзингизни узаман.

Брач унга тасалли берди:

— Эҳсон, қарз деган нарсаларнинг бунга ҳеч алоқаси йўқ. Биз ўз бурчимизни адо этияпмиз. Мана уч кундан бери мен сенинг болангга укол ёзиб беряпман. Дори дўкондан топилмаса нима қилайлик? Касалхона ўғри бозор нархига дори ололмайди. Ҳеч битта дўкондор ўз нархига дори бермайди. Сен дорини олиб келгин, биз укол қилайлик...

Доктор керакли дорини айтди.

Жагиримал дори-дармонлар топиш йўлини биларди. Деҳлидек азим шаҳарда бирорта дўкондан дори топилмаслигига ҳеч кўнгли ишонмасди. Ўн етти рупия турадиган укол дорига ўн саккиз ё йигирма рупия тўлашга давлат касалхонасининг ҳақи йўқ эди. Ўттиз, қирқ рупияни-ку гапирмаса ҳам бўлади. Жагиримал эса, жигаргўшасини ўлимдан сақлаб қолиши учун юз рупия, минг рупия ҳам беришга тайёр эди. Лекин афсуски, Равалпиндидан жўнаш вақтида бутун бор-йўғидан айрилган эди. Шундай бўлса ҳам у дорини топиб келишга ҳаракат қиламан, деб докторга сўз берди.

Хотинининг бўйнида битта кичкинагина тақинчоқ, кўйлаги остида яшириниб таловчилардан омон қолган эди. Жагиримал хотинига ҳол-аҳволни тушунтирган эди, у дарҳол ўша тақинчоқни бўйнидан ечиб, эрига тутқизди. Тақинчоқнинг тошию асл баҳоси унга маълум эди. Лекин қайси бир сарроф уни ўша баҳога олади-ю, қайси бири дорифуруш унча-мунчага дори беради? Номасълум бир сарроф билан номасълум бир дорифурушни ичида сўкиб, ўйлади: «Худо билади, қанча беради. Дорига етадими, йўқми?» Ў ўзининг дорифурушлик қилган кунларини эслади: шунақа пайтда ўзи уч ҳисса, тўрт ҳисса ортиқ талаб қиларди. Мискин, бечора харидорнинг кўзидан оққан ёшни кўриб, кўнгли-ку бир хил бўлиб кетарди, лекин дорили

жавоннинг калитини сиқиб ушлаб турган бармоқлари ҳеч бўшашмасди.

Хотини никоҳ аломати бўлмиш бурнидаги кичкинагина булоқни ҳам олиб, эрининг қўлига берди. Жагиримал иккала тиллани салласининг учига тугиб олди-да, югурганича бозорга қараб кетди. Касалхонадан шундай чиқувдики, бир арава учраб қолди. Вақтни ғанимат билиб, у кира ҳақи ортиқлигига ҳам қарамасдан аравага чиқди.

Деҳли саррофлари хонавайрон бўлган қочқинларнинг ҳолидан яхши хабардор эди. Муҳтож бўлганидан улар зар-зеварини арзимаган пулга бериб кетиши турган гап. Шунинг учун саррофлар ҳеч бўш келмасди. Жагиримал уч-тўрт саррофга учрашиб, қанча овора бўлиб, охири етмиш рупиялик тилласини эллик рупияга сотди-да, гизиллаб дорифурушнинг дўконига борди. Биринчи саволга дўкондор «йўқ» деб жавоб берди. Жагиримал, «биттаю битта ўғлим касалхонада ўлай деб ётибди. Худо хайрингизни берсин, шу дорини топиб беринг, менга тўлайдиган пулимнинг чеки керак эмас» — деб ялиниб-ёлворганидан кейин дорифуруш топиб беришга рози бўлди. «Неча пул бўлади?» деб сўраган эди, дўкондор, «шу кечаю кундузда етмиш беш рупия сотиляпти», деб жавоб берди.

Буни эшитиб Жагирималнинг ҳуши учиб кетди. У эллик рупияни чиқариб дорифурушнинг олдига қўйди-да, ялиниб деди:

— Ака айланай, ўзимнинг ҳам дорифурушлик дўконим бор эди. Бу дорининг асл баҳоси ўн етти рупия. Лекин пулим бўлса аямасдим. Боламнинг ҳаёт-мамоти сизнинг қўлингизда.

Жагирималнинг бундай айтишгани дўкондорга ёқмади. У жаҳл билан қўрс жавоб берди:

— Менда дори ҳам йўқ, уни қидириб юришга менинг тобим ҳам йўқ. Мана бу пулингизни кўтаринг-да, қаердан топсангиз, олаверинг.

Жагиримал зўрға ўпкасини босди. Умидни қўлдан бермади. Яна икки дўконга кирди. Равалпиндидаги дўконда ўзи қандай жавоб беришга одатланган бўлса, бу икки дўкондан ҳам ўша жавобни олди. Энди бошқа дўконларга киришнинг фойдаси ҳам йўқ. Тарвузи қўлтигидан тушиб орқасига қайтди. Дорини тополмай қуруқ қайтиб кетаётганидан юраги эзилиб

оқмоқда эди. Олдинга босган қадами орқага қараб кетарди. Лекин бечора нима қилсин? «Бориб, бир боланинг ҳолидан хабар олай-чи», деб кўнглидан ўтказди.

Касалхонага кириб, боласи ётган жойга яқинлашувдиямки, бировнинг қичқириб йиғлаган овозини дарров таниди. У гандираклаб таппа ерга ўтириб олди ва бошини икки қўли билан чангаллаб ҳўнг-ҳўнг йиғлашга тушди.

Касалхонадаги бир неча беморнинг кўргани келган қариндош-уруғлари Жагиримални юпатишди ва охирги бурчини адо этиш учун ўзини қўлга олишни маслаҳат бериб, унга кўмаклаша бошлашди.

Камолнинг жасадини икки газгина қуруқ бўзга ўралди ва Жагирималга тасалли бериб унга кўмаклашган бир неча хонавайрон оғайнилар жасадни кўтариб, Жамна дарёсига қараб йўл олишди.

Ўликни куйдириб, хокини дарёга топшириб бўлгач, ҳамма чўмилиб ўзини поклай бошлади. Уша пайтда бирга келган одамлар боланинг касалини сўрашди. Жагиримал, Равалпиндида ўзи дорифурушлик қилганини, кейин бутун бор-йўғидан айрилиб, шу қолга тушиб қолганини, дори-дармон ўғринча сотилгани учун етмиш беш рупияли дорига қурби етмай биттаю битта ўғлидан ажралиб қолганлигини — ҳаммасини бирма-бир гапириб берди. «Бисотимдаги эллик рупияни чиқариб дўкондорнинг олдига қўйдим, ялиниб-ёлвордим, лекин золпмнинг раҳми келмади» деб йиғлади.

Олиб сотарларнинг бу инсофсизлик қиссасини эшитиб одамларнинг қони қайнаб кетди. Улар қаҳр-ғазаб билан олиб сотарлар устига хўп лаънат тоши ёғдиришди. Бу беинсоф олиб сотарлар устидан арз қилгин, деб дин-имонни ўртага солиб Жагирималга хўп тайинлашди. Жагиримал эса нима деб жавоб беришни билмасди. У икки қўли билан бошини чангаллаб, ёш тўла кўзларини Жамнанинг тўлқинларига тикиб ўтирарди. Унинг кўз олдига Равалпиндида дўконига дори сўраб келган, лекин ўғри бозор баҳосига олишга қурби етмай, зор-зор йиғлаб қайтиб чиқиб кетган муҳтож мискин-бечоралар гавдаланмоқда эди.

ЎЗИНГ АЙТМАГАНМИДИНГ ЧИРОЙЛИСАН ДЕБ?

— Бизни ҳам бир суратга олинг,— деди охири Мая иймана-иймана.

Нигамга бу жуда ёқиб кетди ва албатта олишини айтди. У бу гапни эшитиш учун бир ярим ойдан бери ҳаракат қилган, вақт сарфлаган ахир. Бу муваффақиятга эришувчининг тарихи у қадар мароқли бўлмасад, лекин анча аҳамияти бор.

Нигам билан Мая сил касалига мубтало бўлиб, икковининг ҳам касали ҳали бошланғич босқичда эди. Яхши парвариниш ва парҳез билан тузалиб кетиши турган гап эди.

Маяни эри ўзининг ёши анчага бориб, ҳаётдан чарчаган, бўтма касали бор ва ишга яроқсиз акасининг ҳимояси остида Бҳуволига даволаниш учун юборган эди. Мая қайнағаси билан шаҳардан ташқарида бир дарахтлама уйнинг ярмисини ижара олиб турарди. Ўйинг қолган ярмисида эса Нигам турарди. Иккови-га битта врач қарарди. Икковининг ҳам шифо тариқаси деярли бир хил эди.

Сил касали ўзи қанчалик хавfli бўлса, уни даволаш йўли шунчалик оддий ва осон бўлади: ҳеч уринмаслик, яхши овқат, хушчақчақ юриш — бас, шунинг ўзи кифоя.

Врач ҳамма вақт уқтиргани-уқтирган эди:

— Врач сизни бирор сеҳр-жоду билан даволаёлмайди. Шифо ўзингизнинг қўлингизда. Врач фақат ўз маслаҳати билан, қандай дори-дармон кераклигини айтиб ёрдам бериши мумкин, холос.

Бунга тўла амал қилмагани учун Маянинг ҳолига ачиниш, врач уни ўқтин-ўқтин уришиб ҳам турарди.

Ў ҳафтада бир марта беморларни тарозига солиб, тоши ортган-камайганидан уларнинг сиҳати қай даражадалигини кузатиб борарди. Маянинг тоши ҳеч ошмаётганини, тадбирлари фойда бермаётганини кўриб, ташвишланарди ва Маянинг қайнағасидан сўрарди:

— Ўзи нима гап? Бу кишининг овқат ейиши қанақа? Нима-нималар ейди? Қанча ейди? Ҳеч ташқарига чиқиб бундоқ айланадими, йўқми? Одамлар билан гапириб кулишадими, йўқми?

Маянинг қайнағаси касаллик ва қарилик туфайли путури кетган овоз билан врачнинг ҳеч бир саволига тузук-қуруқ жавоб беролмай, «минг гапирсам ҳам бўлмаяпти», деб Маядан шикоят қиларди.

Врач ўзининг масъулиятига суяниб Маяни койирди:

— Бу нима? Нафасингизни ичингизга ютиб, индамай ўтираверасизми? Даволаниш кўнглингизда бўлмаса, жўнамайсизми уйингизга? Менинг обрўйимни тўкишдан сизга нима фойда? Мана бу кишини қаранг,— дерди у Нигамни кўрсатиб.— Ўн беш куннинг ичида уч қадоқ семирибдилар. Сизнинг эса келганингизга бир ярим ой бўлди, ҳали ҳам ўша-ўшасиз. Ҳали ҳам ҳеч гап эмас. Лекин сизнинг шу юриш-туришингиз бўлса, касалингиз оғирлашиб кетади.

Кета туриб врач Маянинг қайнағасига, Нигамга, унинг онасига тайинлаб кетарди:

— Сизлар бу кишига тушунтиринглар. Мажбур қилиб у-буни едиринглар, кулдиринглар.

Нигам ўзи соғлом табиатли, меҳнаткаш, мустаҳкам иродали киши. Касби рассомлик. Америкада бўладиган бир кўргазмага атаб бир неча сурат ишлаган эди. Декабрь ойи эди. Бирдан ўпкаси шамоллаб қолди. Касаллигига қарамай тинимсиз ишлайверди. Натижада иситмаси кучайиб, аҳволи оғирлашаверди. Охири врачларнинг маслаҳати билан об-ҳавони ўзгартириб даволаниш учун шу Бҳуволига келди. Тез кундаёқ наф сеза бошлади. Тузалиб кетгач, «Ҳаётнинг ўлимни енгиши» деган бир сурат ишлашга аҳд қилиб қўйди. Бу ғоянинг исботини у кунда ўз теварак-атрофида кўрмоқда эди. Саломатлик ва ҳаётга Маянинг бефарқ қарашини кўриб, унинг жуда юраги ачишарди.

Мая Нигам билан ҳам, бошқалар билан ҳам ҳеч нарсани гаплашмасди. Лекин шундай бўлса ҳам Нигам онаси орқали Мая тўғрисида баъзи гапларни билиб олди. Мая ўзи агралик бир бадавлат адвокатнинг учинчи хотини. Йигирма тўрт-йигирма бешга кириб ҳам бўйида бўлмади. Шунга қарамай, у қонунан адвокат соҳибнинг беш боласига она эди. Маянинг бу уйга келишидан илгарироқ адвокат соҳибнинг олдинги икки хотини сил касали билан оғриб, дунёдан ўтган эди. Биринчисидан икки қизу бир ўғил, иккинчисидан эса икки қиз қолган эди. Адвокат соҳиб ёши қирқ олтига борганда, биринчидан, уй-рўзғору болачақага қараш бўлса, иккинчидан, ёлғизлик жонига тегиб, Маяни хотин қилиб олди. Маянинг ёши йигирмага бориб қолган ва отаси куёв тополмай, гаранг бўлиб юрган эди. Эҳтимол, адвокат соҳибнинг иккинчи хотини қачон ўларкин, деб кутиб ўтирганмиди.

Маянинг ўз ҳаётига қасд қилиб юрганини, буни тахмин қилиш Нигам учун қийин эмас эди. Унинг қалби Маяга ҳамдардлик туйғуси билан тўлиб кетди. Бир қирчиллама ёш умрининг шундай хазон бўлишига йўл қўйиш унинг назарида адолатсизлик эди.

Маяга нисбатан «қирчиллама ёшлик» деган иборани фақат ачиниб тарзидагина ишлатиш мумкин эди. Ёши-ку атиги йигирма тўрт-йигирма бешда, қадди-қомати ҳам хипча, келишгангина эди. Иссиққина чеҳрасида малоҳат ҳам бор эди. Бироқ бу малоҳат кўз ёши таъсиридан кундан-кунга йўқолиб бормоқда эди. Кўзларининг тагида ва юзларида чуқур-чуқур ҳалқалар пайдо бўлиб қолган эди. Гўё чиройли бир расмга лойқа сув сачраб, бўёқлари бузилиб кетгану, суратнинг фақат қолипи қолгандек туюларди.

Нигам софи кўнгил ва пок ният билан Маяга ҳамдардлик ўқини олди. Бундай ҳамлага қаршилик қилиш ҳам, бефарқ қараш ҳам мумкин эмас эди. Нигам картани қўлида шарт-шарт ўйнаб, уй ишлари, қозон-товоқ билан банд онасини ҳам қўярда-қўймай айвонга чақириб олиб, Маянинг қайнағасини картада беллашишга даъват қиларди. Шу билан бирга, Маяни ҳам тинч қўймасди, «келинг, сиз ҳам ўйнанг», деб уни ҳам чақириб оларди. Зоти бирлигидан фойдаланиб Маяни ҳеч тортинмасдан «Саксена кеннойи» деб атарди.

Ўйин жуда қизиқ бўларди. Нигам жазава билан «кўтаринг ўлигини!» деб пойма-пой карта ташлаб юборарди. Лекин қилган хатосидан хижолат бўлган киши бўлиб, бошини қашиб, «Э-э!» деб қўярди. Ҳамма хохолаб кулиб юборарди. Маянинг қонсиз лабларида ҳам илжайиш пайдо бўлмай қолмасди. Бунга сайин Нигам уни яна гижгижлатарди:

— Ҳа-ҳа! Сиз куляпсизми? Бўпти. Мана бўлмаса.

Беш-олти минут ўтар-ўтмас яна бир нозик вазият туғилиб қоларди. Нигам яна жўш-жазава билан: «Мана бунга айтади ўйин деб» дерди-ю шартта карта ташларди, лекин бу гал ҳам пойма-пой. Яна «гурр» кулги.

Бу мароқли ўйинлардан ташқари Нигамнинг ўз бошидан ўтган битмас-туганмас қувноқ ҳикоя-латифалари ҳам бор эди. Мая уларни жуда маҳлиё бўлиб тингларди.

Шу тариқа Нигам бир оз бўлса-да Маянинг кўнглини очишга муваффақ бўларди. У гоҳ-гоҳда Маяга биронта ҳикоя китоб, журнал, қизиқ-қизиқ суратлар тўпланган альбом бериб турарди. Нигам бу суратларни атайлаб иш жараёнида фойдаланиш учун тўплаган эди. Уларнинг ичида баъзи бир ярим яланғоч аёлларнинг суратлари ҳам бор эди. Лекин альбомни Маяга бераётган вақтида одобу ахлоқ юзасидан бунақа суратларни ажратиб олиб қоларди.

Нигамнинг қилаётган яхшиликлари туфайли Маянинг лабларидаги қулф энди сал очилиб қолган эди. Лекин бунга ҳали ҳақиқий очилиш деб бўлмасди. Ҳовузнинг суви узоқ вақт қимирламай туриб қолса, юзини қалин бақатўн қоплаб олади ва унинг қатлами шамол зарбидан узилиб ажралиб кетади, лекин шу ондаёқ яна туташиб яхлит бўлиб қолади. Маянинг гапириш-илжайиши ҳам худди шунақа эди. Мая олган китоб-журналларини қанчалик ўқирди, қанчалик тушунарди — бу тўғрида у ўзи ҳам оғиз очмасди, Нигам ҳам сўрамасди. Лекин рост, уйнинг ҳовлисидан кўриниб турган манзараларни Маянинг олдида фотоаппарат билан суратга олиб, ўша суратларни кўрсатганда Маянинг лабларида албатта бир енгил табассум пайдо бўларди ва у икки оғиз сўз билан суратни мақтаб ҳам қўярди.

Шунақа пайтларда Маяни қизиқтириш учун Нигам унга:

— Сиз ҳам ўрганиб олсангиз-чи расм олишни. Бунинг ҳеч қийин жойи йўқ. Жуда осон нарсас. Ҳеч уринмайсиз. Бирор яхши манзарани кўриб қолдингизми, аппаратни шундоқ ўшанга тўғрилайсиз. Кейин кўзини бундоқ очасиз-да, яна бекитасиз. Сурат ўзидан-ўзи тушиб қолаверади,— дерди.

— Нима қиламан ўрганиб? Менга нима кераги бор?— жавоб берарди Мая.

Нигам ҳаёт деган нарсага бундай бепарво қармаслик керак, деб унга насиҳат қилиб кетарди. Мая эса бу гаплардан ўзини олиб қочиш пайига тушарди:

— Бу хизматкор ўлгурдан ҳеч ёлчимадим-да. Бир ёққа юборсангиз, ўша ерда ухлайди-қолади. Қараб боқай-чи, келганмикин.— Шундай дерди-да, жўнаб қоларди.

Бир кун Нигам мана шунақа янги олган бир расмини кўрсатиб, «Одам уни-буни қилиб юрса, кўнглини ҳам босмайди»,— деб насиҳат қилиб турувди, Мая бирдан илтимос қилиб қолди:

— Бўлмаса бизнинг ҳам бир суратимизни олинг-чи.

— Хўп бўлади,— Нигам жуда хурсанд бўлиб кетди,— қачон десангиз тайёрмиз.

— Э, қачон бўлса ҳам майли. Ҳозир олсангиз ҳам майли.

Иттифоқни қарангки, ўша вақтда Нигамнинг плёнкаси тутаб қолган эди, чунончи, буни Маяга тушунтирди ва Маяни ишонтириб айтди:

— Шу яқин ўртада мен Ненитолга бораман. Ёки хизматкоримни юбораман. Плёнка олиб келади. Келди дегунча, даставвал сизнинг расмингизни олам.

Ўша гапдан уч ё тўрт кун кейин хизматкор Карамсингх у-бу нарсас олиб келгани Ненитолга кетди. Кун ботар пайтда қайтиб келди-да, олиб келган буюмлари ва қолган пулни Нигамга топшириб турган ҳам эди, бирдан Мая келиб, сўраб қолди:

— Бҳай соҳиб, плёнка келдими?

— Ҳа-ҳа, бўлмасам-чи! Келди. Хўш, ҳозир тушмоқчимисиз расмга?— Жуда шахдам жавоб берди

Нигам. Аслида плёнка айтиб юбориш Нигамнинг эсидан чиққан эди. Лекин буни у Маяга билдирмади.

— Хўп десангиз, ҳозир ола қолинг.— Бахтга қарши Мая тайёр турган экан.

— Муншижийни ҳам чақирамизми?— Бир оз ўйлаб туриб деди Нигам.

— У киши бозорга кетганлар. Ҳали кечроқ келадилар.

Нигам бошқа бир баҳона топди:

— Сиз ўзингиз ҳам ҳали кийимингизни алмаштиришингиз керак. Унгача қоронғилашиб қолади.

— Бошқа кийим кийиб нима қиламан? Шунинг ўзи ҳам бўлаверади.

Яна бошқа бир баҳона ахтариб, Нигам, аппаратга плёнка солиб чиқай деб ичкарига кириб кетди. У ичкарига кириб, Маянинг кўнглини оғритмаслик учун энди нима қилсамкин, деб жавон олдида ўйга толиб қолди. Бирдан бир фикр миясига келиб қолди. Маяга бир альбом бераётганида унинг ичидан уч-тўртта аёлларнинг расмини олиб қолган эди. Ушаларнинг ичидан аппаратга сиғадиган биттасини танлаб олди. Икки минутдан кейин аппаратни тайёр ҳолатда ушлаб ҳовлига чиқди-да, эълон қилди:

— Мана аппарат ҳам тайёр. Бошқа сорий киймадингизми?

— Шу ҳам бўлаверади. Нима қиламан?

— Менга сорийнинг расми керак эмас, дейсиз-да, а?— илжайиб қўйди Нигам.

— Ҳа, сорийдан нима фойда? Ўзим қандоқ бўлсам, шундоқ тушавераман расмга ҳам.

— Ўтиришга курси-пурси олиб келайми?

— Йўқ. Шундоқ олавераман.

— Хўп. Мен қандоқ ўтиринг десам, ўшандоқ ўтирасиз.

— Хўп.

— Айвонга офтоб тушиб турибди. Шундоқ ерга ўтиринг-чи. Ўнг қўлингизни ерга тираб олинг. Чап қўлингиз мана бундай турсин. Бошингизни сал кўтаринг... Ҳа... Юзингизни сал бу томонга буринг. Худди анови дарахтга қараб тургандек бўлинг... Ҳа...

Мая Нигам айтганидек қилиб ўтириб олди.

Нигам огоҳлантирди:

— Энди ярим минут қимир этмайсиз.

Ўзи эса икки газча нарироққа тиззалаб ўтириб олиб, аппаратни Маяга тўғрилаб созламоқда эди. Охири «чиқ» этган овоз чиқди-ю, камеранинг кўзи очилиб, ёпилди.

— Раҳмат. Бўлди.

— Қанақа чиқаркин расм,— деди Мая ўрнидан тураркан.

— Ҳозир биласиз-қўясиз.

— Қандай қилиб ҳозир биламиз-қўямиз?— ҳайрон бўлди Мая.— Бир кун-икки кун ўтса керак тайёр бўлгунча?

— Ҳа, аппаратнинг, плёнканинг ўшанақаси ҳам бўлади. Лекин бу аппарат бошқача.

— Қанақа?— Мая тағин ҳам ажабланиб сўради.

— Бу аппаратда расм беш минутнинг ичида ўзидан-ўзи тайёр бўлиб чиқади.— Шундай деди-да, Нигам қўлидаги соатига қаради.— Энди бор-йўғи икки минут бўлибди.

Қолган уч минутни Мая жуда беқарорлик билан ўтказди. Бу уч минут ҳам ўтгандан кейин Нигам айтиб қолди:

— Яна ярим минутгина сабр қилганимиз тузук. Ҳовлиқсак, яна бирдан расмга ёруғлиқ тегиб, бузилиб қолиши мумкин.

Мая аппаратдан кўзини узмай беқарорлик билан кутарди. Унда ҳеч қандай шак-шубҳа қолмасин деган ниятда Нигам аппаратни унинг кўз олдида жуда бемалол оча бошлади. Кўзбўямачи қўлидаги рўмолни томошабинларнинг кўз олдида қоқиб-суқиб, тахлаб, кейин уни секин кўрсатиб ёзиб, ичидан ажойибу ғаройиб нарсаларни чиқаришини кўрганмисиз? Ҳозир Нигам ҳам худди ўша кўзбўямачининг ишини қилмоқда эди. Аппаратнинг орқаси очилди. Расмнинг оппоқ орқа томони кўринди. Нигам расмни олди-да, қарамасданоқ уни Маяга узатди.

Мая расмни жон ҳолатда олди. Лекин унга кўзи тушди-ю, қўлидан тушириб юборди. Кўзлари юмилди ва баданидаги барча қон юзига урди.

— Ҳа, нима гап?— Ҳеч нарсани билмаган бўлиб, таажжуб изҳор қилди Нигам.

— Бу расм меникимас-ку,— деди Мая бошини кўтаролмай, лекин лабларидаги илжайишни яшира олмади.

— Расмни олиб, аппаратни ўзингизнинг олдингизда очдим-ку.

— Расмдаги кийим бизникимас-ку.— Мая бошини сал кўтариб журъат қилиб деди.

Суратда худди Маяга ўхшаш хипча баданли, лекин жуда ҳам чиройли, келишган бир ёш қиз ўнг қўлига суяниб, катта бир харсанг тош устида узоқ бир томонга кўз тикиб ўтирарди.

— Ахир ўзингиз айтмовдингизми, мен кийимнинг расмини олдирмоқчимасман, деб?— ўзини оқлашга тиришди Нигам.

— Лекин ҳеч шунақа ҳам бўладими?— шубҳа билдирди Мая ва чехраси жиддийлашди.

— Ана холос!— деди Нигам жуда афсусланган оҳангда.— Рентгенни кўрмаганмисиз ҳеч? Шунақа аппаратлар ҳам бўладики, одамнинг танасининг ичидаги суяклари-ю томирларининг расмини олади.— Кейин ўзининг апаратыни кўрсатиб давом этди:— Бу аппарат кийимнинг тагидан баданнинг суратини олади. Сиз агар бутун кийим-бошим ҳам расмга тушин десангиз, мен бошқа бир аппарат билан оламан расмингизни.

Мая яна бир марта расмга қарамоқчи бўлди, лекин журъат этиб қараёлмади. Юз-кўзи яна жиддийлашди. Ўрнидан туриб, хонасига кириб кетди.

Нигам ҳам аппарат билан расмни олиб, ўз хонасига кириб кетди. Сал ўтар-ўтмас унинг кўнглига ғулғула тушди. У бошини қуйи солиб, ўйга чўмиб қолди: «Нима бало қилиб қўйдим! Мая хурсанд бўлиб, кулишнинг ўрнига хафа бўлиб, қовоғи солиниб қолди. Тагин ойимга шикоят қилиб ўтирмасайди. Шикоят қилармикин, қилмасмикин?»

Кечаси анча вақтгача шуларни ўйлаб, уйқуси келмай ётди.

Эртасига унинг афсус-надомати яна ҳам ортди. Маянинг ранжигани энди аниқ бўлиб қолди. Мая кунда эрталаб айвонга чиқиб бир оз офтобда ўтирарди ва Нигам билан салом-алик қилишиб, ҳол-аҳвол сўрашиб қўярди. Бугун эса у ташқарида кўринмади. Лекин Нигамнинг қўлидан энди нима келарди? Бўлар иш

бўлди. У энди фақат ўзига тасалли бериши мумкин эди, ниятим соф эди, ҳазил қилувдим, деб.

Афсус-надомат қилиб Нигамнинг ўзи ҳам мум тишлаб қолди. Унинг хомушлигини онаси ҳам сезди.

— Ҳа, нима гап? Кайфинг жойидами? — деб сўради у.

Нигам эса китоб ўқиётган эди, ўзини китобга маҳлиё бўлганга солиб, онасининг саволига жавоб бермади. Лекин паришонлиги кетмади. Китоб ўқишни баҳона қилиб, соат ўнгача чўзилиб ётди.

Шу пайт бирдан эшик орқасидан: «Менга қаранг!» деган овоз эшитилди. Овозни таниб, Нигам жон ҳолатда ўрнидан турди-да, жавоб берди:

— Киринг.

Мая остонага келди. Хўп оҳор берилган майинг дхўтий тагидан ҳўл, тим қора сочлари кўриниб турарди. Ҳаё билан, кўзларидаги табассумни яширишга уриниб деди:

— Бҳай соҳиб, менинг расмимни беринг.

«Пуф» дейиш билан ойна юзидаги чанг учиб кетгандек, шу бир оғиз гап билан Нигамнинг кўнглидаги афсус, ранж ҳам учди кетди.

— Кечагими? — худди зўрға эслаётгандек оҳангда сўради у.

— Ҳа.

— Уни мен ўзимда олиб қолишга қилган бўлсам керак, — тусмоллаб жавоб берди Нигам жуда жиддийлик билан.

— Ие! Ахир, расм бизники-ку.

— Сизникими? Кеча айтаётувдингиз-ку, бу расм меникимас, деб?

— Э, беринг. Ўзингиз олдингиз-ку кеча, — қаттиқ туриб олди Мая. Унинг кўзларида нур ва овозида шўхлик бор эди.

— Ҳа, майли, олинг. — Нигам енгилганини тан олди ва расмни олиб, Маяга узатди. Мая икки-уч секунд қиё назар билан расмга қараб турди-да, кейин яна шубҳа билдирди:

— Меники эмас бу расм.

— Ҳозиргина, меники деётувдингиз-ку? — тааж-жуб билдирди Нигам. — Нима гап ўзи?

— Бу жуда яхши. Мен шунақаманми? — Унинг

кўзлари ерга қаради, юзларига яна ҳам қон югуриб кетди.

Маянинг янги ювилган сочларидан ҳушбўй совундан қолган ёқимли ҳид анқиб турарди. Томир-томирларидаги қон мавж урган Нигам шошиб деди:

— Бўлмаса-чи! Бўлмаса расм қандай қилиб чиройли бўларди?

— Ростданми?— Мая ростлигига ишонч ҳосил қилиш учун Нигамнинг кўзларига тик боқди.

— Ростки, нимасини айтасиз?— Маянинг ийманиши ва хурсандлиги Нигамга ажиб бир роҳат бахш этмоқда эди.

Мая яна расмга тикилиб қаради. Кейин кўзларини яшириб деди:

— Бунни, яхшиси, йиртиб ташланг.

— Йўқ. Бунни эҳтиёт қилиб олиб қўяман.— Жавоб берди Нигам.— Лакновга қайтиб борганимдан кейин қачон эсимга тушсангиз, қараб юраман.

Мая Нигамнинг кўзларига қарамоқчи бўлди, лекин журъат етолмади. Расмни олди. «Сизга кейин қайтариб бераман» деди-да, расм тутган қўлини дхўтийга яширганича ўзининг хонаси томон кетди.

Шу пайтгача Мая билан Нигамнинг иккови нимаики гаплашса, ҳамманинг олдида, баланд овоз билан гаплашарди. Лекин мана энди хилватда гаплашадиган гаплар ҳам чиқиб қолди. Кайф деган нарса мана шу фавқулодда, машаққат чекишда бўлади-да. Ниманингки қўлга кириши қийин бўлса, киши ўшанга интилади.

Ёлғиз учратиб қолса, бегона қулоқлар узоқроқ бўлса, Нигам Маяга эслатиб кўярди:

— Анови расмни қайтариб бермадингиз-а?

Мая лабини буриб жавоб берарди:

— Ўзимнинг расмим-ку. Нега қайтариб берарканман? Аммо ўзи яхши эмас.

— Менинг назаримда жуда яхши.

— Сиз шунчаки айтяпсиз-да.

— Бўлмаса бошқа бировга кўрсатинг-да, сўранг.

— Олинг-а!

— Ҳа?

— Шунақа расмни кўрсатиб бўладими? Ўзингиз ҳам жуда...— Мая меҳр аралаш ранж изҳор қилади.

Нигамнинг бадан-бадани жимирилашиб кетди. Маянинг юриш-туриши, гап-сўзлари бошқача бўлиб қолган эди. Унинг кўзлари энди бошқаларга сездирмасдан Нигамни ахтарадиган, қулай пайтни ҳеч қўлдан бермасликка ҳаракат қиладиган бўлиб қолганди. Бу ўзгаришни фақат Нигам эмас, унинг онаси ва Маянинг қайнағаси Муншижий ҳам сезмоқда эди. Бу ўзгаришнинг энг аниқ далили эса врачнинг касалларнинг оғирлигини ўлчайдиган тарозиси эди. Шу тарози Маянинг оғирлиги биринчи ҳафтада ярим кадоқ, иккинчи ҳафтала эса бир кадоқ ортганлигини кўрсатди. Энди Мая Нигамнинг онаси ва унинг ўзи билан сал узоқ-узоқларни айланадиган бўлиб қолди. Сайр вақтида, карта ўйини вақтида ёки айвонда юриб-турган вақтда Мая ҳамма вақт Нигам билан кўз уриштириш, у билан бир оғиз бўлса ҳам гаплашишга жуда муштоқ бўларди ва қулай пайтни қўлдан чиқармасликка уринарди.

Июль ойининг учинчи ҳафтаси бошланиб, узлуксиз ёмғир ёғмоқда эди. Булут, туман тўғри уйнинг ичига кириб келаверарди. Намлик ва совуқдан Нигамнинг онасининг бод касали қўзғаб қолган, Муншижийнинг ҳам нафас сиқиши кучайиб кетган. Беморларнинг кўпи ёмғирдан қочиб, уй-уйига жўнаб қолган эди. Нигам билан Мая турган уйдан юз метрча юқорироқдаги сариқ рангли бир уй ва чап томондаги бир неча уйлар бўшаб қолган эди.

Врачнинг фикрича Нигамнинг Лакновдаги иссиққа ҳали бормай тургани яхшироқ эди. Мая-ку ҳали бир неча вақт шу ерда туриши керак. Чунки у энди-гина шифо топа бошлаган эди.

– Осмон кечаю кундуз қоп-қора булутга бурканган бўлишига қарамай, кўнгли чоғлик туфайли Маянинг юз-кўзларида соғломлик нурлари барқ уриб турарди. Унинг кўзларида журъат ортиб бормоқда эди. Улар Нигамнинг кўзлари билан ўқтин-ўқтин учрашиб турарди. Нигам ҳам у кўзларнинг лаззатбахш иссиғини шубҳасиз ҳис этарди. У ўз вужудида ёқимли бир жўш ва куч-қувват сезмоқда эди. Унда Маянинг даъватини қабул қилиш ва унга эришишга зўр истак уйғонмоқда эди.

Нигам ҳойнаҳой, жуда яқин борсам касали юқиб қолади, деб хавотирда эди. Лекин шундай ўзини

тийиб туришининг ҳам гашти бор. Ахир югуришга ошиқиб турган отни жиловидан тортиб, ушлаб турганда киши ўзини кучли ва мағрур ҳис қилмайдими? Худди ўшандай Мая билан Нигам иккови ўз вужудида жўш ураётган ҳаёт кучини ҳис этиб вақти чоғ эди.

Ёғингарчилик туфайли сайр қилишга имкон кам бўлиб қолган эди. Нигам танасини сал бардам тутиш учун қўлига зонт олиб бозоргача бориб-келиб турарди. Мая унинг кўзларига тик қараб илжайиб, ундан ўпкаларди:

— Сиз битта ўзингиз айланаверасиз. Бизлар бечора уйдан эшикка чиқа олмайдиган бўлиб қолдик. Холам у ёқ-бу ёққа юра олмайдилар.

Кун бўйи ёмғир ёғди. Бирор ёққа чиқишнинг иложи бўлмади. Унинг устига Муншижийнинг нафаси қисиб, «холанн» эса боди қийнаб, карта ўйнашнинг ҳам иложи бўлмади. Мая бир неча марта айвоннинг у бошидан бу бошигача айланди. Юраги жуда сиқилиб кетди. Ахир бўлмагач, Нигамнинг остонасига бориб, чақирди:

— Менга қаранг.

— Келинг, келинг.— Нигам табассум билан қарши олди.

Мая бир оз ғижинган оҳангда шикоят қилди:

— Нима қилсак бўлади, бҳай соҳиб? Утириб кунни кеч қилиб бўлмаепти-ку. Ҳеч бўлмаса биронта китоб-питоб беринг, ўқий.

— Қанақа китоб берай? Расмли бўлсинми?

— Э-э, сиз ҳам жуда...

Нигам битта журнални унга узатди. Мая ҳомузасини зўрға босиб, илжайиб Нигам билан бир кўз уриштирди-да, журнални олиб жўнади. Лекин бир оздан кейин у журнални қайтариб олиб келиб қолди.

— Одамнинг ҳеч ўқигиси келмаепти, бҳай соҳиб,— деди у илжайиб, Нигамга тик қараб. Кейин ерга қараб, паст овоз билан, лекин самимий таклиф қилди:— Бундоқ у ёқ-бу ёқни айланмаймизми?

— Бўпти, айланайлик,— Нигам ҳам ўша тарзда розилик билдирди.— Қаерга борамиз?

— Қаерга бўлса ҳам майли. Анови тепаликдаги уй бўш ётибди.— Унинг юзлари қип-қизил бўлиб кетди.— Сиз пастдан бундоқ айланиб боринг.

Худди электр симига тегиб кетгандек, Нигамнинг аъзойи бадани жимирлашиб, қаршисида турган Мая-ни қучоқлаб бағрига босиб олгиси келиб кетди. Лекин вазият ва хулқ-одоб монелик қилди. У ўзини тийиб «хўп» деб қўя қолди. Баданида ажиб бир жўшқинлик ҳис этди.

Осмонни қоп-қора булут қоплаган. Нигам зонтни қўлига олди-да, ўчоқ бошида ўтирган онасига баланд овоз билан «Мен айланиб бозорга бориб келаман» деб чиқиб кетди. Пастдаги йўлга тушиб олди-да, ундан тепадаги сариқ уй томонга кўтарила бошлади. Уйнинг ҳовлисида ёмғирдан баҳра олган гуллар барқ уриб очилиб ётарди. Уй бўм-бўш эди. Уйнинг орқасидаги боғбон ва хизматкорлар яшайдиган кичкина кулбалардан тутун кўтарилмоқда. «Боғбон овқат пишираётган бўлса керак» деб кўнглидан ўтказди Нигам. Тепаликка чиқиб келгунча ҳаллослаб қолган эди. Нафасни ростлаш учун тўхтади-да, Мая ҳам келаётгандир, деб қайрилиб орқасига қаради. Маянинг журъат билан қилган таклифидан унинг эти жимирлашмоқда эди.

Нам ўт устига бир парча булут ясланиб ётиб олган эди. Сўқмоқда ҳеч нарсани кўриб бўлмасди. Уйнинг айвонида питирлаган овоз эшитиб, Нигам айвон томонга қаради. Қараса, Мая катта хонанинг остонасида кулиб турибди. Олдинроқ келиб олган экан. У қўли билан «Бу ёққа келинг» деб ишора қилди. Нигам хонага кириб борди.

Хилват жойда Маяга шундай яқин келиб қолганидан Нигамнинг қони жўш уриб кетди. Тепаликка тез чиқиб келганидан Мая ҳам ҳаллослаб, кўкраги юқори чиқиб, паст тушмоқда эди. Унинг юзлари қип-қизил ва шундай жозибали эдики, Нигам унга маҳлиё бўлди-қолди.

Оқ матодан тўқилган бўш чорпоя қоронғида бодраб турарди, курсилар худди сояга ўхшаб кўринарди.

Мая эшикни ёпиб қўйди. Нигам, гўё бир хандақни узоқдан кўриб торгина деб ўйлаб, сакраб ўтмоқчи бўлгану, яқин келгач, катталигини кўриб, ваҳми келиб кетган одамдай чўчинқиради. Мая унга жуда яқин келиб, энтикиб нафас оларкан, сўради:

-- Менинг расмим яхшимида? Ростини айтинг.

Шундай деди-да, у гўё тепага чиқиб келгунча ҳориб-чарчаб кетгандек, тап этиб ўзини чорпояга ташлади. Қоронғида кўз илғамаса ҳам, унинг кўзларидаги нур ва лабларидаги даъват қилувчи табассумни Нигам яхши ҳис этмоқда эди. Унинг юраги гуп-гуп уриб кетди. У ўзини қўлга олишга уриниб ва гапнинг тағига етиш ниятида жавоб берди.

— Ҳа, чиройликка-ю, чиройли...

— Ёлгон! Мана энди кўринг!— Оёқларини йиғиштириб, чорпоя ўртасига ўтириб олди-да, ҳаллослаган бўғиқ овоз билан деди Мая. Сорийсининг бир учи елкасидан тушиб кетган эди. Қўлидаги ўша расмни чорпояга, Нигамнинг олдига ташлаб давом этди:— Мен шунақаманми? Қачон кўрдингиз?

Нигамнинг бошига қон худди болға билан ургандек урар, барча томирлари таранг бўлиб тортишиб кетган эди. У ҳайрон эди: Нима бўляпти ўзи? Уят... Бир касал қиз бўлса!

— Бери кел!— Тоқати тоқ бўлиб, Мая Нигамни чақирди, қўллари эса кўйлагининг тугмасини ечишга уринарди. Тугма илашиб қолиб, ҳеч ечилмасди. Сийналари тумшугини қадаб кўйлакни тешиб юборгудек бўларди.

Қаттиқ туртқидан гўё ўзини тутишга ҳаракат қилиб, Нигам кескин оҳангда деди:

— Жинни бўпсан!.. Эс-ҳушингни йиғ!

Мая тутатиб кетди. Ҳайкалдек қотиб қолди. Меҳр йўқолиб, кўзлари ғазабга тўлди. Бўйнининг томирлари ғазаб билан тортишиб кетди. Нафас олиши яна ҳам тезлашди. Ярим минутча шу алфозда тек туриб қолди-да, кейин Нигамга ўқрайиб қараб, бутун ғазабини овозига йиғиб пишқирди:

— Ўзинг айтмаганмидинг чиройлисан деб?

У елкасидан тушиб кетган сорийсига ҳам парво қилмай, дик этиб ўрнидан турди. Икки қўлини мушт қилиб, ёш тўла кўзларидан чақмоқ чақнатиб, лабларини тишлаб ўшқирди:

— Йўқол! Йўқол! Йўқол кўзимдан?

Нигам ўзини йўқотиб қўйди. Оғзи очилиб, ҳайкалдек қотиб қолди. Мая эса яна тап этиб ўзини чорпояга ташлади ва бошини қўллари билан бекитиб, ҳўн-ҳўн йиғлашга тушди. Нигам ўша турганича бир

минут унга тикилиб турди. Кейин эшикни очди-да, тез-тез юриб жўнаб қолди.

Эртасига Нигам онасининг касалини баҳона қилиб Лакновга жўнади.

Маянинг иситмаси бошқатдан зўрайди. Врач, ўзига келиб қолар, деб бир ҳафтагача кутди. Лекин Маянинг иссиғи тушмади. Охири врач унга маслаҳат берди:

— Бу намгарчилик, бу совуқ сизга тўғри келмаяпти. Сиз энди Аграга қайтиб кетинг. Сентябрьнинг ўрталарида яна келсангиз, эҳтимол, шифо топарсиз.

Шундай қилиб, Мая ҳам уйига жўнаб кетди. Ушандан кейин ундан ҳеч қандай хабар бўлмади.

ГУВОҲ

Банк хизматчиси Гиёнчанд уйдан чиқиб кетаётганида хотини Тора унга жуда тайинлади:

— Менга қаранг! Кечагига ўхшаб яна намойиш-митингларга илашиб ўтирманг. Тоғамлар хафа бўл-яптилар. Бунақа жанжаллардан сизга нима фойда? Ахир полиция билан олишиб бўладими? Кетингизга тушиб қолгудай бўлса, бошга битган бало бўлади.

Гиёнчанд хотинига-ку ҳеч нарса демади, лекин кўнглидан ўтказди: «Тоғанг нега хафа бўлмасин? Ахир амалдор эмасми. Хўп беармон ураётган бўлса керак ҳаром пулни?»

Торанинг тоғаси солиқ маҳкамасида катта амалдор эди. Қиладиган иши ҳам амалига яраша эди. Лекин Торанинг гапига ҳам қулоқ солмай бўлмасди. Гиёнчанд ўзи қўярда-қўймай ўқимишли қизга уйланган эди. Энди дўқ-пўписа билан унинг оғзини юмиб қўйишнинг иложи йўқ эди.

Шаҳарда «Қонунсизликка чек қўйилсин!» деган шиор остида кампания бошланиб кетган эди. Гангаромнинг ташвиқи билан банк ходимлари ҳам шу кампанияга тааллуқли намойиш-йиғилишларга қатнашишмоқда эди. Чунончи, бутун ҳам Гангаром Гиёнчанддан сўради:

— Хўш, оғайни, бугун ҳам борасизми?

— Кўрамиз. Кўпчилик нима деса, биз ҳам ўша-да.

Шундай деб Гиёнчанд мужмалгина жавоб берди. Кун бўйи полициячиларнинг қиладиган жабр-зулмлари, уларнинг бебошдоқликлари идорада майда хизматчиларнинг оғзидан тушмади. Кечқурун эса Гиёнчанд яна намойишда қатнашди ва қизишиб кетиб,

ҳамманинг олдига тушиб, овози борича шиор ташлаб, халқ билан бирга кўчама-кўча айланди. Ур-сур бўлиб кетмасин деб, унинг олдини олиш учун ўн-ўн бешта полициячи ҳам намоишга ҳамроҳ бўлиб олган. Одамлар «Қонунсизликка чек қўйилсин! Порахўрлик йўқ қилинсин! Полициянинг жабр-зулмига барҳам берилсин!» деб овози борича талаб қиляпти. Бу талабларни эшитиб полициячилар ўзича секин илжайиб қўяди.

Гиёнчанд кечқурун соат еттида уйга қайтиб келди. Қараса, хотини Торага араз тегиб қолибди, ҳеч садо чиқмайди. Онаси билан акасининг кўзини шамғалат қилиб Гиёнчанд бир-икки силаб-сийпаб, эркалаган эди, Тора юзини терс буриб, ўчоқ бошига, қайна-насининг олдига жўнаб қолди.

— Э, сен қўявер, ўзим қиламан бунини, — деди қайна-наси. — Сен бориб боланга қара. Йиқилиб-негиб ўтирмасин.

Шундай деб қайна-наси Торани у ердан чиқариб юборди. У томга, боласининг олдига йўл олган эди, Гиёнчанд секин кетидан етиб борди-да, силаб-сийпаб уни овутишга уринди. Тора эса эрининг қўлларини итариб ташлаб, жеркиб берди,

— Тегманг менга! Боринг, ўша намоишнингиздан қолманг сиз. Менинг ҳолим нима кечса кечаверади. Сизга нима?

— Э, бу ёққа қарасанг-чи. Мана бу ойдиннинг кулиб туришини қара.

— Э, ойдиндан, мендан сизга нима фойда? Сиз ўша сиёсатингиздан қолманг, — жавоб берди Тора юзини тескари бурганича.

— Бундоқ ўйлаб қарасанг-чи. Бирдан бошимизга бирор мусибат тушиб қолса-ю, полиция «пора берасан» деб туриб олса...

— Э, мусибат душманларнинг бошига тушсин, бизнинг бошимизга нега тушаркан? Сиз ўзингизни билинг. Бошқаларнинг ишига аралашманг, — Тора эрининг кўзига тикилди, унинг нигоҳида қаттиқ норозилик бор эди.

Гиёнчанд осмондаги юлдузларга термиларкан, бепарволик билан деди:

— Бугун бундоқ кўчага чиқиб, иккимиз бир айлансак. Нима дейсан?

— Сизнинг қўлингиз тегсайкан. Тоғам бечора-ю, булар кинога бориб туришса, намойиш балосидан узоқроқ юрар, деган умидда бизларни шу уйга жойлаштирувдилар. Лекин намойиш сизнинг жон-таингиз. Бировнинг гапига қулоқ солармидингиз.

— Бўлмаса иккинчи сеансга борайлик? Овқатни тезроқ қил. Болани ойимларга қолдириб кетаверамиз.

Шундай қилиб овқатдан кейин Тора янги сорий кийди, эрига малмал кўйлак билан янги лозим берди-да, икковлари кинога жўнашди. Бозордан ўтиб кета туриб, Гиёнчанд бир тизим гул солиб олди. Тора сочига гул тақишни жуда яхши кўрарди, лекин уйида қилолмасди: қайнанаси билан қайнағасидан ҳайиқарди. Бозордан чиққач, бир дарахтнинг панасига ўтиб олди-да, ҳалиги эри олиб берган гулни орқа сочига чамбарак қилиб тақиб олди.

Кино залида одам жуда ҳам кўп эмас эди. Икковлари уйдан ола келган нонни чайнаб, ўзаро гаплашиб, ҳазил-ҳузул қилишиб, фильмни томоша қилиб ўтиришди. Жуда ҳузур қилишди.

Фильм соат ўн иккида тугади. Ойдин яна ҳам чарақлаб кетган. Кўча бўм-бўш, жимжит.

— Шошиб нима қиламиз?— деди Гиёнчанд хотинига.— Кел, секин пиёда кетамиз. Маза қилиб...

Шундай қилиб яёв кетишди. Гиёнчанд қизиқ бир нарсани гапириб кетяпти. Тора дастрўмолчасини лабларига босиб қиқир-қиқир кулади. Икковининг ҳам жуда димоғи чоғ. Дайонидҳор паркининг ёнидан ўтиб кетишяпти. Бирдан кўча ёқасидаги дарахт орқасидан бир дўқ қилган овоз эштилди:

— Ҳў! Тўхталаринг!

Иккови таққа тўхтади. Бундай қайрилиб қарашса, дарахтнинг тагидан бир полициячи узун таёқ кўтариб чиқиб келяпти.

— Қаёққа кетяпсанлар?— сўради у дўқ қилиб.

— Уйга кетяпмиз,— дадил жавоб берди Гиёнчанд.

— Ҳа-ҳа! Аввал бундоқ участкага юрларинг.

— Нега энди?— қаршилиқ қилди Гиёнчанд қўрқувини яшириб.— Кинодан чиқиб, уйга кетяпмиз. Нега борамиз участкага? Бизлар нима қилибмиз?

— Участкага юргин, ўша ерда биласан ҳаммасини.

— Ҳа, нега борамиз участкага?— қаттиқ туриб олди Гиёнчанд.— Нима гуноҳ қилдик? Бормаймиз. Қара-я.

Тора қўрқиб кетиб, эрининг пинжига тиқилди.

— Тўғрилиқча юрасанми ё ҳуштагимни чалиб, яна бошқа полициячиларни чақирайми? Шундоқ бормасанг, қўлингда кишан билан борасан.

— Ахир сиз бундоқ сабабини айтинг, бизлар жавоб берайлик. Ҳеч айбсиз, гуноҳсиз, одамга ёлғиз экан деб бунақа азоб бериш инсофдан эмас.— Гиёнчанд энди юмшоқлик билан қаршилиқ кўрсатди.

— Айбинг бор-йўқлигини ўша ерга бориб гапирасан,— жавоб берди полициячи.

Кўча бўм-бўш, ҳеч ким кўринмайди. Гиёнчанд полициячининг ҳукмини бажаришга мажбур бўлди. Оёқ-қўли боғланган эмас, лекин шунга қарамай, у қонун ва расмий ҳуқуқ кишанига тушиб, полиция участкасига қараб бормоқда. Биров кўриб қолса, «Ие, буни участкага олиб кетяпти» демасин деган андиша билан ўзини полициячидан сал нарироқ тутишга уринарди. Тора йиғлаб, рўмолчаси билан ёшини артарди. Гиёнчанд унга тасалли берди:

— Нега қўрқасан? Биронта айбинг бормидики қўрқасан?

Участкага олиб келиб, полициячи эр-хотинни бир чеккага турғизиб қўйди. Ўзи эса тахта супада, қўлида қалам ушлаб ўтирган Муншининг олдига бориб, унга бир нима деб гапирди. Мунши эр-хотин икковини олдига чақириб олди-да, Гиёнчанддан сўради:

— Бу қизни қаёқдан олиб келгансиз?

— Бу хотиним бўлади, тақсир,— жавоб берди Гиёнчанд чертиб.— Бизлар кинодан чиқиб уйга қайтаётган эдик, мана бу полициячи ушлаб, бу ёққа судраб олиб келиб ўтирибди. Ахир бу нима зўравонлик?..

— Тақсир, бу безори!— Бақириб шартта гапни бўлди полициячи.— Қанақасига хотини бўларди? Булар иккови қоронғида, дарахтнинг тагида бир ёмон иш қилишаётган экан. Эр-хотин шунақа қиладими?

— Ёлғон!— Ҳазаб билан қаттиқ қаршилиқ қилмоқчи бўлди Гиёнчанд. Лекин Муншининг дўқи уни тўхтатиб қўйди.

— Тавба қилдим! Тавба қилдим! Қандоқ ифлослик! Қандоқ юзсизлик! Тфу. Кўринишингдан ўқиган билган одамга ўхшайсан. Конгресс ҳокимияти даврида яшаб турибсан. Биласанми шуни? Бунақа безориликлар ҳаммаси таг-томири билан йўқ қилинади.

Бу таъна-маломатларни эшитиб, Тора ҳўнграб йиғлаб юборди.

Таҳқирланиш алаmidан Гиёнчанднинг аъзойи баданига ўт туташиб кетди. Бошқа жойда бўлганида, бундай таҳқир қилган одамни қулоғининг тагига тортиб юборарди. Лекин ҳозир ўзини тийишга мажбур. Бошига тушган ҳокимнинг таёғи эди, унинг устига ҳокимнинг даргоҳида!

Гиёнчанд алаmidан йиғлагудек бўлиб қаршилиқ қилди:

— Бу ғирт ёлғон, тақсир. Бир сипоҳининг гапига шундай ишонаверасизми? Ахир биронта далил ҳам бўлиши керак-ку! Бекорга туҳмат қилаверасизми?

Мунши унга ўқрайиб қаради:

— Сен бизга қонун ўргатмоқчимисан? Далил деб дўқ қиялпсанми? Шундоқ иш қилаётган одам отасини қўйиб қўядими тепасига, гувоҳ бўлгин, деб?

Муншининг бу далилидан Гиёнчанднинг ҳафсаласи пир бўлди. Лекин ҳар эҳтимолга қарши деди:

— Тақсир, бизга бекорга айб тақаялпсиз. Ишонмасангиз уйимга одам юборинг, сўраб-билиб келсин.

— Қаерда ўзи уйинг?

— Пондарийбада, ариқнинг ёнида.

Мунши тўрт энлик қоғозга адресини, у билан бирга ўзининг номини, отасининг номини, ёшини, афт-ангори, белгилари — ҳаммасини ёзиб олди.

— Бизларга ишонмасангиз, уйимизга хабар қилиб, кафил олишингиз мумкин, — деб қўшиб қўйди Гиёнчанд.

— Кафил-пафилни эртага гаплашамиз. Берган адресинг бир гўрда. Шу вақтда ким боради қидириб?

Шундай деди-ю, Мунши ўрнидан турди ва сипоҳига буюрди:

— Икковини олиб бориб, бошқа-бошқа хонага қамаб қўй.

Ўзи эса орқа эшикка қараб йўл олди.

Хотинининг ажратиб қўйилишини ўйлаб, Гиёнчанднинг бадани увушиб кетди. Тора эса ҳўнграб йиғ-

лаб юборди. Гиёнчанд олиб кетиш учун келган сипоҳига юмшоқ эътироз билдирди:

— Бир пок, шарм-ҳаёли аёлнинг ҳоли нима кечадди, шуни сал ўйлашингиз керак. Бизларни қўйинг. Бизлар шу ерда коридорда ўтираверамиз.

— Ўзингни беовра қилиб нима қиласан?— Насиҳат қилди сипоҳи.— Унча-мунча бер-да, уйингга жўна, қўй!

— Пора бергин, демоқчимисиз?— Пайтдан фойдаланиб Гиёнчанд дўқ қилмоқчи бўлди. Ахир ёнида бор-йўғи саккиз анна пули бор эди-да.

— Э, эс-ҳушингни йиғ,— қаттиқ жеркиб берди сипоҳи,— порани оғзингга оларкансан, ўзингни тўппатўғри авахтада кўрасан. Буни Конгресснинг ҳокимияти деб қўйибди. Билдингми? Ёнида уч пули йўғу, ўзини манманликка олади.

Шашқатор йиғлаб турган Тора умид этаги қўлдан чиқиб кетаётганини кўриб, жонҳолатда эрини қўлидан ушлаб, бир чеккага тортди-да, бармоғидаги узугини олиб, унга тутқазаркан, ялинди:

— Бериб юборинг. Хўп денг, барака топкур.

Гиёнчанд бир лаҳза ўзини йўқотиб қўйди. Кейин бошқа илож йўқлигини кўриб, узукни қўрқа-писа сипоҳига узатиб, илтимос қилди:

— Майли, бўлмаса, кечиринг бизни. Обрўйимиз тўкилмасин. Ўзингиз биласиз, бизларда гуноҳ йўқ. Худонинг ўзи гувоҳ, бу менинг хотиним. Ишонмасангиз, маҳалладан бориб сўрашингиз мумкин.

Сипоҳи узукка менсимай қараб қўйди-да, таъна қилиб деди:

— Бизларни шунақа паст деб ўйлайсанми? Сенинг иззат-обрўйингни баҳоси шуми? Бу жуда қаттиқ масала. Билмайсанми ўзинг?

Гиёнчанд бир нарсга дейишга улгурмасданоқ Тора у қўлидаги узукни ҳам сиртиб олиб унга тутқазди. Гиёнчанд уни ҳам сипоҳининг қўлига берди. Сипоҳи «Хўп, кўрамиз» деди-да, «тура тур» деб ишора қилиб, Мунши кирган эшикка кириб кетди. Ўн минутлардан кейин Муншини бошлаб чиқди ва эр-хотиннинг номидан илтимос қилди:

— Тақсир! Булар, шафқат қилинг, деяпти. Уй-жойли, шарм-ҳаёли одамлармиз, дейди. Бунақа аҳмоқликни энди қилмаймиз, дейди.

— Шарм-хаёли одамлармиш!— деди Мунши нафрат билан.— Шарм-хаёли одамлар шу ишни қилади-ми? Ким кафолат беради сенларга?

— Отам бор, акам бор,— жавоб берди Гиёнчанд газабини босиб.— Мен ўзим банкда ишлайман. Хўжайин ҳам, бухгалтер ҳам билишади мени.

— Ҳа-ҳа! Хўжайин ҳам, бухгалтер ҳам жуда хурсанд бўлишса керак сизнинг бу хатти-ҳаракатларингизни эшитиб!

— Тақсир! Кўргулик экан. Бўлмаса бизлар ҳеч қанақа ёмон иш қилганимиз йўқ. Худонинг ўзи гувоҳ.— Шу сўзларни айтди-ю, Гиёнчанднинг ўпкаси тўлиб йиғлаб юборди.

— Ёлғон гапирасан!— Дўқ урди Мунши.— Қилгуликни қилиб қўйиб, тонишини қара! 495—496-модда билан турмага тиқиб қўяман, ўшанда биласан. Ўшанда чақириб оласан ўша катта хўжайину отангни гувоҳликка. Бу полиция кечалари кўчама-кўча юриб, кимни қўриқлаб юрибди, ҳаромилар? Ҳаволдор! Ҳайдаб чиқар мана бу ҳаромиларни бу ердан!

Гиёнчанд билан Тора худди биров қувлагандек тез-тез қадам ташлаб, уйга кетиб боришарди. Энди на электр чироқлари нур сочиб турган бўм-бўш кўча уларга завқ бағишларди ва на осмондаги кулиб турган ойни томоша қилиш хаёлларига келарди. На ўзаро гаплашади, на кулишади. Охири ўз маҳалласига яқинлашгач, Гиёнчанддан садо чиқди:

— Мен бу ярамаслардан тегишли жойга арз қиламан. Биринчидан, туҳмат қилиб ҳақорат қилди, иккинчидан, шунча тиллани шилиб олди.

— Обрўйингизни яна баттарроқ тўкмоқчимисиз? Ҳали ҳам кўнглингиз ўрнига тушгани йўқми?— Тора йиғлагудек бўлиб эътироз қилди.

— Жинни бўлибсан,— уқтирди Гиёнчанд тутатиб.— Булар кунига худо билсин бунақа нечта бечораларнинг иззатию ҳамёнига чанг соларкин. Ҳамма индамай кетаверса, ахир, бизларга ўхшаган бечоралар қандай қилиб кун кўради? Мен эртага эрталабоқ «Қонунсизликка қарши кураш жамияти»га бориб, аризага ҳаммасининг қўлини қўйдириб, тегишли жойга олиб бораман. Бунақа жабр-зулмга индамай чидаб кетаверса, иш битадими!

— Худо хайрингизни берсин, ундоқ қилманг. Ўтган ишга салавот. Энди тумонатнинг олдида мени ерга қаратмоқчимисиз? Шунча бўлгани ҳам етар. Қайси қилмишларимнинг ажрини тортдимикин?— Шундай деб Тора йиғлаб юборди.

— Уҳ! Сен тушунсанг экан!— Гиёнчанд яна тутақиб кетди.— Ахир биронта одам бир нарса демаса, бу зулм қандоқ қилиб йўқ бўлади?

— Мени судга олиб бориб, яланғоч қилиб кўрсатгингиз келаётган бўлса, билганингизни қилинг. Уйда менга лойиқ заҳар турибди. Ичаману кўз юман-қўяман.

Эртасига Гангаром Гиёнчандни яна ўшанақа намойишга таклиф қилди. Торанинг гаплари-ку қулоғида эди, лекин шунга қарамай намойишдан кечолмади. Намойишчилар бақириб, қонунсизликка қарши хўб шиор ташлашди. Гиёнчанд ҳам уларга жўр бўлди. Намойишчилар штат парламенти биноси олдига бориб, наърабозликни давом эттиришди.

Ичкаридан штатнинг бош министри чиқди. Шиорбозлик яна ҳам кучайди. Бош министр қўлини кўтариб, халқни тинчланишга чақирди ва шовқин-сурон бир оз босилгач, мурожаат қилди:

— Сизлар қонунбузуқиликнинг йўқ қилинишини талаб қилиб келган экансизлар, бундан биз ғоят мамнунмиз. Лекин шуни унутмаслик керакки, агар амалдорларнинг бебошвоқлик қилишига халқ йўл қўймаса, ҳар қандай бебошвоқ амалдор ҳам ҳеч нарса қилолмайди. Қонун бузуқиликка, порахўрликка халқнинг ўзигина чек қўя олади. Ҳар қандай шароитда ҳам одамлар пора бермасликлари, мабодо бирор амалдор пора бера-сан деса, далил-гувоҳлари билан бирга гапни бизга етказишлари лозим. Қонун, полиция — халққа хизмат қилиш ва уни ҳифозат қилиш учун яратилган. Аслини олганда пора берувчининг ўзи ҳақиқий гуноҳкор. Бундай шахс халқ душманидир. Энди саволни биз берамиз: қани, айтинг-чи, сизлардан ким пора талаб қилди?

Гиёнчанд «Елғон бу! Елғон!» деб бақирарди-ю, аммо овози чиқмасди. Ахир у қандай далил билан гувоҳ кўрсата оларди.

ДАРВЕШ

Умид нашъаси билан тўлган дамлар ҳаётнинг энг лаззатли ва фусункор дамларидир. Шундай қувончли онларда унча-мунча қийинчилик, азоб-уқубатлар ҳам кўзга кўринмайди. Дорилфунуннинг тугаллов имтиҳонлари олдида Нардев Шарманинг кайфияти худди шундай эди.

Унинг келажак манзаралари кўз олдида яққол намоён эди. Умид кўзгусида кўриниб турган ҳаёт йўли ғоят текис ва порлоқ эди. Давлат ва бахт-саодатнинг кўркем дарахтлари ҳар икки томондан йўлга соя солиб, йўқчилик, мискинлик азоб-уқубатлари каби офатни хас-пўшлаб турарди. Умид водийсидан эсган майин, ёқимли шабада йўловчининг юз-кўзларини оҳиста силаб ўтиб кетар ва яна ҳам майинроқ, яна ҳам ёқимлироқ бўлиб қайтиб келишни ваъда қиларди. Дарахтларнинг қуюқ шохлари орасидан сочилган заррин нурларнинг йўл юзига чеккан ажойиб нақшлари ширин ва лаззатли ҳис-туйғуларни уйғотарди. Какку ёқимли овоз билан секин-секин «кукку, кукку» деб қўярди. Каккунинг бу овозидан ҳам кўра маънолироқ ва ёқимлироқ бошқа бир овоз қулоқларидан кириб, қалбини ларзага солиб юборарди. Бу овоз қанчалик нафис дудоқларнинг титрашидан ҳосил бўлган бўлса, шунчалик оромбахш эди. Ўша хаёлий йўлдан кета туриб Нардев чап биқинида бирга-бирга одим ташлаб кетаётган умр йўлдошига қарарди. Ниҳол учигаги гунча каби нозик, гул каби чиройли хотини орзу ва эҳтирос тўла кўзлари билан қараб, меҳр-муҳаббати эвазига эридан паноҳ тиларди. Унга паноҳ бермоқ учун Нардевинг қўллари беихтиёр икки томонга кенг ёйилди.

Нардев тўқис, бахтли ҳаёт кайфини суриб, келажак ҳаётининг умид йўлидан кетиб борарди. Хаёлий ҳаёт йўлининг охириги манзилига боргач, унинг диққати бўлинди ва у бир зумда осмондан ерга тушиб қолди: олдидаги очиқ китоб бетида физика формулаларидан бўлак ҳеч вақо йўқ эди. Нардев ҳомуза тортиб, соатига қаради: соат бир ярим. Қўлига қалам олиб, бир варақ қоғозда бугун қилган дарсини ҳисоблаб чиқди. Ҳар куни мана шундай ўтириб дарс қилса, имтиҳон бошлангунча ҳаммасини бемалол қайтариб чиқаркан. Кўнгли хотиржам бўлиб, яна бир ҳомуза тортиди-да, китобни ёпиб қўйди. У бошдан-оёқ иссиқ кўрпага ўралиб ётиб олди-да, яна ширин хаёллар гирдобига ғарқ бўлди. Ҳаёллар тагин келажак сари етаклаб кетди. Сўнгги доvon, яъни тугаллов имтиҳонларини топшириш қолган эди, холос. Ўн тўртта имтиҳон топшириб қирови тўкилган Нардевнинг қолганларини ҳам муваффақият билан топшириб юборишга ишончи комил эди. Ундан кейин эса у колледж профессори, катта банк хўжайини, судья каби ҳуқуқларга эга бўлади. Бироқ яшашдан мақсад каттароқ мансабни эгаллаш эмас. Мансаб турмушининг моддий эҳтиёжларини қондириш учун бир зарурий восита, холос. Асосий мақсад умрни сермазмун ўтказиш. Бу иборани талаффуз қилар экан, Нардевнинг кўз олдида, аввало, кийим-кечак рекламаларида тасвирланмиш ярим яланғоч аёл сурати, сўнг эса сурат қаршисида уялганидан сорийсининг учи билан юзини бекитиб турган севгилиси келарди. Унинг илмга ташналиги ва тиришқоқлиги, ҳаёт қўйнидаги чексиз саъй-ҳаракатлари биргина ўша мақсадга қаратилган эди. У ўзини ўша малакка сиғинувчи бирдан-бир киши, унинг бирдан-бир ҳомийси ва маҳрами деб биларди. Ўша малаксиз унинг ҳаёти ўзига маъносиз ва беҳуда туюларди. Шунинг учун ҳам у бор кучи билан ўша малакка интиларди.

Нардевнинг орзулари ғоят серқирра ҳамда пок эди. Шу орзулар қучоғида у ўзини бениҳоя бахтиёр ҳис қилди, вужудида чексиз куч-қудрат сездди. Кўнглида пайдо бўлган ўйларни жамлаб олиш учун ўзини маҳкам қучоқлади ва бахт туйғуларига ғарқ бўлганича уйқуга кетди.

Унинг келажакдан бунчалик умидвор бўлишига

асос бор эди. Бир йил муқаддам бир тўй маросимида Шийлани кўриб қолди. Тўпланган ўнинчи синф қизлари ичида энг гўзали, зеҳни тези ўша эди. Шийла дугоналари орасидан Нардевга қараб-қараб қўярди. Суҳбат давомида кимдир унинг тақдири ҳақида гап очиб қолди. Пайтдан фойдаланиб Нардев Шийлага боқди. Қиз хижолат тортиб ундан нигоҳини олиб қочди. Шу шарм-ҳаёси билан қиз йигитнинг фикр-хаёлини бутунлай банд этиб, бахтли келажак йўлидаги умид чироқларини ёқиб юборди.

Тугаллов имтиҳонларини топшириб бўлгач, Нардев тузукроқ бир мансабга эга бўлолмади, олтмиш рупиялик бир арзимаган ишга жойлашди.

Мана неча вақтдан бери у орзу қилиб юрган дамлар ҳам келди. Тушида ҳам, ўнгида ҳам тинчлик бермай, бутун фикру хаёлини чулғаб келган орзу-армонларнинг сўнгги илтифоти, ахлоқ ва одобнинг мужассам тимсоли — Шийла унинг уйида! Шу висол тунида Нардев ҳу ўша энг биринчи учрашув манзарасини унга эслатди ва ўзининг мажнунона ишқини изҳор қилди. Бахт ва қувонч ҳисларига тўлиб-тошган Шийланинг тили гапга бормасди. У ҳис-туйғу тўлқинларида сузиб борарди. Ҳаяжондан юзи оппоқ оқариб кетган. Кўзлари юмуқ. Эшитилар-эшитилмас овоз билан донадона қилиб жавоб берар экан, Нардевнинг тузукроқ бир ишга жойлаша олмаганидан кўнгли паришонлигини айтди. Шийла ота-онасининг кўёвига боғлаган умидлари пучга чиққанидан номус қиларди. Ер ёрилса-ю, ерга кириб кетса — шундай ҳис қиларди ўзини. Лекин начора! Ғишт қолипдан кўчган. Шийла учун энди ўлимдан бошқа чора йўқдай туюларди. Турмушга чиқиш оддий бир иморат эмаски, бузиб ташлаб, янгисини қуриб олаверса. У жисму жон, наслу насаб сингари ҳал қилиб бўлмас оғир муаммолардан иборат!

Мағрур Нардевнинг боши осмонда. У Шийлани бағрига босиб, кўз илғамас узоқ, аллақандай бир борлиққа тикилиб дерди:

— Шийла! Биз аввалги туғилишда ҳам жаннат гуллари барқ урган оламда бирга бўлганмиз. Ажал човут солди, кейин бошқатдан туғилдик. Мана қара,

тагин биргамиз. Бу гал ҳам бир-биримизни шунчалик тез танидик!

Шийла эрининг кўксига бош қўйиб, кўзини юмди. Қайноқ бўсалар икки ниҳолнинг азалий дўстлик ришталарини маҳкамроқ боғлади. Қалбларнинг туташуви ила эришилган висол чоғида йўқчилик ва ғам-қайғу ҳақидаги ўйларга ҳеч қандай ўрин қолмади...

Нардев бир банкда хизматчи эди. Хизматдан қайтгач қолган бутун вақтини хотини Шийла билан бирга ўтказарди. Рўзгор ишларида хотинининг қўли чаққонлигини кўриб севинчи ичига сиғмасди. Иш пайтида у, Шийлани қандай қилиб яна ҳам хушнуд қилсам экан, бугун унга нима олиб борсам экан, даромадни қандай қилиб оширсам экан, деб бош қотиргани-қотирган эди. Автобусда кетаркан, кўчанинг икки юзидаги чиройли уйларнинг болохоналарида гулларга кўмилиб, ором курсиларида ўтириб жемпер тўқиётган аёлларни кўриб, «Шийлага ҳам худди шундай уй олиб бераман» деб кўнглидан ўтказарди.

Улар шаҳарнинг кўримсиз бир маҳалласида қурбларидан сал ортиқроқ бир уйни ижарага олишди. Бир амаллаб эпақага келтирилган бу уй кўнгилдагидек эмасди, лекин Шийла эшикдан кириб келганда файзга тўлиб кетарди. Эри йўқ пайтларда Шийла қўлидан келганча уйни безаш билан машғул бўларди. Эрининг ишдан қайтар чоғида ўзига андак оро бериб, эрининг кўнглини олишга шай бўлиб турарди. Бўш вақтларида китоб ўқиб, орзуларига қанот боғларди.

Тўнғич қизи Сурма уч ёшга тўлай деб қолган эди. Врач ҳар кўрганида унга, қизчангизни яхши парвариш қилинг, деб тайинларди.

Биринчи фарзанд туғилиш вақтида хотинининг чеккан азоблари Нардевнинг ҳеч хотирасидан кўтарилмасди. Ўшани эсласа, ҳамон юраги увушиб кетарди. Ойнинг ўн беши ёруғ бўлса, ўн беши қоронғи. Тирикчилик деб у кроссворд ечишга ҳам қўл уриб кўрди, бўлмади — фойдасидан зиёни ортиқроқ бўлди, почта харажатларига ҳам арзимади. Ҳисобдонликка имтиҳон бермоқчи бўлувди, бироқ ундан гонорар йиғиб бўлмайди. Қолаверса, бу соғлом ақлга мос ҳам келмайдиган иш. Банкда ўсишга умид йўқ. У ерда

бир-бирининг илдизига болта уриб, ҳар ким ўз мавқеини мустаҳкамлаш пайига тушиб олган. Нардевнинг ҳар жиҳатдан хуноби ошди. Ахийри эрталаб бир соатдан дарс бериш, кечқурун аллақайси дўконнинг ёзувчизув ишларини қилиб бериш каби иккита майдачуйда иш насиб бўлди. Бироқ бунақа даромадлар билан қозон қайнаши қийин.

Шийланинг ҳам феъли ўзгариб қолди. Энди уларнинг кулбасида севги хандалари ўрнини болаларнинг хархашаси, Шийланинг бақирғи, Нардевнинг дағдағалари эгаллади. Бахт-саодат йўлида адашиб бўйнига олган бурчини оқлаш ҳамда хотин, бола-чақасининг осойишталигини сақлаш учун Нардев жонини ҳам беришга тайёр эди. Лекин у истаган нарсалар жон эвазига ҳам қанийди топилса! Энди унинг орзулари текис йўлдан порлоқ келажак томон чорламасди. Истак-орзу йўли энди баққоллик ҳисоб-китобларию сабзи-пиёз харажатларига келиб тақалган эди. Орзу-умидлар меҳнат ва ташвишлар соясида бирин-кетин маҳв бўлар экан, Нардевнинг назарида ҳаёт унинг елкасидан босиб турган минг ботмонли юкка ўхшаб туюларди. У қаттиқ умидсизликка тушар, аммо ўз фарзандларини умрим заволи деб аташга журъат этолмасди. Аксинча, гоҳо уларни бағрига босиб дарду аламларини унутишга ҳаракат қиларди.

Шийлани бешинчи марта дард тутмоқда. Нардевнинг кўзига уйқу келмайди. Хотинининг оҳ-фарёди унинг вужудига таҳлика соляпти. У заиф иродасида пайдо бўлган фавқулодда жасорат билан бош томонда турган курси устидаги эски бронза чироқни ёқди. Сўнг кўзларини номаълум бир нуқтага тикканича жойида ўйга толди. Бирдан кўзи девордаги суратга тушди. Йиллар мобайнида сарғайиб кетган бу сурат уйдаги бошқа суратлар каби йилда бир марта Девалий байрамидагина латта юзини кўрарди. Илгари кўзга ташланиб турсин деб печка устига осиб қўйилган эди. Шийла вақти-вақти билан унга гулчамбар тақиб қўярди. Бир куни қизи Сурманинг қўлидаги таёқча тегиб кетиб, суратнинг ойнаси дарз кетиб қолди. Дарз ойнанинг қоқ ўртасида бўлиб, суратдаги икки кишини бир-биридан ажратиб турарди. Бунини кўриб Нардев ҳам, Шийла ҳам бир оз хижолат тортган бўлишди. Суратни печка устидан олиб, деворга осиб қўйилди.

Унда Шийланинг Нардевни маҳлиё қилган пайтлардаги жамоли акс этган эди. Ойнанинг дарзидан ўтган намқлик Нардевнинг аксини бузиб қўйган, лекин Шийлага тегмаган эди. Бир вақтлардаги мағрур, сарвқомат Шийла энди Нардев назарида жўжалар қуршовидаги куркани эслатарди. Ўзи эса ҳали ҳам ўша-ўша бежиримгина эди. Фақат сочлари тўзғиб кетган ва ғам-ташвиш туфайли чеҳрасидан ҳорғинлик аломатлари аримай қолган эди. Бу ташвишлар қаердан келди? Ҳаммасига мана шу хотин айбдор. Нардев қалбидаги олижаноблик туйғулари ва жўшқин иродаси билан тошқин дарё сингари йўлидаги барча тўсиқларни ағдар-тўнтар қилиб кетиш мумкин эди. Аммо бу аёл бир қумлоқ каби унинг қаршисида пайдо бўлиб, бутун куч-қувватини шилиб олди. Унинг ҳаёти кенг бир ботқоқликка айланди. Унинг бутун фаолияти хотин, бола-чақа ташвишидан иборат бўлиб қолди. Бу хотин, бу бола-чақа уни адо-ю тамом қилди. Энди минг тиришсин, фойда йўқ. Хотинларни макр-ҳийла ва сеҳр-жодунинг жонли тимсоли деб бежиз айтилмаган.

Нардев чуқур нафас олиб фотосуратга қаради. Қалби севинчларга тўлиб-тошган ўша дамларни яна бир карра эслади. Ойлиги олтмиш рупиялик хизмат қанотлантирмасди, қайнана-қайнатасининг кўнгли тинч бўлсин деб вақтинча ишлаб турмоқчи эди. «Ҳали ҳаммаси олдинда. Ахир нарвонга чиқиш ҳам пастки поядан бошланади-ку»,— деб ўйлаган эди. Бироқ бўйнига ола хуржун тушмаганда, ҳуқуқ факультетига имтиҳон топшириб, осонгина судья бўлиб оларди. Оёқларига солинган оғир кишандан қадам босолмай қолган Нардевнинг барча ширин орзулари барҳам еб кетди. Тақдир экан-да, эр киши бўла туриб, мард ва матонатли бўла туриб, ҳеч иш чиқара олмаса-я! Мискинлик ботқоғида пўпанак босиб ётиш унга муносибми?!

Тўлғоғи хуруж қилиб, Шийланинг жон аччиғида чинқиришларига Нардев зўрға чидаб турарди. Хотинининг биринчи кўзи ёришида доя қидира-қидира жони ҳалқумига келган эди. Бу гал ундай эмас. Умуман хотин зоти табиатан шундай яратилган, деб ўзига тасалли бериб қўярди у. Шийладан кўра кўпроқ ўзи ҳақида ўйларди. Шийла чекаётган азоблар ҳадемай ўн ҳисса бўлиб унинг бўйнига тушади. Буниси ҳам

дaрд устигa чипқон. «Шу қийноқлар орасидa она-бoлa биргa ўлиб қўя қолсa ҳам розийдим» деган разил ўй унинг кўнглидaн ўтди. Фарзaнд доғини кўриш даҳшат албаттa, бироқ ғaм тоғи бир оз енгиллaшармиди. Фарзaнд бўлмaсa, дунё кўзинггa қоронғи. Бундaй ҳаёт киши нафратини қўзғaтиб, уни ўзидaн бездирадигa зoҳид қилиб қўяди. Зoҳиднинг эсa, oлaмни сув бoссa тўпигигa чиқмайдигa.

Бахтгa қарши ҳеч ким ўлмaди.

Бештa нонхўрни боқaмaн деб унинг ҳoли нимa кeчaркин ҳaли? Ғaм-тaшвишлар aхир бир кун aдо қилиши тургaн гaп. Аммо сўнгги пушaймoн — ўзинггa душмaн. Бу гaлги aжaлдaн кейинги ҳaёлий турмушни ўйлaсa, тeпa сочи тлккa бўлиб кeтaди.

Висoл тунидa Шийлaгa бaлaндпaрвoз гaплар айтиб, кaттa нoдoнлик қилгaн экaн, шуни эслaб ичидaн зил кeтaрди.

Нардевнинг ҳaёт ҳaқидаги фикрлaри ўзгaрa бoшлaгaн эди. Қайтa туғилиб кўргaн кўргиликлaри ёлғиз бoшини нe кўйларгa солмaди! Охири у шундaй хулoсaгa кeлди: азoб-уқубaтлардaн ибoрaт бу телбa ҳaётдa нaсл-нaсaб ҳaқида орзу қилиш бaдбўй ҳидaнқиб тургaн бoтқoқликдa ётиб, тeнтaклaрчa ҳaёл суршидaн бoшқa нaрсa эмaс. Нaзaридa унинг ўзи ҳaм шу бoтқoқлик ичидa ғивирлaб юргaн биттa қурт эди. Пoймoл бўлгaн орзулар aлaмидaн Нардевнинг вужудини aлaнгa чулғaди, гўё aжaл уни ўз домигa тoртмoқдa эди.

Хoтинининг қaттиқ чинқиригидaн Нардев ўзигa кeлди. Бўйнидaги терларни сидириб тaшлар экaн, ўсиб кeтгaн ҳўл соқoли қўллaригa илaшиб, тaъби хирa бўлди: «Шунчaлик иcқирт вa тубaн бўлиб кeтдимми?! Бу бaлoлардaн қaндaй қутулaмaн?! Нaсaб oрқасидa aжaл зинaпoяларидaн шу тaхлитдa тушиб кeтaвeрaмaнми? Бўлмaгaн гaп!»

У ўтиргaн жoйидa қимир этмaсди. Нa Шийлaнинг oҳ-фaрeди, нa синглизини oвутолмaй жиғибийрон бўлaётгaн Сурмaнинг oвoзи — ҳеч нaрсa унинг қулоғигa кирмaсди. У aхирини ўз жoнини бoлa-чaқa ғaми кaби дaҳшaтли ўлтимдaн сaқлaб қoлишгa қaтъий қaрoр қилди.

Ичкaридaн дoя кaмпирнинг шoдиёнa хитoби эшитилди:

— Қаёқдасиз, ҳой бобу!¹ Уғил! Бу гал суюнчига бошимдан зар тўкмагунингизча қўймайман! Ҳой бобу!..

Сурма оҳудек икки сапчиб, доя кампирдан аввал етиб келди:

— Бобу жий, суюнчи! Укалик бўлдим!

Аммо бу ерда қувончдан суюнчи берадиган ҳеч ким йўқ, ташқари эшик ланг очиқ, Нардевнинг чор-пояси эса бўм-бўш эди.

* * *

Бадрнатҳ зиёратгоҳига қараб кетаётган йўловчилар орасида бир дарвеш бор эди. Унинг чақа бўлиб кетган оёқларидан қон томарди, бироқ у бунга парво қилмасди. Ҳамма жазирама иссиқдан қочиб ўзини соя-салқинга урса, дарвеш офтобдан қизиган қоя устида ўтириб ҳордиқ чиқарарди. Тунни ҳам шу алфозда ўтказарди. Теварагида чуғурлашиб юрган болаларга қиё боқмас, ўзича нималарнидир тинмай ғулдирарди. Қорни очса, ёнидан ўтган ҳар бир кишига қўл чўзиб садақа сўрарди. Ҳамма унга эътиқод билан қараб, «жуда етишган авлиё экан» деб ўйларди.

Дарвеш одатдагидек садақа тилаб ўтирган эди, оғир юк орқалаб бир ҳаммол ўтиб қолди. Ҳаммолнинг афтига қараб бўлмасди. У нишоб бир ерга юкини авайлаб қўйди-да, арқонни ечди. Белбоғини олдиға ёзди. Унда моғор босган учта қаттиқ нон бор эди. Шу топда унинг қаршисида ҳалиги дарвеш пайдо бўлди-ю, нон тилаб қолди. Бу ҳаммолга ёқмади. У бир нонга, бир дарвешга қаради. Сўнг нонлардан бирини олиб унга узатди. Дарвеш маъносиз, аммо хотиржам, авзойини ўзгартирмай ҳаммолни дуо қилди:

— Бало кўрмагин...

¹ Бобу — соҳиби илм, жаноб.

БИР РУҲ ЮЗ МИНГ ТАНАГА КИРАДИ

Гурандиттий ёки, қисқаси, Гурӯ жуда ҳам содда эди. Ахир қайнанаси билан қайнэгачиси ҳам уни содда деганларидан кейин, яна нимаси қолди. Бирор қўшни билан айтишиб, бирор жанжал бўлиб қолса, бунга қайнанаси билан қайнэгачиси сабабчи бўларди, Гурӯга ҳеч алоқаси бўлмасди.

Гурӯ турмушга чиққанда анча ёшга бориб қолган, аниқроғи, ўн саккизга тўлган эди. Шунинг учун тўйдан кейин одатдагидек бир неча муддат ота-онаси бағрида турмай, янги уйга жўнаб кета қолган эди. Тушган жойи бадавлатгина эди. Маҳаллада энг катта уй Гурӯнинг қайнатасиники эди. Бу уйнинг ҳовлисида иккита қўтос боғлоғлиқ турса ҳам, анча жой ортиб қоларди.

Гурӯ келин бўлиб тахтиравонда қайнатасиникига келганида, эшикда чолғучилар уч хил чолғу асбобида куй чалиб, уни қарши олган эдилар. Баланд айвон устида сурнай чалиняпти. Унинг ёнида ногора билан нарсинга¹. Бир томонда инглиз чолғулари. Катта мушакбозлик бўлган эди. Уйдагиларнинг ҳаммасининг эғнида қимматбаҳо ранг-баранг шойи либослар. Ҳатто уйдаги ит Бенийни ҳам эгари чиройли ҳошияли шойи билан безатишган. Гурӯ бу итни эгалари жуда яхши кўришларини дарров фаҳмлади.

Онаси туфайли Гурӯ динга қаттиқ эътиқод қиларди. У эсини таниши биланоқ тангри Вишнунинг юзта номини ёдлаб олган эди. Барча худо ва авлиёларнинг номини зўр эътиқод билан дилига жо қилган эди.

Ёшлик чоғиданоқ онаси унга, эрга тегиб, қайнатанг-

¹ Н а р с и н г а — қайрилган, карнасимон чолғу асбоби.

никига борганингдан кейин қайната-қайнанангнинг, қайниларингнинг қўнглини олиб, хизматини қилиш сенга ҳам қарз, ҳам фарз бўлади, деб таълим бериб келган эди.

Гурў қайнатасиникига келиши биланоқ онасининг ўғитларига амал қилиб, уйдагиларнинг ҳаммасига хизмат қилишни ўзига фарз деб билди. Қайнатаси Лаълажий дўконни ёпиб, уйга қайтиб келди дегунча, Гурў дарров ҳовлига тўқима чорпояни қўйиб, устига шолча ёзади. Ўз қўли билан сув қуйиб, бир мис тоғорада у кишининг оёқларини ювдиради. Кейин эса сувини янгилаб, сархонасига тамаки солиб, чилимни у кишининг чорпояси ёнига қўяди. Эрталаб ҳам қайнатаси ўрнидан туриб, йўталиб-йўталиб ҳовлига чиқди дегунча бир идиш ва дотун¹ олиб, қўлига сув қуйишга ҳозир бўлиб турарди. Бундан бўшагандан кейин дарров чилимни янгилаб тайёр қиларди. Кечаси қайнатаси ўрнига ётгач, Гурў унинг оёқларини уқалаб қўярди. Унда орномус шундай зўр эдики, ҳовлида айланиб, у-бу ишни қилаётганда ҳамма вақт сорийсининг учи бошидан бир қарич юзига тушиб турарди. На қайнатаси, на ён-веригаги қўшни кексалардан биронтаси унинг чурқ этган овозини эшитар эди. Қозон-товоқ билан шуғулланиш, қўтосларга қараш билан бир қаторда, у уйнинг суюкли ити Бенийга ҳам жуда ғамхўрлик қиларди.

Уйда Бенийга бўлган меҳр-муҳаббат ва иззат-эҳтиромларнинг сирини Гурўга қайнанаси билан қайнағачиси айтиб берган эди. Воқеа бундай эди. Гурўнинг бу уйга келишидан ўн икки-ўн уч ой муқаддам унинг катта қайнанаси, яъни Лаълажийнинг онаси вафот этган эди. Ўша вақтгача покизаликни ҳар нарсадан устун билувчи барча ҳиндулар сингари Лаълажий ҳам ҳовлига ит киришига ҳеч тоқат қила олмасди. Мабодо кўча эшик очиқ қолиб, маҳалладаги итлардан биронтаси ҳовлига кириб қолгудек бўлса, бақириб-чақириб, таёқ билан қувиб чиқариларди.

Лаълажий кекса онасини жуда ҳурмат қиларди. Унинг отаси Читтармал ҳам уни жуда қадрларди. Бунинг сабаби бор эди. Читтармал уланмасдан илгари

¹ Дотун — жаросимқуш нийм дарахти новдасидан кесиб олинган мисвок.

бу оиланинг аҳволи оғирроқ эди. Рўзгорни тебратиш учун Читтармал, отаси — иккови баззозлик қилишарди; бутун газмолларини орқасига ортмоқлаб, харидор қидириб қишлоқма-қишлоқ саргардон бўлиб юришарди. Читтармал уйланиб, шу хотин, яъни ҳозирги Лаълажийнинг онаси шу уйга келди-ю, бу хонадоннинг иши юришиб кетди. Шунинг учун Читтармал, бу хотиннинг пойқадами билан уйимга бахт маъбудаси келди, деб уни бошида олиб юарди.

Лаълажийнинг отаси Читтармал вафот этиб кетган эди. Бирдан онасининг меҳр-шафқатидан ҳам маҳрум бўлиб қолди ва бу жудоликдан юрак-бағри эзилиб оқди. У онасининг оёқларига бош қўйиб, хўп йиғлади. Лекин бежон жасадни қачонгача уйда олиб ўтирарди? Уни олиб бориб ўтга топшириш лозим эди.

Лаълажий икки ўғлини ёнига олиб, маҳалла-кўйдаги эркаклар билан бирга онанинг жасадини кўтариб, шмшонга¹ кетган эди. Ҳовлида хотин-халажлар жаннати онани хотирлаб, қий-чув йиғи қилишмоқда. Кўча эшик очиқ. Шу пайт бирдан бир урғочи ит дард талвасасида хилватроқ жой қидириб, очиқ эшикдан йўлакка кирди-ю, бир бурчакка жойлашиб олди. Ҳамма ўзи билан ўзи овора, ҳеч ким йўлакка қарагани ҳам, у итни кўргани ҳам йўқ.

Кечки пайт Лаълажий она жасадини ўтга топшириб, шмшонга борган маҳалла-кўй, азиз-ақраболар билан бирга уйга қайтиб келди-да, ичкарига кирмасдан, эшик олдида турганича миннатдорчилик билдириб, хайр-хўш қилиб, ҳамма одамларни кузатди. Кейин остона ҳатлаб шундай йўлакка кириши билан бурчакда бир эски, йиртиқ бўйра устида ўтирган итга кўзи тушди. Юраги ғам билан эзилган ва ўпкаси тўлиб турган эди. Шунинг учун рухсатсиз йўлакка кириб олган итни уриб-сўкиб ҳайдаб чиқаришга тили бормади.

Лаълажийнинг қараб турганини кўриб, ит раҳм-шафқат тиловчи кўзларини унга тикди-да, «Мана қара, аҳволим жуда танг» дегандек оёқларини кўтариб, фарзандини унга кўрсатди.

¹ Ш м ш о н — ҳинду мазҳабидагилар одатига кўра марҳумни дарё ё сой бўйига олиб бориб куйдирадилар ва кулнини сувга ташлайдилар.

Лаълажий ҳозиргина шмшондан қайтиб келган эди. Юраги дунёнинг бебақолиги, раҳм-шафқат туйғу-лари билан тўлиб-тошган эди. Чунончи, ҳозиргина кўзи ёриган бир итнинг раҳм-шафқат тилаб турганини кўриб, унинг юраги эзилиб кетди. У итни қувлаб юбориш у ёқда турсин, аксинча, бир идишда сут олдириб келиб, унинг олдига қўйдирди. Иттифоқни қарангки, ит фақат биттагина бола туққан экан, у ҳам урғочи.

Ҳозиргина «бола» туғилган уй бўлгани учун Лаълажий чорпояда ўтира олмас эди. Чунончи, у бир хонанинг полини ювдирди-да, кичиккина палос солиб, ўшанинг устига чўзилди ва дунёнинг бебақолиги, туғилиш, ўлиш, қайта туғилиш каби нарсаларни ўйлаб кетди. Ҳар сафар «қайта туғилганимда ўша онамнинг ўзи менга яна она бўлсин» деб худодан тилар эди у. Шу пайт бирдан хаёлига келиб қолди: «Ҳар бир руҳ саксон тўрт лакҳ танага кўчади. Онамнинг руҳи шулардан қайси бирига кираркин?» Шу хаёл билан бирга, худди чақмоқ чаққандек, тўсатдан яна бир фикр миясига келиб қолди: «Мен ҳозиргина онамнинг бир танасини шмшонга олиб бориб ташлаб келдим. Эҳтимол у кишининг руҳи бошқа бир танада яна уйимга кириб келгандир!» Ит деган одатда бирданига учта, тўртта, бешта бола туғади. Лекин бундан битта бола туғилди, у ҳам қиз. Шу фикр келиши билан Лаълажий лип этиб ўрнидан турди-да, дарров хотинининг олдига бориб, шу гапларни унга уқтирди.

Лаълажийнинг кўнгли йўлакда ётган она ит ва унинг фарзандига нисбатан меҳр-шафқат ва иззат-икром ҳислари билан тўлиб-тошди. Қиш кунлари эди. Лаълажий бир эски одеялни икки қаватлаб, итни ўшанга ўраб қўйди. Эрталаб, кечқурун — кунига икки маҳал сутга нон тўғраб итга едириладиган ва унинг олдига бир идишда топ-тоза сув қуйиб қўйиладиган бўлди.

Лаълажийнинг уйида кунига икки маҳал канда-сиз нону сут еб-ичиб туриб ҳам она ит ўзининг табиий одатини ташлаёлмади. Тез-тез кўчага чиқиб дайдиб келарди. Бу нарса Лаълажийга ёқмасди. Шунинг учун боласи сал ўзини тутиб, у ёқ-бу ёққа елиб-

¹ Ҳиндуларнинг эътиқодича одам руҳи ўлмайди, балки бошқа бир инсон ё ҳайвон жисмига ўтади. Гуноҳи кўп банда руҳи қайта туғилишида эшак, тўнғиз ё бошқа ҳайвон жисмига жо бўлади. (*Муҳаррир.*)

югурадиган ва ўз ҳолига овқат ейдиган бўлувди ҳамки, Лаълажий она итни ўша бебошлиги туфайли уйдан ҳайдаб юборди ва боласи Бенийни боғлаб қўйди.

Бенийга у кишининг меҳр-муҳаббати ва ҳурмати ортиб бораверди. Уни ёз кунлари муздек сув билан, қишда эса илиқ сув билан кунда чўмилтириб туриларди. Унга алоҳида сочиқ ҳам тутиб қўйилган эди. Уйда нимаики овқат қилинса, даставвал Бенийнинг олдига келарди. У еса ерди, емаса йўқ. Бирор янги мева бозорга чиқиб, уйга келса, ундан ҳам Бений ўз насибасини албатта оларди. Туғилган кунидан бошлаб ўргатилгани туфайли Бений ҳам гўштсиз овқат билан қаноатланишга одатланган эди. Олдига тўртта олмами, анбаҳми, сабзими, кўк ловиями — нима қўйилса, озми-кўпми индамай еяверарди. Уйдагилар Бенийни қўлидан келганича парваришлаб эъзозларди-ю, лекин у бир ҳуқуқдан маҳрум эди, яъни Лаълажийнинг иззат-обрўли хонадонидаги барча аёллар сингари Бений ҳам остона ҳатлаб кўчага чиқа олмас эди. Чунки ҳар нарса бўлганда ҳам ит эмасми? Кўчага чиқса, ахлат-пахлатларга тумшуғини тиқиши ёки ифлос-иркит итларга қўшилиб ўйнаши турган гап.

Гурўнинг қайналаси Бенийнинг бутун тарихини ва унинг уйдаги мавқеини айтиб, унга тушунтириб қўйган эди: «Одам қайта-қайта дунёга келиб, нимаики яхши-ёмон иш қилса, ўшанинг роҳат-азобини кўради. Одамнинг қилмишига қараб худо унга тана беради. Бир танадан чиққан руҳ саксон тўрт лакҳ танадан бирига кўчиб қайта дунёга келади. У одам шаклида келадими дунёга, бирор бошқа шаклдами — бу худонинг иродасига боғлиқ».

Чунончи, Гурў Бенийга, яъни қайналасига ҳурмат билан қарарди. Уйдаги қўтосларга ем бериш, уларни ювиб-тараш, кўчага олиб чиқиб айлантириш — бу ишларнинг ҳаммаси хизматкорга топширилган эди. Лекин Бенийга нон-сут бериш, уни чўмилтиришни Гурў ўз устига олган бўлиб, бу ишларни у катта шавқ ва эътиқод билан қиларди. Гурў Бенийга овқат беришдан олдин унинг мис товоғини кул билан ювиб қатронларди. Унинг олдига қўйилган сувга қарға-парға тумшуғини тиқиб кетса ёки дарахтдан биронта барг-парг тушиб қолса, сувни тўкиб ташлаб, янги сув олиб келиб қўярди.

Гурўнинг шу уйга келганига олти ой бўлган эди. Шу вақт ичида у лоақал бир марта ҳам Бений ҳолидан хабар олмай қолган куни йўқ. Бенийнинг овози чиқди дегунча дарров олдига югуриб бориб эҳтиёжини аниқларди. Ноябрь ойи бошланган эди.

Уйда Девалий, яъни чароғонлик байрамига тайёргарлик қилинмоқда эди. Гурў қайнанаси билан майдачуйда ишларни қиларди. Ўша куни Бений эрталабдан бери вовилларди. Ҳадеб занжирини тортқилаб, эшикка қараб толпинарди. Гурў бунинг сабабини тушунолмай ҳайрон бўлди. Бенийнинг вовиллашини эшитса, олдига келиб уни силаб-сийпаб кетади. Пешиндан кейин Гурў қатирма қилиш учун қозонга ёғ солиб қўйиб, хамир қилаётган эди, Бений яна безовталаниб вовиллаб қолди. Гурў қўли банд бўлгани учун ундан хабар олишга ошиқмади. Лекин Бенийнинг ҳуриши кучайгандан кейин қўлининг хамир юқиси билан ўрнидан туриб, Бенийга қарагани кетди. Келиб қарасаки, каттакон бир ит юзига ёпиб қўйилган кўча эшикни тумшуғи билан очиб кирибди-да, думини гажак қилиб, кўкракларини кериб, Бенийга томон келяпти, Бений эса ҳурганича унга интиляпти.

Гурў шундай каттакон итни кўриб қўрқиб кетди. «Вой!» деб жонҳолатда кетига қайтди. Учоқ бошига кириб йўғон бир таёқни олиб Бенийни ҳимоя қилиш учун югурди. Келиб қарайдики, Бенийнинг келгинди итга бўлган туйғуси ўзгариб қолипти. Иккови тумшуғига тумшуғини тираб бир-бирини искаб турибди. Бений думини гажак қилиб, келгинди итга меҳр-муҳаббат изҳор қияпти, у эса қўлини Бенийнинг елкасига қўйиб уни силаб-сийпаяпти. Гурў уялиб кетиб, дарров юзини ўгирди-ю, бошидаги сорий учини яна пастроққа тушириб, орқасига қайтди. Кета туриб «Менга қара!» деган овозни эшитиб орқасига, эшик томонга қаради. Қараса қўшнисининг келини Ромпёрий кириб келяпти. Ромпёрий Гурўнинг юзига парда қилиб олганини кўриб секин сўради:

— Ҳа? Лаълажий уйдаларми дейман, а?

Гурў хамир юқи қўллари билан юзидаги пардасини тортиб яна ҳам пастроқ туширди-да, кейин ниҳоят шарм-ҳаё билан илжайиб, Бений турган тарафга ишора қилиб, деди:

— Катта «лаъла» келганлар.

Ромпёрий ҳайрон бўлиб, қошлари чимирилди.

— Нима деяпсан ўзинг?— деди у кўрсаткич бармоғини лабига қўйиб.

Гурў юзини пана қилиб енгилгина илжайиб унга уқтирди:

— Ўртоқжон, биласанми, одам ўлгандан кейин, унинг руҳи саксон тўрт лакҳ шаклдан қайси бири менга тегаркин деб сарсон бўлиб юрармиш. Уни қайси бир шаклга киритиш худонинг қўлида эмиш.— Ромпёрий бу гапни эшитиб қиқирлаб кулди ва хандон отишга ҳозирланиб чуқур нафас олди. Кейин Гурўнинг қайналасини чақириб, овозининг борича бақирди:

— Ҳой! Бу ёққа чиқинг! Бир эшитинг келинингизнинг гапини.

Қайналаси ташқари чиқиб, келинининг гапидан хабардор бўлгач, уни уришиб берди:

— Ҳа, гапинг бошингда қолсин. Бу ўлгурга ҳеч ақл битмади-битмади-да!

Гурў маъсум кўзларини қайналасига тикиб деди:

— Вой, ойи! Ўзингиз айтгандингиз-ку, саксон тўрт лакҳ...

— Бор-э, оғзи бузуқ! Эшшак!..— Қайналаси яна баттарроқ уришиб берди.

Гурўнинг гапини қўшни аёллар эшитиб, кулавериби ичаги узилай деди «Вой ўлмасам! Бечора, ҳақиқатан ҳам жуда содда-я»,— дерди ҳаммаси.

ҲАСАДДАН НАЖОТ

Нурҳасан ҳар қанча хурсанд бўлса арзийди: темир йўл депосида бегалва хизмати, уйида дилбар хотини бор. У Буллу Чаудрийга қарашли ҳовлининг ярмисида истиқомат қилади. Ҳовли ўзи тор бўлишига қарамай, ўртасидан бир ғишт қалинликда одам бўйи баравар девор уни иккига ажратган. Ҳеч ким билан олди-берди йўқ. Эрталаб ишга кетади, кечқурун ишдан қайтиб келиб уйида дам олади.

У хотини Саодатга оқ бурқа¹ тиктириб берган. Дам олиш кунлари уни бурқа ёпинтириб сайрга олиб чиқади. Бирон мева ёки ширинлик ёқиб қолса, хотин эрига ишора қиларди-да, ўзи нарироқда кутиб турар, Нурҳасан бориб у мева ёки ширинликни олиб келарди. Уйга бориб уни иккаласи бирга баҳам кўришарди. Булар бари оллонинг марҳамати-ю, тинч ишнинг шарофати эди! Гоҳо якшанбада Нурҳасан навбатчилик қилиб, ишхонада қолиб кетарди. Ҳар қандай тинч ишнинг шунақа ўзига яраша ташвиши бўлади. Саодат шунисига ҳам шукур қиларди.

Туш пайти. Саодат чўмилиб бўлиб, болохонага чиқиб, офтобда ўтириб сочини тарамоқда. Ора-сира шишадек осмондаги ранг-баранг варракларга қараб қўяди. Қаршидаги уйнинг томида қўшни ҳинду аёллар бўйрага ўтириб олиб, барий² тайёрлашяпти. Саодат қишнинг ёқимли офтобидан роҳатланиб сочларини шошмасдан тараб, тароққа илинган сочларини ҳам шошилмасдан олиб ташлайди. Бирдан унинг

¹ Бурқа — паранжининг бир тури.

² Барий — турли нарсалар қўшиб қовурилган, оқ жўхориға ўхшаш бир хил овқат.

нигоҳи ўнг томондаги девор орқасидан қараб турган бир жуфт кўзга тушди. Дик этиб ўрнидан турди-да, жўрқиб ўзини ичкарига олди. Бир оздан кейин қайтиб желиб қараса, ҳалиги кўзлар ҳамон қараб турибди. Саодат бировларнинг хотинига назар солган кишидан яхшилик чиқмаслигини биларди. Нияти бузуқларнинг кўзи қандай бўлишини-ку, аниқ тасаввур қилолмайди. Лекин бу кўзларда унга ҳеч қандай хунук аломат кўринмади. «Бўлмаса нега қарайди», деб кўнглидан ўтказди у. Ичкарига кириб, сочини орқасига чамбарак қилиб тугди-да, рўмолини бошига ташлаб олди. Кейин тароқдан чиққан сочини хандакка ташлаш баҳонаси билан юқорига чиқиб, яна ўша томонга қаради. Кўзлар ҳамон тикилиб турарди, бироқ аввалгидек интизор ва изтироб билан, еб қўйгудек бўлиб эмас. Саодат қайтиб тушиб ўчоққа ўт ёқди ва овқатга уннаб кетди. У бу тарафда ҳеч қандай хотин кишининг яшамаслигини биларди, ўз кўзи билан кўрмаган ҳам эди.

Эри келгач, Саодат бу ҳақда гапириб ўтиришни эп кўрмади. Эримнинг кўнглига ғулғула солиб нима қиламан, деб ўйлади. Эртасига, индинига у ерда ҳеч зот кўринмади. Бироқ тўртинчи куни девор устига ёпиб қўйилган белбоғ бирдан учиб, бу ёққа тушди. Саодат ҳайрон бўлди. Белбоғ қўшнисиники эди. Хафа бўлмасин, деб қоқиб-қоқиб тахлади-да, яна девор устига ташлаб қўйди, нарёққа қарагани ҳам йўқ. Кейин билса, ҳалиги бир жуфт кўз эрталаб соат тўққиз ва кечқурун бешларда қарар экан. «Менга нима?» деб ўйларди Саодат, лекин шундай бўлса ҳам ҳовлига чиқишдан олдин, тагин қараб турган бўлмасин, деб атрофга бир назар ташлаб оларди.

Бир куни ўша қўшниси бирдан салом бериб қолди. Саодат уялиб кетди. Кейин ўйлади: «Бунинг ҳеч қандай ёмон жойи йўқ-ку. Нимаси ёмон? Менга нима,— деди ичида,— эркак киши бўлсаям, содда одамга ўхшайди».

Нурҳасаннинг ишдан қайтпш вақти яқинлашгач, Саодат деразадан кўчага қараб эрини пойлаб ўтирарди. Ўша куни эри негадир ҳаяллаб қолди. Бир вақт узоқдан эри кўринди, ҳассага таяниб оқсаб келяпти. Буни кўрди-ю, Саодатнинг юраги қинидан чиқаёзди. У ўқдек ташқарига отилди.

— Шўрим қурсин! Нима бўлди сизга?— Шундай деди-ю, дарров эрининг қўлтиғига кирди. Унинг кўзларидан шашқатор ёш оқди. У эрини суяб юқорига олиб чиқди. Оғир темир тушиб кетиб, Нурҳасаннинг тиззаси қаттиқ лат еган эди. Лат еган жойи шишиб кетди. Саодат тун бўйи ўша ерига шўрпахта қўйиб чиқди. Вужудини малҳам қилмоқчидай эрининг тиззасини бағрига босиб, тонг отгунча мижжа қоқмади. Бироқ шиши бутун оёққа ёйилиб, Нурҳасан оёғини қимирлатолмай қолди. У ташвишга тушиб қолди: ишхонага ариза бериб, бир неча кунга рухсат олиш керак. Лекин аризани ким олиб бориб беради? Дорини-ку Саодатнинг ўзи бурқа ёпиниб бориб, дўкондан олиб келиши мумкин.

Шунда Саодат бирдан айтиб қолди:

— Деворнинг нарёғида бир мусулмон оға туради. Ўшанга айтсак, олиб бориб берар. Шунга ҳам ташвишми?

Нурҳасан узоқ ўйлаб, ниҳоят ҳассасини таянганича девор олдига келди ва қўшнисини чақирди. Саломалик қилишди-да, вазиятни унга англатди. Қўшниси ғамхўрлик билан деди:

— Сиз бориб ётаверинг. Ҳаммасини ўзим тўғрилайман.

Бирпасдан кейин пасгда эшик занжири шиқирлади. Саодат бурқасини ёпиниб пастга тушди-да, эшикни очди ва қўшниси ичкарига кирмасдан аввал юғуриб юқорига чиқиб кетди.

Қўшнининг исми Ҳабиб эди. Ёши йигирма саккиз ўттизларда. Ўзи дилкаш бир йигит эди. У темир йўл муассасаларидан бирининг ходими эди. Аризани албатта етказажагини айтди. Сўнг дўкондан дори-дармон, бозордан сабзавот олиб келиб берди. Кечқурун кириб яна ҳол-аҳвол сўради. Шундай қилиб, ҳар куни икки-уч марта кириб хабар олиб турди. Саодат гоҳ-гоҳ «бу жуда одамшаванда экан, шу дамгача билмаб-миз», деб кўнглидан ўтказиб қўярди.

Нурҳасаннинг аҳволи тобора оғирлашмоқда эди. Табиб беморни касалхонага олиб бориш зарурлигини айтди. Саодат, «фақир бир ишчини касалхонада ким ҳам сиғдиради» деб кўз ёши қилди. Бироқ Ҳабиб инглиз тилини унча-мунча билар экан, бу иш ҳам хамирдан қил суғургандек битди.

Нурҳасаннинг тиззаси операция қилинди.

Саодат ҳар куни эрига овқат пиширар, касалхонага Ҳабиб билан бирга бориб, бирга қайтиб келар эди. Иккалови бутун йўл бўйи чурқ этмас, салом-алиқдан нарига ўтишмасди. Эр-хотин Ҳабибнинг самимийлигини мақтаб, унинг ҳаққига дуо қилишарди.

Ҳабиб овқатни уйда ўзи пишириб ерди. Саодатнинг унга раҳми келиб, бир куни йўлда бурқа ичидан сўраб қолди:

— Овқат пишираман деб қийналиб юрасизми? Яхшиysi, унингизни менга узатиб туринг, ўзим пишириб беравераман.

— Нима керак ташвиш қилиб... Ўзингиз бир аҳволда,— эътироз билдирди Ҳабиб.

— Нима бўлибди. Ахир бизга озмунча яхшилик қилиясизми.

Шу-шу Саодат Ҳабибнинг овқатини пишириб берадиган бўлди. Энди бурқанинг ҳам ҳожати қолмаган эди. Юпқа рўмолдан унинг юзи яққол кўриниб турар, Ҳабиб унинг жамолини тўйиб томоша қиларди.

Нурҳасаннинг тиззаси аста-секин тузала бошлади. Ийд, яъни ҳайит келди. Ҳабиб унга ширинлик, ҳўл мевалардан ҳайитлик олиб келиб берди. Уйда Саодат бошдан-оёқ ясаниб олган эди. Ҳабиб уни ҳайит муносабати билан муборакбод қилди:

— Салом! Ийд муборак бўлсин!

— Муборак! Барчамизга баравар бўлсин!— кулиб жавоб берди Саодат. У бир товоқ палов олиб келиб, Ҳабибнинг олдига қўйди ва «олинг» деди.

— Йўқ,— эътироз билдирди Ҳабиб.

— Ҳа, нега?

— Шундоқ... ўзим.

— Ей қолинг. Бугун ийд-ку.

— Ахир ийдни нишонламаймизми?

— Э, оллоҳ!— деди Саодат уялиб,— бу бир урфда. Шундоқ ейверинг.

— Бўлмаса... мен кетдим.— Ҳабиб аразлади. Саодатнинг олдига у ғоят маъсум ва оқкўнгил бўлиб кетди. Бунақа содда, софдил одамни Саодат умрида кўрмаган. У ноилож рози бўлди ва юзлари ўтдек ёниб, тик турди. Ҳабиб уни бағрига босди. Сўнг унинг пешанасидан ўпди. Саодат кўзларини юмди.

— Хафа бўлдингизми?— сўради Ҳабиб.

Саодат «йўқ» деб бош силкиди.

— Келинг, бирга овқатланайлик,— Ҳабиб уни дастурхонга таклиф қилди. Саодат иккиланди. Ҳабиб уни ўз ҳолига қўймагач, иккаласи бирга ўтириб паловни ея бошлашди. Шу кундан бошлаб Ҳабиб овқатни шу ерда Саодат билан бирга еб, кейин ўз уйига чиқиб кетадиган бўлди. Чиқиб кетишдан олдин бир соат-ярим соат гаплашиб ўтирарди.

— Қозон-товоққа ўралишиб юргунча уйлансангиз бўлмайдими?— деб сўради бир кун Саодат ундан. Ҳабиб жавоб берди:

— Ҳеч кимим бўлмаса... На бисотим бор... Ким ҳам ёрдам берарди?

Саодатнинг раҳми келди. Унга кўпроқ меҳр қўйиб қолди. Энди унинг ёнидан соатлаб жилмай, мириқиб суҳбатлашарди.

Нурҳасан тузалиб, уйига қайтиб келди. Саодат худога минг қатла шукур қилиб, эрига узоқ умр тилади...

Ҳабиб ҳамон уларникига кириб-чиқиб турарди. Нурҳасан унинг яхши одамлигини биларди, бироқ битта қасамга ишониб бўладими!.. У хотинига, «бошқа жойга кўчиб кетамиз», деди.

— Бўйнимга арқон солиб судрасангиз ҳам, бу ердан кетмайман!— деб жавоб берди Саодат кутилмаганда.

— Бунақада мен сени талоқ қиламан. Ана ундан кейин тўрт томонинг қибла,— деди Нурҳасан кескин оҳангда.

Саодат жим қолди. У Нурҳасандан ажралишни-истамасди. Нурҳасаннинг ғазабдан кўзлари қонга тўлди. Таяниб юрадиган ҳассаси билан Саодатни обдан савалади. Шунча калтак еб ҳам хотин чурқ этмади. Нурҳасан қаттиқ уқтирди:

— Энди девордан мўралаб гап қайтараркансан, сенинг ҳам каллангни оламан, ўйнашингнинг ҳам.

Энди Саодат ҳовлида ерга қараб юрадиган бўлди. Шу тахлитда у уч кунни ўтказди.

Нурҳасан навбатчилик қилиб ишхонада қолиб кетган пайтларда эшик қулфлоқ бўларди. Бундай пайтларда у ишдан ярим тунда қайтиб келарди.

Саодат томда хамирини қориб бўлиб, ўчай деб қолган оловга гугурт чақди. Шу он қадам товуши-

ни эшитиб, орқасига ўгирилди ва девор ёнида турган Ҳабибни кўрди. Ҳабиб тумор қилиб букланган қоғозни Саодатнинг олдига ташлади-да, ўзи пастга тушиб кетди. Саодатнинг юраги гупиллаб ура бошлади. Бирпас қоғозни олишини ҳам, олмаслигини ҳам билмай турди. Ҳушини йиғиб олгач, қоғозни фонус ёруғига тутиб ўқий бошлади. Ҳабиб йирик-йирик ҳарфлар билан шундай деб ёзган эди: «Жоним Саодат! Золимсан. Уч кундан бери дийдорингни бир кўришга муштоқман. Йўллариңга қарайвериб кўзларим тешилди. Тун-оқшом мижжа қоқмай йўлингда интизорман, кошки кўрина қолсанг. Бугун сени кўрмасам, томоғимдан ўтгани ҳаром бўлсин, деб қасам ичдим. Сенинг девонанг Ҳабиб».

Саодат шошиб пастга қаради. Қараса, Ҳабиб чиндан ҳам икки кўзини шу томондан узмай қараб турибди. Саодат уни чақирди.

— Тентак!— деди Саодат.— Овқатингни есанг бўлмайдами? Айтдим-ку, иложим йўқ, деб. Бор, овқатлан.

— Овқатлан демасанг ҳам бўлади,— жавоб берди Ҳабиб.

— Нега?

— Овқат қилганим йўқ.

— Бўлмаса шошмай тур, мен олиб чиқиб бераман.

— Хўжайининг қани?

— Тунги навбатчиликда қолган.

— Ундай бўлса, ўзим ўта қолай, бирпас ўтириб, қайтиб чиқаман.

Саодат бошини эгиб рози бўлди. Ҳабиб бир сакраб девордан ошиб тушди. Саодат бир товоқда лўвия ва ликопчада нон келтириб унинг олдига қўйди. Ҳабиб биринчи луқмани оғзига солар экан, кўзи Саодатнинг пешанасидаги жароҳатга тушди.

— Нима қилди?— сўради у жароҳатни кўрсатиб. Саодат бошини қуйи солиб, жавоб берди:

— Эрим урди...— Сўнг пиқиллаб йиғлай бошлади.

Ҳабибнинг чайнагани оғзида қолди. Унинг ҳам кўзларида ёш қалқиди. Саодат овқатдан олиб Ҳабибга ошатди. Бироқ Ҳабибнинг томоғидан овқат ўтмасди. Иккови чорпояда ўтириб бир оз ҳасратлашишди. Сўнг бирга ётишди. Вақт алламаҳал бўлиб қолган эди.

Бирдан зина ёқдан тақиллаган овоз эшитилиб қолди. Ҳабиб дик этиб ўрнидан турди-да, мушукдек бир сакраб девордан нарёққа ошиб тушди.

Саодатнинг ранги ва ҳолатини кўриб, Нурҳасан шубҳаланди.

— Ҳабиб келдими?— сўради у хотинидан. Саодат йиғлай бошлади. Нурҳасан ўтирган жойида қўллари билан бошини чангаллади: нима қилиш керак?! Хотин кишини уришдан нима фойда? У умрида Саодатни бир марта ва охирги марта урган эди. Уни чин дилдан севар, хотинининг вафодорлигини унинг ўзи ҳам тан оларди. Бироқ лаънати ҳаёт!!

— Ўзинг айт-чи, мен нима қилай, Саодат?— аянгч бир оҳангда бўғилиб сўради Нурҳасан. Саодат ердан кўз узмай жавоб берди:

— Бу иллатни ҳаёт яратган, унинг табиби ҳам ҳаёт. Мен барибир ўламан. Ниятим заҳар ичиб ўлиш эди. Ўзимни ўлдирай десам, дўзах ўтида ёнишдан қўрқаман.

— Хўш?— Нурҳасан савол назари билан хотинига қаради. Саодат эрининг оёқларини қучоқлаб, деди:

— Қуръон ўқиб, мени қатл этинг! Тўғри жаннатга борай. Мен сизни ўша ерда кутаман.

Нурҳасан чуқур нафас олиб чорпояга чўзилди. Қўзларини шифтга тикди. Тонг отмоқда эди. Осмонга оппоқ тонг ёғдуси таралган бўлса ҳам, ҳали қуёшдан дарак йўқ. У узоқ кутди. Қуёшнинг заррин нурлари уй пештоқларига туша бошлади. Нурҳасан оғир хўрсиниб ўрнидан турди. Унинг кўзлари икки дона тош соққадек қотиб қолган эди. Овози паст, аммо қатъий эшитиларди.

— Ювиниб-тараниб тур, мен бозорга тушиб қайтаман,— деди у Саодатга қарамасдан ва зипиллаб чиқиб кетди. Саодат ҳам бир қарорга келди. У туриб, ювиниб-таранди, ҳайитлик кўйлагини кийди. Сўнг томга чиқиб девор ёнига келди-да, Ҳабибни чақирди. овози мардонавор жарангларди, кўзлари ғолибона порларди.

— Севгилим! Кел қучоғимга.— Саодат Ҳабибнинг бўйнидан қучоқлади.— Қўрқма, мен кетяпман. Насиб қилса, учрашармиз.

— Қаёққа?— Ҳабиб ҳайрон бўлиб сўради.

— У дунёга... Ҳасад ва иллатлардан холи дунёга!

Саодат Ҳабибнинг бошини сийнасига босиб эркалади, пешонасидан ўпди ва деди:

— Хайр! Алvido!

Улар ажралишди. Ҳабиб бир оз ўйланиб турди-да, бир нарсани англагандек кўчага отилди.

Бир вақт Нурҳасан қайтиб келди. Саодат девор ёнидаги чорпояга жойнамозни солиб қўйган эди. Қуръонни бошига қўйиб, ётди. Нурҳасан чўнтагидан ҳозир чархлатиб келган наштарини олди ва калима келтира бошлади. Калима келтирганича, қалт-қалт титраётган қўлидаги наштарни секин Саодатнинг томоғига олиб борди. Саодат кўзларини юмди. Зум ўтмай қон тизиллаб отила бошлади. Саодат типирчиларди. У бармоғини отилаётган қонига ботириб олиб, минг машаққат билан деворга қинғир-қийшиқ қилиб «Ҳабиб» деб ёзди. Иккинчи қўлини эрининг елкасига қўйди-да, уни ўзи томон энгаштириб, пешанасидан ўпди.

Пастда зинада шовқин кўтарилди. Кучли зарбдан эшик зулфи шарақлаб узилиб тушди. Бир зумда Саодат ётган чорпоя атрофида Ҳабиб ва бир неча полициячилар пайдо бўлди. Саодат кўзини очди. Полициячи ундан қотилни сўрарди. Нурҳасан наштарни тутганича бир чеккада турибди. Унинг ранги бўздек оқариб кетган. Саодат бармоғи билан ўзини кўрсатди. Полициячи наштарни Нурҳасаннинг қўлида кўриб, таажжубланди ва яна сўради:

— Бўлмаса наштар нега унинг қўлида?

Саодатнинг лаблари қимирлади, бироқ сас-садо чиқмади.

— Уни сенинг қўлингдан олдимми?— сўради полициячи Саодатдан. Жавоб ўрнига Саодатнинг кўзлари бир юмилди-ю, қайтиб очилмади.

бер-
атлаб,
айб бу-
тганларда.
хонага олиб

ХАЙР, ИШҚ ДАРДИ!

Масурий шаҳрининг пастқам кўчаларидан бири, Рикшаларнинг кети узилмайди. Ора-чора пиёдалар кўзга ташланади. Пастга тушаётганлар қанотларини ёзиб, эҳтиёт бўлиб боришмоқда, юқорига кетаётганларнинг эса ҳаллослаб, ўпкаси кекирдагига келган. Рикша қўнғироқлари ва ғилдиракларидан чиққан шовқин билан рикшачиларнинг «ҳай-ҳайи» қулоқни қоматга келтиради. Ҳаммаси қора терга тушиб, овозининг бориचा бақиради:

— Ҳў, эҳтиёт бўлинг, бобу!.. Пўшт!.. Ҳой, тезроқ юрсанг-чи! Ўнгроққа ол!..

Бир рикшада девдай-девдай икки йигит ўтирибди. Озғин, қотма бир рикшачи икковини судраб келяпти. Йигитлардан бири тезроқ юр, деб дам-бадам дўқ уради. Рикшачи бечоранинг нафаси оғзига тиқилган, тезроқ юришга мадори йўқ. Дўқ уриб келаётган йигитнинг тоқати тоқ бўлди:

— Ранжит! Тушдик, оғайни. Бундан пиёда юрганимиз яхши. Бу ёғи баландлик. Бу тортолмайди ҳам.

Ранжит пинагини бузмади.

— Тортади,— деди у оғайнисига. Кейин рикшачига ўдағайлади:

— Ҳў, рикшачи! Жонинг борми? Юрсанг-чи!

Рикшачи ҳансираб, йўл оғир, баландлик, деб тушунтирмоқчи бўлди. Лекин улар қулоқ солмади.

— Э оғайни, қўй шу дардисарни. Бунга гап уқ-тиргунча...

— Пиёда юриб бўладими, Кеший,— деди Ранжит,— тупроқни кўрмаяпсанми? Сабр қил, бирпасда етамиз. Ўзингдан ўтди, шунақа нимжонини оласан-

ми?— Сўнг рикшачига қараб дўқ қилди:— Тезроқ юр-масанг, бизлар тушиб кетамиз.

Ранжитнинг гапи Кешийдан ўтиб кетди, у ҳам зах-рини рикшачига сочди.

— Ҳў! Тезроқ юрасанми, ё...

Рикшачи бор кучини ишга солди. Рикша бирдан ўнгга бурилиб, каттакон қоя тошга урилди. Рикшачи йиқилиб, чўзилиб қолди. Бир зумда бошқа рикшачи-лар етиб келди ва уни суяб сал кўтаришди. Биттаси унинг кўкрагига қулоқ қўйиб тинглади:

— Юраги уряпти. Эй, Рамиё! Тез сув олиб кел!

Ранжит бурнини қийшайтириб Кешийга қаради ва ташвишли оҳангда деди:

— Энди нима бўлди? Бу исқиртлар билан иш бит-майди. Вақт кетяпти. Бўш рикша учрармикин? Мана-ви плаш билан теннис ракеткаларини ким кўтаради?

— Кел энди, пиёда кетамиз,— деди ҳафсаласи пир бўлиб Кеший. Бироқ Ранжитни пиёда юришга кўн-диrolмади. Орқадан етиб келган бир рикшага чиқиб олишди. Шу пайт орқадан «Жаноб, пулни тўлаб кет-майсизми?» деган овоз эшитилди. Бу йиқилган рик-шачининг шерикларидан бирининг овози эди.

— Қанақа пул? Вақтимизни бекорга олганла-ринггами? Пул йўқ!— Кескин жавоб қилди йигитлар. Рикша жўнаб кетди.

Беҳуш ётган рикшачини одамлар қуршаб олган эдилар. Бир йўловчи суриштирди.

— Йиқилиб тушди, жаноб... Нафаси қайтиб...— кимдир жавоб берди. Ҳалиги киши рикшачининг ус-тига энгашди.

— Нафас... оляпти,— деди у.— Сув беринглар. Нега оғзидан қон оқяпти?

— Тошга урилди, жаноб...

Бошқа бир йўловчи рикшачиларни койиб, деди:

— Ўзларинг касофатсанлар! Арава судраш ҳай-воннинг иши эмасми?

— Жаноб, тирикчилик...— деб маъюс жавоб бер-ди бир рикшачи. Учинчи бир йўловчи уни қувватлаб, деди:

— Буларда нима айб, биродар? Ҳамма айб бу-ларни ҳайвон ўрнида ишлатиб фойда олаётганларда.

Тўпланганлардан бири ярадорни касалхонага олиб бориш керак, деб қолди.

— Синҳа, сен олиб бора қол,— деб илтимос қилди ўша киши.

— Касалхонага?— истехзо билан жавоб берди Синҳа.— Қанақа касалхонага? Одамлар касалхонасигами ё ҳайвонлар касалхонасигами?..— Ҳи... иккаласига ҳам қабул қилмаса-чи?— Шундай деб у орқасига бурилиб мунгли хиргойи қилганича йўлида давом этди:

Эй фалак, қалби пора-пора бизни яратдинг,
Жонимиз олмай туриб дўзах қаърига отдинг.

Тепнис ўйини тугаб, томошабинлар клуб қаршисидаги майдонда чой ичмоқда. Атроф ғала-ғовур. Бир қизнинг қўнғироқдек овози жарангларди:

— Лили, сени кутавериб, чойни ҳам совутиб қўйдик.

— Кечирасизлар, бир минут. Опам келиптилар, бир оз гаплашиб олайлик,— деб жавоб берди Лили. Аллақаерда граммофон куйларди:

Утди умрим бевафо,
Аммо ёрдам йўқ пайғом.
Чекканим қайғу жафо
Қачон бўларкин тамом?

Лили қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди ва деди:

— Бўлди! Бўлди! Тамом бўлди: Келди! Итнинг хурганини ва қўнғироқ овозини эшитиб, Лили дарвоза олдига чопиб келди. Ранжит билан Кеший рикшадан тушиб бу ёққа келаётган эди. Ранжит икки рупияни рикша ўриндиғига ташлади. Рикшачи бахшиш сўраган эди, жеркиб берди:

— Ярим рупия олдинг, бўлди-да. Кўзларинг мунча оч бўлмаса.

Йиқилган рикшачининг пулини сўраб шу ергача келган шериги оёғини тираб туриб олди.

— Ярим йўлда қолдирганга пул йўқ!— тўнглик билан жавоб берди Ранжит. Кеший нафратланиб деди:

— Қанақа бадбахтсан ўзинг? У ёқда биттанг ўлиб ётибди-ю, сен бўлсанг бу ёқда пул дардида юрибсан.

— Жаноб! У ёқда у ўлиб ётса, бу ёқда унинг пули уммаса...— деб бўш келмади рикшачи.

Лилининг кексайиб қолган отаси ҳам шу ерда ўтирган эди. У қўлини қулоғига қўйиб, сўради:

— Ким ўлди? Қандай қилиб?

Ранжит ҳеч нима бўлмагандек жавоб берди:

— Бир рикшачи нафаси сиқилиб, ҳушдан кетибди, холос. Шунга ҳам ота гўри қозихонами?

— Рикшачи...— ўзича такрорлади чол гапнинг тагига етмоқчидек. Сўнг рикшачидан сўради:

— Сенинг шеригингми?

Ранжит ундан олдин жавоб берди:

— Ҳа. Кўрмайсизми бу очкўзларни. Ўзи зўрға оёқда турибди-ю, рикша ҳайдармиш. Пул деб бировларнинг вақтини бекорга олади, холос, бадбахтлар. Кеший ҳам рикшачини койиб берди:

— Ўшандан бошқа рикшачи қуриб кетганмиди? Тузукроғини топиб келсанг бўлмасмиди? Нақ қирқ беш минут кетибди-я!

— Вой-бў... Қирқ беш минут?— Лили орага суқилди.— Биз кутубхонадан шу ергача пиёда ўттиз беш минутда келдик-ку. Ранжит акамлар эса рикшада қирқ беш минут юришибди... Ана оворагарчилигу...— Кеший Лилининг гапларига эътибор қилмади.

— Етиб келгунимизча теннис ҳам тугаб бўпти,— деди у афсусланиб,— неча кундан бери тузуккина машқ қилиш ҳам йўқ. Баданлар латтадек бўшашиб кетди.

Кимдир гап қотди:

— Китоб бозоридан шу ергача пиёда юрилса, машқнинг ҳожати йўқ.

— Юриш бошқа, машқ бошқа...— ижирғаниб деди Ранжит.— Кўчада санқиб юришдан нима фойда?..

Бу гаплар чолнинг қулоғига кирмади. У кўзларини юмди-да: «Э худо, одамни миниб йўл юргунимча омонатингни тезроқ олгин-да», деб илтижо қилди. Шу дамгача жим турган Шаши бирдан кўкрагини чангаллаб ичкарига йўналди. Ранжит саросимага тушиб, сўради:

— Нима гап? Теннис чарчатган шекилли?

Лили оҳиста жавоб берди:

— Билмайсизми, юраги ожиз. Тунов куни мушук каптарга текканда ҳам ҳушидан кетаёзган эди.

Ранжит можарони тинчитмоқчи бўлиб рикшачига юзланди.

— Ма, ол,— деди у жеркиб.— Беш рупия. Бошимизни кўп қотирмагин-да, гумдон бўл!..

Кечки чойдан кейин ҳамма тарқалгач, Ранжит билан Шаши қалин дарахтлар орасидан чиқиб, очик майдондаги эшакка бориб ўтиришди. Ойдин кеча, Ҳамма ёқ сув қуйгандек жимжит. Йигит орадаги сукунатни бузиб, деди:

— Шаши, нега жимсан?

— Нима дей?.. Сиз гапиринг,— жавоб берди қиз.

— Мен... Ҳамма гапни айтиб бўлдим. Сен ҳам бир нима де.

Шаши бошини қуйи солиб ўтирарди.

— Чарчадингизми?— сўради у Ранжитдан.

— Нималар деяпсан, Шаши? Орзуларимни айтиб чарчайманми? Орзудек ширин нарса бўлмайди. Бироқ кўп кутиш керак бўлади.

Аллақаёқда қўшиқ янграрди:

Умри жовидон дедим, тўрт кунлик ато этдинг,

Ҳажрга ошно ҳам дардга мубтало этдинг.

— Эшитяпсанми, Шаши! Ҳамма жойда ишқ дарди... мендаги дард...— деди кулиб Ранжит.— Наҳотки умрим шу дард билан ўтиб кетаверса?..

Шаши хира уфққа тикилиб чуқур нафас олди. Сўнг деди:

— Ишқ дарди... Мен қалбимда жуда катта орзу туғилишини ва унга эришишимни истайман. Майда орзу-ҳаваслардан нима фойда? Бир куни улар тугайди-да, кишини боши берк кўчага олиб кириб қўяди.

Ранжит ҳам чуқур нафас олиб, деди:

— Бироқ менинг орзуим ғоят улкан орзу. Шу орзум ушалиб, сўнг ўлсам, розийдим. Бундан хафа бўлмасдим. Чунки ҳаётим ўша орзу йўлида қурбон бўларди-да. Менга шунинг ўзи кифоя. Бироқ ҳаётдаги насибам ҳажру ғам экан, иложим қанчалик.

— «Ҳажру ғам!..» қандай яхши бу сўзлар, Ранжит! Шу туфайли навқирон умрлар хазон бўлади. Ишонасанми, сенинг ҳарбий хизматдалик чоғларинг-

да эшик оғзида почтачини пойлайвериб кўзларим тўрт бўларди. Овқатга минг чақиришсин, бари беҳуда. Гоҳ соатга қарардим, гоҳ дарахтларнинг қуюқ соясига. Кута-кута, хат келмагач, уйга кириб ўзимни чорпояга ташлардим, кўрпага мукка тушиб олиб, йиглардим. Қандай ширин дамлар эди ўша дамлар...

Ранжитнинг вужудини қувонч ҳисси қамради:

— Хўш, у ёғи-чи?— энтикиб сўради у.

— Нонушта чоғида дастурхон тепасида бўлмасдим. Ошпазимиз чойимни хонага қўйиб кетарди. Мен чойни идиш-пидиши билан деразадан боққа улоқтирардим.

— Хўш, кейин?— Ранжит қизнинг оғзидан кўз узмасди.

— Сўнг боғбон билан отбоқарнинг болалари уни талашарди. Орага уларнинг оналари келиб суқиларди. Шундан кейин кўринг қий-чувни.

Ранжит тутатиб кетиб, деди:

— Эҳ! Мол-да, мол!!! Кейин нима бўларди?

— Кейин мен «шулар ҳам ҳажру ғам лаззатидан тотиб кўрганда, эҳтимол, нон бурдаларидан воз кечармиди» деб ўйлаб қолардим.

— Қойил, Шаши!— деди Ранжит қаҳ-қаҳ уриб кулиб.— Жуда гапга устасан-да. Хўш, кейин нима бўларди?

Шаши давом этди:

— Оғам ҳар куни клубга кетиб, ярим кечада қайтиб келарди. У қайтиб келиб шундай хиргойи қиларди:

Жигарим ҳар пораси —

Қондир, недур чораси?

Сен Лайлисан, мен Мажнун,

Битгайми дил яраси?

Шунда бир қизнинг «келдингизми, жаноб» деган овози эшитиларди... Мен у қизни яхши танийман.

— Ким эди у?— қизиқиб сўради Ранжит.

— Қашмирлик ошпазимизнинг катта қизи.

Ранжит ҳайратдан кўзларини катта очиб «Ростданми?» деди. Жавоб ўрнига Шаши гапида давом этди:

— Оғам, «Насрин, ҳалигача уйғоқмисан? Нега хафасан? Кул, Насрин. Бир кул!» дерди.

— Ё тавба. Шаҳзоданинг ишқи қурбақага тушганмиш,— деди Ранжит ўзини тутолмай.— Хўш, кейин?

— Сўнг қоғоз пулнинг шитирлагани ва болани суйгандаги эркалатиш овозлари келарди. Тушундингми?— деди Шаши Ранжитга бир қараб. Ранжит азбаройи таажжубдан сонига шапатилаб уриб кулди-да, деди:

— Ў, азизим! Бу чинакам романтика-ку. Хўш, у ёғи нима бўлди?

— Мен ҳажру ғамнинг давоси шу бўладиган бўлса, инсон ҳам, муҳаббат ҳам пулга сотилар эканда, деб ўйлардим.

Ранжитнинг юзи бирдан жиддийлашди. Сўнг жиддий оҳангда деди:

— Шаши. Лекин мен... мен сенинг йўлингда жонимни фидо...

Қиз унинг гапини кесиб қатъий деди:

— Сенинг йўлларингда эса беш рупиялик одам мурдаси ётибди.

Ранжит чўчиб тушди.

— Ту... тушунолмаяман,— деди у тутилиб.

Шаши даст ўрнидан турди-да, уйга томон шахдам юриб кетди. Орқадан Ранжит жонҳолатда чақириб қолди:

— Ҳой. Қаёққа кетяпсан? Тўхта. Бир оғиз... Бир оғиз гапим бор.

Шаши қўл силтаб жавоб берди:

— Хайр, ишқ дарди...

ҚУРҚОҚ КАШМИРЛИК

Ҳафза «бугун келади, эрта келади» деб ўн беш кундан бери ўзининг ўлиш кунини, яъни ажал билан олишув кунини орқага суриб келар эди.

Ажал Ҳафзага ўз темир чангалини солиш учун тоғлиқ сўқмоқлар бўйлаб икки кун йўл юриб, ўз оёғи билан келмайди. У шу пайтгача шунча олисдан ҳеч кимсани олиб кетгани келган эмас. Буни Ҳафза яхши билар эди. Ахир, ўлим шунчалик муҳтож ва мискинмидики, ўнқир-чўнқир, илон изи тошлоқ сўқмоқлардан икки кун йўл юриб, товонларини шилиб, ўткир қиррали тошларни қони билан бўяб, ҳаллослаб, энтикиб Ҳафза каби камбағал йўқсилларни олиб кетиш учун келса?! Улим Ҳафзага ўхшаган бир камбағал-бечора эмас. Унинг сипоҳилари, отлари, милтиқлари бор. Шунинг учун Ҳафза сингари барча деҳқонларнинг ўзлари ўша йўл азобларини тортиб, унинг ҳузурига боришлари керак. Буни ҳам қўяверинг-а. Бундан ҳам катта яна бир нарса бор. У ҳам бўлса қисмат ёки худо. Тақдирдан қандай қутулиш мумкин? Бунинг атиги битта йўли бор. У ҳам бўлса ажалнинг ҳузурига бориб туриш. Бу ёғи худованди каримга боғлиқ.

Отасининг вафотидан сўнг ерга Ҳафза эга бўлиб қолди ва унинг солиғини ўзи тўлай бошлади. У ҳар доим Бўжийра патворхонасига¹ бориб, солиқни ўзи тўлаб келарди. Ҳафзанинг ери Ҳутса қишлоғида эди. Бу қишлоқ Бўййла вилоятига қарарди. Бўййла вилояти эса Бўжийра патворхонасига қарарди.

¹ Патворхона — қишлоқ аҳолисидан солиқ йиғувчи маҳкама.

Фақат Ҳафзагина эмас, балки вилоятдаги барча деҳқонлар шу алфозда патворхонага ўзлари бориб, солиқларини тўлаб келишарди. Ҳойнаҳой сиз сўрасиз. «Бу далалар, бу ерлар деҳқонларникимиди?» деб. «Ҳа» ҳам дейиш мумкин, «йўқ» ҳам. Яъни бунинг маъноси шуки, деҳқон хўжайинига, яъни маҳарожга¹ қарам экан, ер солиғи патворхона хазинасига йиғилараркан, ер деҳқонники, ҳосил маҳарожники.

Бу ерларни маҳарож ўзи ҳеч кўрмаган. Ҳатто унинг отаси катта маҳарож ҳам кўрмаган. Бўйийладаги энг кекса деҳқон ҳам маҳарожнинг бу ерга бирон марта келганини эслай олмайди. Бўжийра патворхонасида патворий тҳакур² Гажжар Синҳ ҳукмронлик қилади. У ҳам Ҳутса қишлоғини кўрмаган. Гажжар Синҳдан олдин бу вилоятда унинг отаси оқсоқоллик қилган. Ҳутса қишлоғини у ҳам ҳеч қачон кўрмаган. Аммо хариталарда ва патворхона қоғозларида Ҳутса қишлоғининг номи қайд қилинган. Ҳутса қишлоғи харитасига баланд тоғлар ён бағрида жойлашган Ҳафза Ҳомид ўғлининг ерлари ҳам кирган. Бу ерларнинг экин майдони олти тҳума³. Баҳорги ва кузги ҳосилга олти ярим рупий солиқ солинади. Солиқ эса Бўжийрадаги патворхона хазинасига тушади. Агар Ҳафза солиқни вақтида олиб бориб тўлаб тураркан, ер маҳарож инояти билан Ҳафза ихтиёрида.

«Борди-ю, деҳқонлар Бўжийрага бориб, солиғини тўламаса, нима бўлади?» Бундай савол мазкур вилоятнинг деҳқонларидан бирортасининг ҳам миясига келмаган. Миясига келганда ҳам нима бўларди? Шундай катта бир хўжайин иссиқ ўрнидан қўзғалиб, Ҳутса қишлоғига борармиди? Бундай воқеадан ҳеч кимнинг хабари йўқ эди. Солиқни тўлай олмаган тақдирда Ҳафза каби деҳқонлар ўзлари патворхонага қараб йўл олишарди-ю, у ерда жазо олишга ҳамда тавбатазарру қилишга тайёр бўлиб туришарди. Патворийнинг амри билан солиқ тўлашга қурби етмаган деҳқонларнинг ерлари тортиб олинарди. Агар бошқа бир деҳқон назр берса, ер дарров унинг номига ўтиб қоларди. Акс ҳолда, ер бекор қолиб кетарди.

¹ Маҳарож — улуғ рожа.

² Тҳакур — заминдор, бой.

³ Тҳума — битта ҳўкиз билан бир кунда ҳайдаш мумкин бўлган ер майдони, тахминан 0,2 гектарга барабар.

Бирорта деҳқон агар солиқни тўлай олмай қолса, патворийнинг ҳукми билан қоровул унинг бутун мол-мулкини тортиб оларди-да, «ким ошди»га сотиб, пулни солиқ ҳисобига Бўжийра хазинасига олиб бориб берарди. Агар икки деҳқон ўртасида бирор нарсадан жанжал чиқиб, бири иккинчисини ўлдириб қўйса, ўшанда ҳам қотил ўзи Бўжийрага бориб, мен шундай қилдим, деб хабар берарди ва патворий соҳибнинг қамоқхонасига тушарди.

Бўжийра даҳасида қипшлоқ кам. Шу сабабли қонун-қоидалар ҳам кам. Бу ерда суд, маъмурият, фалон-пистонлар алоҳида-алоҳида эмас. Давлат ишларининг ҳаммасини битта патворийнинг ўзи бошқараверарди. Давлат ишлари у ерда давлатнинг куч-қудратига эмас, балки унинг нуфузига, одамларнинг унга ишонишига асосланган. Гарҳвол ва Алмўранинг¹ тоғлиқ районларида ҳам аҳвол шу.

Ҳафза ерига нўхат экиб, бутун йил мобайнида бир мартаба ҳосил оларди. Олган ҳосили ҳам ўзидан ортмасди. Солиқни эса қўйларнинг жунини сотиб тўларди. У жуни тўққиз мил² нарида яшайдиган Сирийчанд деган бир судхўрга олиб бориб сотарди-да, олти ярим рупия³ ер солиғини Бўжийрага тўлаб келарди.

Минг тўққиз юз қирқ бешинчи йили Ҳафзанинг қўйларига қирон келди: ўн тўрт қўйдан ўн икkitаси ўлди. Келаси йили эса Ҳафза ичиш учун туз тополмади. Натижада бола-чақасининг оғзига ел тушиб кетди. Ўшанда Ҳафзанинг хотини Мушкий уйдаги тўрт ярим рупия жамғармадан ўғринча эллик пайсасини олиб, туз сотиб олди. Хотинининг бу «нодонлигини» билиб, Ҳафзанинг фиғони фалакка кўтарилди.

Хотинини-ку роса дўппослади, лекин нима фойда? Бўлар иш бўлди. Қолган пулни олиб Ҳафза солиқни тўлаш учун Бўжийрага борди. Патворийга хўп ялиниб-ёлворди. Патворий икки рупия пора олиб, муддатини узайтириб берди, яъни келаси йили икки йилниқини бир қилиб тўлайсан, деди.

¹ Гарҳвол ва Алмўра — шаҳарнинг номи.

² 1 мил — 1852 м.

³ 1 рупия — 12 тийинга баробар Ҳиндистон пул бирлиги.

Бироқ турган ганки, ҳаром ўлган қўйлар келгуси йили қайта тирилмади. Болалар яп-яланғоч. Уларда пҳиран¹ у ёқда турсин, ҳатто салла учун мато йўқ. Ҳафзанинг ўзининг кўйлаги ҳам илма-тешик бўлиб кетган. Қишда ҳамма ёқ қор билан қопланганда, эр-хотин, иккала боласи тезак ёқиб, олов атрофида давра қуриб ўтиришди. Тезак яллиғига муттасил тоблана-вериб, уларнинг кўкрак ва қорин терилари товонининг териси каби чиниқиб кетган.

Мушкийнинг уч йил бурун кийган пҳирани шу қадар илма-тешик бўлиб кетган эдики, игнага яроқли жойи қолмаганди. Бечора уйдан эшикка чиқолмасди. Лекин бориб сув-пув олиб келишга мажбур эди.

Байсоқх² бошланиши билан Ҳафза ўзининг худо марҳамати билан омон қолган иккала қўйи, тўрт қўзисини судхўр Сирийчандга топширишга мажбур бўлди.

Ҳафза қўйларни солиққа атаб кўзининг қорачиғидай сақлаб ўтирган эди. Лекин банданинг айтгани эмас, балки худонинг хоҳлагани бўлади. Ҳар ким пешонасига ёзилганини кўради. Чунончи Ҳафза қўйларини сотиб, хотинига кўйлақлик бир мато олиб келди. Ҳар қалай хотин киши... Лекин солиқ тўлаш кунини ҳам орқага суришнинг иложи бўлмади.

Ўн беш кундан бери Ҳафза бугун, эрта; бугун эрта, деб Бўжийрага боришни орқага суриб келарди. Бисотида атиги икки ярим рупия пул қолган эди. У қўшни деҳқонлардан ёки ўша Сирийчанд судхўрдан қарз олишга ҳўп уриниб кўрди, бироқ ҳеч ким унга илтифот қилмади. Қўшниси Содийда пул бор эди. Унинг девдай-девдай икки ўғли ҳар йили Панжобга бориб ишлаб, пул топиб келарди. Содий Ҳафзага қарз берса бўларди. Аммо унинг режаси бошқайди. У патворхона амалдорларига пора бериб, Ҳафзанинг ерини ўз номига ўтказиб олмоқчи эди. У бадбахт шу кунни сабрсизлик билан кутмоқда эди. Ҳар йили Ҳафза Содийдан омоч, қўш ҳўкиз олиб, ерини ҳайдарди. Бунинг эвазига унга керагидан ортиқча ғалла берар-

¹ Пҳиран — кашмирликларнинг этаги ерга тегадиган узун кенг кўйлаги.

² Байсоқх — ҳиндий йилнинг биринчи ойи. Апрель — май ойларига тўғри келади.

ди. Шундай бўлса ҳам Содий «Омочимни синдириб қўйибсан, ҳўкизларимни ориқлатиб қўйибсан»,— деб нолигани-нолиган эди. Бу ҳам майли-я, ким кўринганга: «Қўш ҳўкизимни, омочимни шунча ишлатиб, ҳеч нима бермади»,— деб шикоят қиларди.

Ўн беш кундан бери Бўжийра патворхонасига бугун бораман, эртага бораман деб ўзини овутарди-ю, лекин ичини ит тирнарди. Чунки солиқни тўлашга пул йўқми, бас, ер қўлдан кетди деявер. Ер қўлдан кетди-ми, тепаликдан юмалаб сойга тушиб кетган тош нима-ю, Ҳафза нима? Унда қандай бўлади? Иккала боласи билан хотинини олиб қаерга боради?

Ўн беш кундан бери тинмай ўйлайди, лекин бирор нажот тополмайди. Лекин начора! Унинг Бўжийрага бормаи иложи йўқ. Пешанасида нима ёзилган бўлса, ўшани кўради. Нима қилса, худонинг ўзи билади.

Ҳафза эғнидаги қирқямоқ жулдур кўйлагини каноп билан боғлаб-соғлаб бир эпга келтирди-да, бўйни эғилганича Бўжийрага қараб йўл олди. Мушкий кўз ёшларини арта-арта кулбасининг эшигида қаққайиб кузатиб қолди.

Теварак-атрофдаги тоғлар кумуш ранг либос кийиб, ложувард осмонга гердайиб қараб турарди. Дарахтлар барг-гулларга бурканган. Чор атрофда табиат ўзининг мислсиз ҳусн-латофатини кўз-кўз қилиб турибди. Лекин Ҳафзага ҳеч нарсa татимайди. Қорни ўлгудек оч, қалбида ғам-алам. Ўзини худди ўлимга кетаётгандек ҳис қиляпти.

Охири Ҳафза патворхонага ҳам етиб келди. Лекин ичкарига киришга ботинолмай, анчагача икки қаватли улкан бинонинг эшиги олдида оёқ-қўли қалтираб, қаққайиб туриб қолди.

Охири ичкарига кирди. Қишлоғини айтган эди, патворий шунча кундан бери қаерда қочиb юрувдинг, деб уни қаттиқ сўкди. Кейин у чўнтагидаги атиги икки ярим рупиягина пулни чиқариб, патворийнинг олдига қўймоқчи бўлган эди ҳамки, патворийнинг кўзлари косасидан чиқиб тепа сочи тикка бўлиб кетди.

Ҳафза кўп ялиниб-ёлворди. «Патворий соҳиб, ўзлари менга раҳм-шафқат қилсинлар, бўлмаса шўрим қурийди»— деб турарди ичида. Лекин Ҳафзага ўхшаганларнинг ҳалоллиги ва ялиниб-ёлворишлари

пул эмаски, уни патворий солиқ олдим деб, давлат хазинасига солиб қўйса.

Патворий қоровулга, бунинг оёқ-қўлларини боғлаб, ҳовлидаги ёнғоқнинг тагига ўтқазиб қўй, деб буюрди. Ҳафзанинг Замон номли бир ҳамқишлоғи ҳам солиқни тўлаш учун бу ерга келган эди. Патворий унга: «Ҳафзанинг хотинини бу воқеадан хабардор қилиб қўй. У солиқ ҳақини тўлаб, эрини қутқариб олиб кетсин. Борди-ю, унинг пули бўлмаса, хоҳласа истаган деҳқон патворхонага пул келтириб бериб Ҳафза ерини ўз номига ўтказиб олсин»,— деди.

Тун ўз қора тўрини ер юзига ёйди. Ёнғоқ тагида ўтирган, қўллари боғлиқ Ҳафза гужанак бўлиб ўтириб, тиззаларини кўйлаги билан ёпишга уринди. Кўйлак этаги йиртилиб-сиртилиб тушиб кетган эди, тиззалари бекилмади. У кўзларини юмиб, худо деб ўтираверди.

Кун ботиши биланоқ изғирин кучайди. Бора-бора, Ҳафзанинг кўйлаги юпқа ва чиркин бўлгани учун, баданига игнадек санчила бошлади. Ҳафза кўзларини чирт юмиб олишга уринарди, аммо тўхтовсиз изғирин унинг кўзларини очиб юборарди.

Совуқни унутиш учун у патворхонанинг ёпиқ деразаларидан кўриниб турган чироққа кўзларини тикиди.

Патворхонада одатда тўртта дўгра¹ соқчи галмагалдан соқчилик қиларди. Навбатчи соқчи, эгнида — шинел, қўлида милтиқ — айвонга битта чорпоя олиб чиқди-да, унинг тагига манқалда олов қўйди. Кейин чорпояга ўтириб олиб ҳомуза торта бошлади.

Патворхона ичидаги чироқ ўчди. Ҳафзанинг уйқу қочган кўзлари соқчининг чорпояси тагидаги манқалда эди. Гоҳо-гоҳо кўзини узиб, тепасидаги дарахтнинг қалин барглари орасидан кўриниб турган юлдузларга қараб қўярди. Юлдузлар ҳам унга найзанинг учи каби совуқ туюларди. Манқалдаги қайноқ чўғлар қаерда-ю, бу юлдузлар қаерда? Қани энди ўша чўғлар унинг кафтида бўлса ёки унинг кўйлагининг ичига кириб қолса!..

¹ Дўгра — Ҳиндистонда яшайдиган непалликларни шундай деб аташади.

Утиравериш соқчининг жонига тегди чамаси, милтиғини чорпояга тираб қўйиб, манқалдан чўғ олиб, чилимини тутатди. Тамакининг хушбўй ҳиди Ҳафзанинг димоғига келиб урилди. Унинг оғзининг суви келиб кетди. Қулт этиб тупугини ютди. Орқасини дарахтга тираб, кўзларини юмиб, «Эй худо!» деб қўйди ичида.

Соқчи чилимни чекиб, мудрай бошлади. Шамол шиддат билан эсмоқда эди. Ҳафзанинг тепасидаги дарахтнинг барги худди сесканиб: «Ҳафза, ухла! Ухла...» деяётгандай бўларди.

Тўсатдан яқин ўртада жойлашган Паччҳим тепалиги томонидан кучли бир овоз эшитилди. У катта бир эчки подасининг пастга тушиб келаётгандаги овозини эслатарди. Ҳафза буни эшитди-ю, бироқ кўзларини очмасдан ўзига-ўзи деди: «Эчки подаси бўлса бўлар, менга нима?»

Шу пайт оёқ товуши яна авжига чиқди ва соқчининг ҳайқириғи эшитилди: «Ким у?»

Ҳафза кўзларини очиб, ўша томонга қаради. У томондан оломон ёпирилиб келмоқда эди. Соқчи айвондан чиқиб, оломонга бир назар ташлади-да, патворхонадаги бошқа соқчиларни огоҳлантирди:

— Патанлар! Патанлар!¹

Соқчи баландроқ овоз ҳам чиқаролмади. У милтиғини ўқлаб улгурмаган ҳам эдики, оломон унга қараб ўқ узди. Соқчи инграб ерга йиқилди.

Қўрқувдан Ҳафза тепасидаги шамолда ҳилпираётган барглар каби дир-дир титрарди.

— «Оллоҳу Акбар! Ё Али!» — каби наъралар бара-ла эшитила бошлади. Оломон патворхонани ўраб олди. Ҳужумчилар қўлларидаги машъалларни ёндириб олди. Оломон ичида бир нечта патан ва бир нечта кул — ранг мундир кийган сипоҳий бор эди. Патворхона ичидан бола-чақа, хотин-халаж ва эркакларнинг бақирув-чақирув овозлари эшитилди. Ҳужумчилар ёпиқ эшикларни милтиқ қўндоқлари билан уриб синдирди. Оломон хоналарга кириб кетди. Ҳар ер-ҳар ердан ўмариб олинган нарсаларни қўлтиқлари тагига қисиб милтиқ ушлаб олган патанлар ҳамда сипоҳийлар у ёқдан-бу ёққа чопарди. Кейин патворийнинг

¹ Патанлар — афгон қабиласи.

ва патворхонадаги аёлларнинг қўлларини орқасига қилиб боғлашди-да, ҳовлига олиб чиқишди. «Ерга кўмилган пулларнинг қаердалигини айтиб берасанларми ё йўқми?»— деб уларни хўп савалашди.

Ҳафза қоронғида дарахт танасига ёпишган ҳолда, қалтирай-қалтирай бу ҳодисани кўздан кечиравди. У ич-ичида тангридан мадад сўравди:

— «Эй худованди карим! Ўзинг раҳм қилгин!»

Эркаклар ва қари хотинларни отиб ташлаш учун уларни машъаллар ёруғида Ҳафза боғлоғлик ёнғоқ дарахти олдига олиб бориб, турғазиб қўйишди. Ҳафзанинг юраги қинидан чиқиб кетай дерди. Сипоҳийлар ва патанлар машъаллар ёруғида уни кўриб қолишди.

Патанлардан бири сўкиниб, «Қаранглар, бу ерга бир аблаҳ биқиниб олибди!»— деди.

Иккинчи патан уни худди ўтирган жойида нариги дунёга жўнатиб юбориш учун милтиқ оғзини Ҳафзага қаратди.

Биринчи патан ҳамроҳини тўхтатиб, «Унинг оёқ-қўллари боғланган-ку!»— деди-да, Ҳафзадан сўради:

— «Кимсан ўзинг? Кофирмисан ё мусулмон?»

Қўрққанидан Ҳафзанинг пастки лунжи титрамоқда эди. Катта машаққат билан тутила-тутила жавоб берди у:

— Мусулмонман!

— Қўлларингни ким боғлаб қўйди?— деб сўрашди ундан.

Ҳафза ғулдиллаб-ғулдиллаб жавоб берди:

— Қўлларимни патворий бойлаттирган эди. Мен рожанинг маҳбусиман.

Оломон орасидан кимдир пичоқ билан чиқиб унга яқинлашди. Ҳафза кўзларини чирт юмди. Ёелига туртки тушгандан сўнг Ҳафза дарахт олдига бориб йиқилди. Шундан кейингина қўл-оёқларига боғланган арқонлар кесиб ташланганлиги унга маълум бўлди.

Кейин қўлларида тортиб уни турғазиб қўйишди ва битта ёниб турган машъални унинг қўлига тутқазишди.

Ҳафза дир-дир титрар ва ичида «Эй худо! Ўзинг раҳм қилгин!» деб машъал кўтариб турарди. Сипо-

ҳийлар ва патанлар патворийни ва бошқа эркакларни ёнгоқ дарахти тагига бирга турғазиб қўйишди-да, кейин уларни отиб ташлашди. Ҳафза шамолда довдираётган қамиш чўпи каби ўз жойида қотиб турарди ва ҳадеб «Худоё тавба!.. Худоё тавба!» дерди.

Оломон ичидаги патанлар ва сипоҳийлардан баъзилари патворхона ичида, иккинчилари айвонда, қолганлари эса ёнгоқ тагида ўтириб олишди. Уларнинг милтиқлари елкаларига осилган ёки ётганларнинг бошлари олдига, ёхуд қўл етадиган жойга қўйилган эди. Сипоҳийлар патворийнинг говмишини сўйиб гўштини қовуришга ва нон ёпишга киришишди. Ҳафза ўчиб бораётган машғални қўлида ушлаганича қаққайиб тураверди. Машғал ўчди ҳамки қоққан қозикдай тураверди.

Овқатланиб ва чой ичиб бўлгандан кейин оломондаги кўпчилик кишилар уйқуга кетди. Озроғи олов олдида қоровуллик қилиб ўтирди. Ҳафза ҳамон ўша алфозда турарди.

Эртасига оломонга яна бир қанча киши келиб қўшилди. Улар бешта хачир ва Ҳафзага ўхшаган ўн-та кашмирлик деҳқонни устига юк ортиб ўзи билан бирга олиб келган эди.

Кун чиқиши билан кўпчилик патанлар милтиқларини елкаларига осган ҳолда яқин-атрофдаги қишлоқларга йўл олишди. Бир неча киши милтиқларини тиззаларига тираганча посбонлик қилгани қолишди. Юк ташувчи кашмирлик деҳқонларга хамир қориб, нон ёпишни буюришди. Ўчиб бўлган машғални бекорга кўтариб тургани сабабли Ҳафзани бўралаб сўкишди-да, кейин унга «Ҳў анови сойдан сув олиб келтир»,— деб буюришди. Соё патворхонадан чорак чақирим нарида оқарди. У темир хумчаларни елкасига қўйиб: «Ё худо! Ё худо!» деганича сувга кетди. Тушдан сўнг патанлар овқат еб, чой ичиб бўлишди ва Ҳафзага ҳам нон беришди. У қорнини тўйғазиб олди.

Кундузи патанларнинг бир гуруҳи патворхонадан шарқ томонга равона бўлди. Иккинчи гуруҳи эртаси куни эрталаб нонуштадан кейин жўнаб кетди. Бу гуруҳ иккита алоҳида хачир, бирга боғлаб юк ортилган еттита хачир ва ўн иккита кашмирлик деҳқонни ҳам патворхонадан ўзи билан бирга олиб кетди.

Булар ичида Ҳафза ҳам бор эди. Уч патан хачирларни ва яна икки патан қулиларни¹ ҳайдаб борарди.

Йўлда учраган барча кулбалар ва дўконлар таланган ва вайрон этилган эди. Қишлоқлар ёндирилган эди. Энг олдинда бораётган гуруҳ жуда кўп кишиларни отиб, уларнинг мол-мулкини талаб бормоқда эди. Ёш-ёш жувонлар ва қизлар дарахтлар тагига бирга боғлаб ўтқазиб қўйилган ҳолда учрарди. Уларнинг чеҳралари кўз ёшларидан намланган ва қўрқувдан ундай оқариб кетган эди. Ҳар гал уларни кўрганда Ҳафза «Ё тавба!» деб кўзларини чирт юмиб олар ва ичида «Эй, худо!» деб қўярди.

Учинчи куни устига юк ортилган хачирларнинг сони ўн иккитага ва қулиларнинг сони эса ўттизтага етди. Патворхонадан олинган иккита ва бошқа уч қишлоқдан йиғилган ўн икки аёл ҳам улар билан бирга эди. Устиларига ортилган юкнинг оғирлигидан қулилар бурнидан тортса йиқилгудай бўлиб борарди. Ҳафзанинг устига унча оғир юк ортилмаган эди. Унинг елкасида фақат бир кичкина пулемёт бор эди. Аммо унга ҳаммадан олдиндаги гуруҳ билан бирга елиб-югуриб боришга тўғри келарди.

Тўртинчи куни шарқ томондан қарши ҳужумга ўтувчилар отган ўқ овозлари эшитила бошлади. Уларнинг ҳужумини қайтариш тараддудида оломон тўхтаб қолди. Йигирмата патан устига юк ортилган ўнта хачир, ўттизта қули ва аёлларни ўзи билан бирга олиб иккинчи йўл бўйлаб кетишди. Иккита хачир ўқдори ва икки қули пулемётларни ташиш учун урушувчи оломон ихтиёрида қолдирилди. Ана шу икки қулининг бири Ҳафза эди.

Кейин урушувчи оломон йўлдан четга чиқиб, ўрмонга яшириниб олди-да, олға томон юра бошлади. Оломондаги кишилар бешта-бешта, ўнта-ўнта бўлиб олиб, эҳтиёткорлик билан илгарилаб кетишмоқда эди. Шарқ томондан отилаётган ўқ овозлари яна ҳам баландроқ эшитила бошлади. Аҳён-аҳёнда бу тарафдагилар ҳам уч-тўрт ўқ узиб қўйишарди. Бир гал Ҳафза ўзи билан бирга кетаётган патан ва сипоҳийларнинг гуруҳи жойлашган тепалик орқасига яши-

¹ Қули — юк ташувчи, ҳаммол.

ринди. Унинг елкасидаги пулемётини бир баландлик панасига ўрнатилди-да, ундан рўпарадаги тепаликка ўқ ёғдирила бошлади. Пулемётдан узлуксиз отилаётган ўқлар момақалдироқ овозини эслатарди. Бир зумда юзларча ўқ пулемётдан чиқиб кетарди. Ҳафзанинг қулоқлари кар бўлиб қолди. Шундан сўнг пулемётни яна Ҳафзанинг елкасига ортишди. У бечора қўрқувнинг зўридан болдирлари қалтираб борарди. Агар у тез юролмаса, орқасига милтиқ қўндоғи билан туртиб қўйишарди. Фақат милтиқ қўндоғи ва сўкишнинг ўзигина кифоя қилмас эди. Истаган бир вақтда унинг ўнг келган ерига пичоқ санчилиши мумкин эди. Ҳафзанинг чап ёнида бораётган патан унинг белига пичоқ тираб, шундай гап бўлиши мумкинлигини тушунтириб қўйган эди.

Ҳафзани ўртага олиб кетаётган патан ва сипоҳийлар кичкина дара бўйлаб пусиб борарди.

Тўсатдан бир неча ўқ ўнг ва чап томондан келиб, қояларга тегди. Отишма натижасида икки патан ўқ еб йиқилди.

Иккала томондан кўриниб турган дарахтлар ортидан жуда кўп сипоҳийлар, худди жўжалар тўдасига бургут чанг солгандек, патанлар устига келиб ёпирилди. Ҳафза пулемётни орқалаганича йиқилиб тушди ва пулемёт уни босиб қолди.

Ҳафзани икки қўлтиғидан ушлаб тик турғазиб қўйишди. Энди у пулемётнинг оғир юкидан халос бўлган эди. Бу сипоҳийлар ҳам аввалгиларга ўхшарди, бироқ буларнинг бош кийимлари бошқача эди.

Ҳафзанинг қўлларини яна орқасига қилиб боғлаб қўйишди. Янги сипоҳийлар патанларни, уларга ҳамроҳ бўлган сипоҳийларни ва Ҳафзани ҳайдаб олиб кетишди. Бунчалик кўнгилсиз воқеалар Ҳафзанинг тушига ҳам кирмаган эди. Бундай воқеаларнинг узлуксиз давом этиши сабабли Ҳафза ер солиғи ҳақидаги гапни унутиб, энди бошқа бир нарсга тўғрисида ўйлай бошлаган эди: «Сипоҳийлар, амалдорлар бири бири билан урушмоқда. Мен бўлсам бир камбағал, бечора одамман. Ҳеч ким билан урушмайман. Шундай экан, нечук мени ўлдиришмоқчи?»

Сўқмоқ бўйлаб бир оз йўл юргач, сипоҳийлар бандилар билан бирга кўчага чиқиб олишди. Ҳафза ҳайрон эди: «Ие, нима гап ўзи?» Бу сипоҳийлар барча

кишиларни ғилдираклар устига ўрнатилган ўйчага ўтқазиб қўйишди. Уйча кучли гуриллаган овоз чиқариб чопиб кетди. Ҳафза ўйлай бошлади: «Ана шунисини айтса керак-да, ҳаптомобил деб».

Ҳафзани бир ҳарбий лагерга олиб боришди. Ҳар томонда мундир кийган сипоҳийлар турарди. Ундан кашмирча шевада савол сўрашди. У бу тилни жуда ёмон биларди. Натижада сипоҳийларда шундай шубҳа туғилди: «Бу — босқинчиларнинг ҳамтовоғи. Буни сир сақламоқда». Сўнгра Ҳафзани бошқа бандилар қатори милтиқ найзалари остида Сринагарга¹ жўнатиб юборишди.

Сринагардаги ҳарбий қамоқхонада Ҳафзани қайтадан сўроқлашди. У аввалги жавобини қайтарди. «Ё худо, ер солиғини тўлай олмаганим сабабли рожа мени банди қилиб қўйган эди. Ё худо, энди қайтадан рожага банди бўлдим, ё худо!» Миллий Конгресснинг² кўнгилли аскарлари унга тушунтирди:

— Агар сен ўз мамлакатингга ҳужум қилувчи душман билан урушсанг, сени озод қилиб юборишади.

Ҳафза бошини чайқаб «йўқ» деган ишорани қилди ва деди:

— Ким билан урушаман? Ё худо, мен бир камбағал одамман. Камбағал деҳқон ҳеч ким билан урушмайди. Патан қўлида милтиғи бор...

— Сен урушсанг, сенга ҳам милтиқ берилади, — деб кўнгилли аскар Ҳафзага далда берди.

Ҳафза яна бопини чайқаб «йўқ» деган жавобни берди:

— Йўқ, хўжайин, мен ҳеч ким билан урушмайман. Мен бир камбағал одамман. Мен милтиқдан жуда қўрқаман.

Кўнгилли аскарнинг жаҳли чиқиб кетди. У Ҳафза олдида ер депсиниб деди:

— Хўш, нима учун урушмайсан? Сен ўз мамлакатингни тортиб олмоқчи бўлган душман билан нима учун урушмайсан? Нима, сен кашмирлик эмасми-сан?

Ҳафза кашмирликлигига иқрор бўлди.

¹ Сринагар — Кашмир пойтахти.

² Миллий Конгресс — 1885 йил ташкил топган Ҳиндистон Миллий Конгресси, ҳозир Конгресс Ҳиндистоннинг етакчи партияси.

— Бўлмаса, ўз Кашмиринг, ўз еринг учун нима учун урушмайман дейсан?— Кўнгилли аскарнинг кўзлари қонга тўлиб кетди.

— Вой худойим-эй! Кашмир — рожаники. Ер ҳам рожаники,— дея қўрқа-писа жавоб берди Ҳафза.

— Рожа қочиб кетди! Энди Кашмир рожаники эмас. Ер рожаники эмас. Ер сенинг ўзингники. Қани, айт-чи, сен ўз еринг учун урушасанми ё йўқми,— деб кўнгилли Ҳафзани яна сўроқлади.

Ҳафзанинг эгилган бўйи тўғри бўлиб, нурсиз сўнган кўзлари қайтадан чақнаб кетди.

— Урушаман, тақсир! Албатта урушаман!

Кўнгилли аскар ачиниш ва ҳамдардлик билан унга қаради ва ғамгин овоз билан деди:

— Сен қандай урушасан?.. Ахир, сен милтиқдан қўрқасан-ку!

Ҳафза қувонч билан дик этиб ўрнидан турди. У қўлини кўтариб, баланд овоз билан эътироз билдирди.

— Йўқ, йўқ! Қўрқмайман, тақсир! Милтиқ ҳам ушлайман. Урушаман! Агар милтиқ бўлмаса, таёқ билан урушаман! Тош билан урушаман!

Кўнгилли аскарнинг юзида мамнунлик ва қувонч аломати пайдо бўлди. Нега «қўрқоқ кашмирлик» деб уни ҳақорат қилганликларининг сабабини энди у тушуниб олди... Дарвоқе, у ким учун урушсин? Унинг бисотида нима ҳам бор эдики, уни ҳимоя қилиб урушсин.

ШАҲАНШОҲНИНГ ОДИЛЛИГИ

Шаҳаншоҳ одил эди. Сарой аҳли бир куни унинг одиллигини жуда таъриф қилди. Бу таърифни эшитиб, шаҳаншоҳ шундай ҳузур қилдики, бир неча создан пайдо бўлувчи ёқимли куй тўлқинларида сузиш ҳам унга бунчалик ҳузур бахш эта олмасди. Қирмизи май тафти билан қонини қизитиб, Нуриҳарам бегимнинг кўзларидаги мовий осмон бағрида парвоз этганда ҳам бунчалик роҳат қилмасди. Шу мақтовдан у ўзини тенги йўқ бир улуғ зот ҳис қила бошлади. Шу олижаноб хислати туфайли бу дунёдан кетгандан кейин ҳам у одамларнинг дилига жо бўлиб қолади. Энди абадий яшайди.

Шаҳаншоҳ ўзи-ку одил эди. Лекин энди у яна ҳам одил бўлишга, тўла-тўқис адолат ўрнатишга аҳд қилди. Биронта ғариб-бенаво шаҳаншоҳ инсофидан маҳрум бўлиб қолмасин. Халқ нонга зор бўлса бўлсин, лекин инсофга зор бўлмасин. Ризқ бериш худонинг қўлида. Ҳақиқат қилиш эса подшоҳнинг иши. Худо ризқни берса берар, бермаса йўқ. Лекин подшо адолат кўрсатмай қўймайди. Шундай деб аҳд қилди у.

Инсоф-адолат бўлсин учун шаҳаншоҳ ҳар жойга қози, мулла, доруғаларни тайинлаб қўйган. Лекин шу қози, мулла, доруғалар ҳам ахир одам. Ўз фойдасини кўзлаш, ўз одамига ён босиш деган нарса шуларда ҳам бўлиши мумкин. У ҳолда халқ, фуқаро инсофни қаердан топади? Фуқарони қози, мулла, доруғаларнинг зулмидан халос қилиш подшога ҳам фарз, ҳам қарз. Лекин шаҳаншоҳга маълумки, оддий халқ-

нинг унинг ҳузурига етиб келиши амри маҳол. Чунки сарой дарвозасидан то подшоҳ тахтигача юз-юз қуролли сарбозлар қиличини яланғочлаб турибди. Оддий халқ ўшаларнинг олдидан ўтиб, подшоҳ ҳузурига қандай қилиб келсин? Шунини ўйлаб, шаҳаншоҳ: «Менинг оромгоҳим даричасига бир қўнғироқ осиб қўйилсин!» деб буйруқ берди. Бутун мамлакатга жар солинди: «Эй, халойиқ! Эшитмадим деманглар. Эшитганлар жилманглар. Соҳиби олам, шаҳаншоҳи муаззамнинг оромгоҳлари даричасига бир қўнғироқ осиб қўйилди. Кимда-ким шаҳаншоҳ ҳазратларидан одиллик тиламоқчи бўлса, шу қўнғироқни чалиб, у кишига арз-додини етказиши мумкин».

Шаҳаншоҳнинг бу эълонини эшитиб, барча амалдорлару, қозилару, муллалару доруғаларнинг кайфи учиб кетди. Ҳаммаси шаҳарнинг энг катта қозисининг олдига бориб: «Агар шаҳаншоҳ ҳазратларининг ўзлари адл-инсоф қиладиган бўлсалар, бизларга нима иш қолади?»— деб фарёд қилишди.

Катта қози буни эшитиб илжайди, яъни қўл остидаги амалдорларнинг бефаросатлигини кўриб, кулгиси қистади.

— Ахир шаҳаншоҳнинг қўнғирогини чалдириш-чалдирмаслик кимнинг қўлида?— деди у.— Амалдорларнинг қўлида. Уни қўриқлаш кимнинг бурчи? Амалдорларнинг бурчи. У ёғини шундан билаверинглар.

Шаҳарнинг барча қозилари, муллалари, доруғалари қозикалоннинг донишмандлигига қойил қолиб, ҳаммаси унинг олдида бош эгди.

Шаҳаншоҳнинг амри билан осилган адолат қўнғирогини қўриқлаш учун қуролли сарбозлар тайинлаб қўйилди. Шаҳаншоҳ ўз оромгоҳида малика Нуриҳарам қуйиб тутаётган роҳатижон қирмизи майни симириб, адолат қўнғирогининг чалинишини кутиб ётаверди. Кунлар ўтди, ҳафталар ўтди, ойлар ўтди. Адл-инсоф тилаб ҳеч ким қўнғироқни чалмади. Буни кўриб, шаҳаншоҳ, менинг мамлакатимда жабр-зулм йўқ экан, деб хотиржам бўлаверди.

Бир куни Будва кирчи кирларини ҳўкизига ортиб, кечқурун уйга қайтиб келди. Кун бўйи оғир меҳнат

қилиб жуда чарчаган эди, ҳўкизини олиб бориб боғлаб қўйиш ҳам эсидан чиқиб, тап этиб ўзини чорпога ташлади-ю, ухлади-қолди. Ҳўкиз эса тўсатдан тегиб қолган эркинликнинг кайфини суриш учун боши оққан томонга қараб жўнади. У айланиб юриб, бозорга кириб қолди. Бир дўконнинг олдида шакарқамиш шиннисидан қилинган хонаки қанд турган эди, бориб ўшанга тумшуғини урди. Баққол бу зулмни кўриб чидаб туролмади, ҳўкизнинг эгасининг гўрига ғишт қалаб, ҳўкизнинг орқасига таёқ билан боплаб икки-уч туширди. Ҳўкиз қочди. Диконглаб сал нарига борди-да, бир бойнинг отхонасига кирди. У ерда кўм-кўк, баррагина ўт турган экан, бориб ўшани мазза қилиб тушира бошлади. Буни кўриб, бойнинг хизматкорлари югуриб келди-ю, уни қамчилар билан хўп зиёфат қилиб, тўғри йўлга солиб юборишди.

Будва кирчининг ҳўкизи шу зайлда эркинликнинг мазасини тотиб айланиб юраверди. Баданида қамчину таёқларнинг изи қолаверди. Юриб-юриб ҳўкиз шаҳаншоҳнинг адолат қўнғироғи осилган жойга етиб келди. Қўнғироқни кўриб, хонаки каллақанд деб хаёл қилди шекилли, ўша томонга қараб йўл олди.

Адолат қўнғироғини қўриқловчи сарбозлар атрофда мудраб ўтирган эди. Уларнинг вазифаси қўнғироқни одамлардан қўриқлаш эди. Ҳайвонлардан уларнинг ҳеч шубҳаси йўқ эди.

Ҳўкиз, югуриб қўнғироқнинг олдида келди-ю, унга тумшуғини урди. Тумшуғи тегиши билан қўнғироқ жаранглаб кетди. Мудраб ўтирган соқчилар жон ҳолатда кўзини очиб қарашди. Лекин энди бўлар иш бўлган эди. Адолат қўнғироғи чалинса, шаҳаншоҳга хабар бериш учун тайинлаб қўйилган махсус бир киши адолат даричаси тагида ўтирган эди, ўша киши қўнғироқнинг овозини эшитди-ю, шошиб сўради:

— Ким у шаҳаншоҳ ҳузурига адолат истаб келган? Уни шаҳаншоҳ ҳузурига олиб кирилсин.

Адолатли шаҳаншоҳ шаробнинг таъсири билан оқни оқ, қорани қора қилишга янада қаттиқроқ бел боғлаб, гандираклаб ўрнидан турди. Шикоятчи киши ўрнига ҳузурига олиб кирилган ҳўкизни кўриб у бир оз ажабланди. Кўзларини ишқалаб яхшилаб қаради. Дарҳақиқат ҳўкиз! Лекин шаҳаншоҳнинг эсига келиб

қолди: ахир одамлар сингари мамлакатдаги ҳайвонлар ҳам соҳиби оламнинг фуқароси-ку. Уларнинг ҳам ахир додига етиш керак. Чунончи, шаҳаншоҳ ҳўкизга амр қилди:

— Қани айт, нима арзинг бор?

Ҳўкиздан садо чиқмагач, шаҳаншоҳ ўйлади: ахир ҳўкизнинг тил-забони йўқ-ку. Безабонларнинг дардини тушуниш шаҳаншоҳнинг вазифаси. Чунончи, у яна кўзларини очиб, ҳўкизга разм солди.

Қараса, ҳўкизнинг аъзойи бадани таёқ-қамчи излари билан қопланган. Чунончи, у ҳўкизнинг инсоф тилаб келганининг сабабини тушунди.

Шаҳаншоҳ шаҳар миршабхонаси бошлиғига ҳўкиз эгасини дарҳол топиб келишни буюрди. Миршабхона бошлиғи эса ўз бурчини ғоят сидқидил билан адо этди ва Будва кирчини дарҳол тутиб келиб, шаҳаншоҳ олдига олиб кирди.

Подшо ҳазратлари айбдор Будва кирчига қараб деди:

— Сен ҳўкизингни жуда бераҳмлик билан урибсан. У менинг даргоҳимга арз қилиб келибди.

Кейин у шаҳар миршабхонаси бошлиғига буюрди: «Ҳўкизнинг танасида калтакнинг нечта изи бўлса, ҳўкиз эгасига ҳам шаҳар майдонида халойиқ олдида санаб туриб шунча дарра урилсин».

Бечора Будва бу ҳукмни эшитиб, титраб кетди. У дарҳол ерга бош уриб шаҳаншоҳга ёлворди:

— Шоҳим! Мен ҳўкизимга ҳеч озор берган эмасман. Гард юқса, ҳамма вақт гул билан артаман. Ҳўкизимни урганимни агар биров кўрган бўлса, қани айтсин.

Айбдорнинг бу густохона эътироз билдиришини кўриб шаҳаншоҳнинг жаҳли чиқди, лекин ғазабинини ичига ютиб, деди:

— Э, нодон инсон! Шаҳаншоҳнинг адл-инсофига шак келтиришга журъат этганинг бизни ҳайрон қолдирди. Шаҳаншоҳ ҳукмининг одиллигига шак келтиришнинг ўзи фуқаро учун энг катта гуноҳ. Мамлакат молиги шахсан ўзи фуқаросини бирор нарсада айблар экан, ҳеч қандай гувоҳу далилга ўрин қолмайди. Шаҳаншоҳ сарбози сени ушлаб олиб келди. Шаҳаншоҳ сени жазога ҳукм этди. Винобарин сен айбдорсан.

Шаҳар миршабхонасининг бошлиғи шаҳаншоҳнинг ҳукмини бажо келтирмоқ учун Будвани қўллари билан боғлаб олиб кетди.

Шаҳаншоҳ оромгоҳига қайтиб келгач, малика Нуриҳарам шундай зудлик билан ишни бартараф қилгани учун шаҳаншоҳни табриклади. Шаҳаншоҳ малика қўлидан гулгун май тўла косани олар экан, хурсандлик билан деди:

— Маликам! Бизнинг давлатда одамлар у ёқда турсин, ҳатто ҳайвонларга ҳам тўла адолат кўрсатилади. Буни шу бугун ҳамма ўз кўзи билан кўрди.

Шундай деди-да, адолат ўрнатиш заҳматида чарчаган, лекин ўзининг одиллигидан кўнгли тўлган шаҳаншоҳ бу бир коса шаробни ҳам симириб юборди.

О, БОЛАЛАРИ ТУШМАГУР-ЭЙ

Жўший соҳиб билан Мир соҳиб икковлари девор-дармиён қўшни. Иккала хонадон жуда аҳил. Икковлари ҳам катта одамлар. Аслида-ку бараҳманлар наздида жўшийлар ва мусулмонлар орасида сайидлар энг улуг, энг тақводор зот ҳисобланади. Лекин Жўший соҳиб билан Мир соҳиб икковларини катта одам дейишимизнинг сабаби бошқа. Жўший соҳиб бутун вилоятга донғи кетган адвокат, Мир соҳиб эса вилоятда ном чиқарган жарроҳ. Икковлари ҳам эркин ҳаёл кишилар. «Сен ҳинду, мен мусулмон» деб дин талашиш, қозон-товоқдан нарига ўтмайди. Икковларининг ҳам дунёга қарашлари бутунлай янгича. Икковлари ҳам ўз болаларининг қуйи табақага мансуб иркит болаларга аралашувини ёқтиришмайди.

Шаҳарда ҳинду болалар учун ҳам, мусулмон болалар учун ҳам алоҳида-алоҳида мактаблар бор. Лекин катта одамлар, озода ва одоб-ахлоқли бўлади, деб ўғил-қизларини одатда миссионерлар мактабида, яъни инглиз-христиан мактабларида ўқитишади. Чунки Ҳиндистонга одоб-ахлоқ, маданият олиб келган инглизлар бу ердан жўнаб кета туриб, шу «маданият» деган меросни ўзларининг диндошлари, яъни христианларга бериб кетганлар. Адвокат Жўший соҳиб олий зотли бараҳман, доктор Мир эса, Муҳаммад пайғамбар билан қоним бир, деб даъво қилади. Лекин иккови ҳам озодалиқ ва одоб-ахлоқнинг инглизча қоидаларини яхши кўради. Шунинг учун иккови ҳам болаларини миссионер мактабига берган.

Адвокат Жўшийнинг иккала қизи Нийлу билан Увша, доктор Мирнинг ўғли Банне билан қизи Насу — тўрттови битта мактабда ўқишади.

Еши бир, синфдош, қўшни бўлгани туфайли Нийлу билан Нассу иккови бир-бири билан қалин ўртоқ бўлиб қолишган. Бутун Ҳиндистоннинг шу ёшдаги болалари каби булар ҳам қўғирчоқ ўйнашади. Иккови ҳам тахта яшикни латта-путта билан безаб, қўғирчоқларига уй қилиб олишган. Қачон қарасангиз тўй: қўғирчоқларини ҳали уйлантиряпти, ҳали эрга беряпти. Бири тўй эгаси, бири меҳмон. Икковининг ҳам эркак қўғирчоқлари бир хилда янгича, яъни инглизча кийим кийган. Аёлларининг кийим-бошида эса бир оз фарқ бор. Нийлунинг уч қизидан бири сорий ўраган, иккинчиси лаҳанга¹. Учинчисининг эғнида инглизча кўйлак. Нассунинг қўғирчоқ қизлари ҳам учаласи уч хил кийим кийган: бири шалвор-кўйлак, иккинчиси ғарора², учинчиси инглизча кўйлак. Яъни Нийлунинг қўғирчоқ қизлари кўпроқ ҳиндуча кийинган, Нассуники эса кўпроқ мусулмонча кийим кийган. Лекин шундай бўлса ҳам иккала хонадоннинг қўғирчоқлари дин талашиб уришиб кетади деб шубҳа қилишга ҳеч ўрин йўқ.

Иккала хонадоннинг ўғил-қизлари бир-бириникига бемалол кириб-чиқиб юради. Ҳали бутун ҳовлини кезиб шовқин-тўполон қилаётган, ҳали коридор ё айвонни эгаллаб олган...

Доктор Мир кечқурунлари ҳаммасининг бирга ўйнаб юрган ё ўтирганини кўрса, олдига чақириб олади-да, иккита-иккита печеньени ўз қўли билан ҳар биттасига тишлатиб, ўзининг кўнглини хуш қилади. Қизларнинг қўғирчоғининг ҳол-аҳволини сўрайди. Қўғирчоқларга шоколад олиб келиб беришни ваъда қилади. Лекин ваъдаси ҳеч эсда турмайди.

Доктор Мирнинг хотини ҳам шунақа меҳрибон. Кечқурун овқат вақтида Нийлу билан Увша ҳам шу ерда бўлса, уларни ҳам албатта меҳмон қилади. Ўз уйида пишган нарсаларни-ку беролмайди. Чунки Нийлу билан Увша бараҳман болалари. Мусулмоннинг уйида пишган нарсани эса, ҳалқи ҳаром бўлиши

¹ Лаҳанга — ҳинду аёлларининг лозими.

² Ғарора — мусулмон аёллари киядиган узун, кенг лозим.

мумкин. Шунинг учун ўз уйида пишган нарсани қўйиб, худонинг уйида пишган нарсалар билан: боғдан келган мева-чева, завод-фабрикадан чиққан қанд-қурс билан уларни меҳмон қилади. Бу нарсалар ҳиндуга ҳам бир, мусулмонга ҳам.

Лекин Жўший соҳибнинг уйида бунақа қаттиқ қоида йўқ. Чунки бараҳман халқи ўзини дунёда энг покиза деб ҳисоблайди. Уларнинг фикрича бараҳманнинг қўли теккан нарсадан ҳеч кимнинг ҳазар қилиши мумкин эмас. Лекин шундай бўлса ҳам, ҳар ҳолда бир нарсани ўйлаб қолинади. Гап шундаки, бараҳманларнинг ақидасига кўра, мис идиш ҳалол, чинни ёки шиша идиш ҳаром бўлади. Ёки бундай ҳам дейиш мумкин: мис идиш гўё ҳинду, бошқалар тегса, ҳаром бўлиб қолади; чинни ёки шиша идиш эса ўзи ҳаром. Нийлунинг ойиси билан бувиси ҳамма вақт ўзлик-ўзига мис идиш ишлатишади, чинни ёки шиша идишдан ҳазар қилишади. Чунончи, мусулмон ҳар қанча озода, ҳар қанча катта, унинг боласи ҳар қанча ёқимтой бўлмасин, барибир, ўзи овқат ейдиган идишда уларга овқат бериб бўлмайди. Бунинг ҳеч иложи йўқ. Бирор мусулмон ёки ачхутга¹ мис ё тунука идишда овқат берилса, уни кейин оловда куйдириб, қатронлашга тўғри келади. Чунончи, Нийлунинг онаси Нассу билан Баннега меҳрибон. Уларни ҳам ўзининг қизлари билан бирга ўтқазиб меҳмон қилади, лекин шундай олдида мис идиш турган бўлса ҳам, уни қўйиб, бирор чинни ёки шиша идишда уларга овқат беради. Нийлунинг ойиси билан бувиси ўзлик-ўзи Нассу билан Банненинг олдида ҳеч овқат ейишмайди. Болаларни алдаб-сулдаб ташқарига чиқариб юбориб, кейин овқатланишга ўтиришади. Чунки олий зот ҳиндуларнинг ейдиган овқатига паст зотли ҳиндуларнинг ёки мусулмонларнинг кўзи ҳам тушиши керак эмас: овқат ҳаром бўлиб қолади. Чунончи, Нийлу билан Увшага ойиси билан бувиси неча марта айтган:

— Ҳой тентаклар! Ошхона ўйнайдиган жой эмас. Банне билан Нассуни ошхона-ю ибодатхонага ҳеч

¹ Ачхут — таҳқирланган. Улар қўли теккан ё назари тушган нарса ҳаром бўлади. Юқори тоифадаги ҳиндулар улардан ҳазар қиладилар.

олиб кирмаларинг. Мусулмонларни бунақа жойларга киритса ёмон бўлади. Шунга ҳам ақлларинг етмайдими?..

Боалар кўп нарсаларни дарров сезадиган, тушунадиган бўлади. Банне-ку энди беш ёшга кирган, у-буга кўпда ақли етмайди. Лекин Нассу бирор янги нарса кўриб қолса ёки бирор янги гапни эшитиб қолса, кўзларини катта очиб, киприкларини кериб дарров ўйлаб қолади. Чунончи, бир кун бундай воқеа бўлди.

Нийлу ўз қўғирчоқларини бир-бири билан жуфтлаштиравериб зерикди шекилли, энди бир қўғирчоғини Нассунинг қўғирчоғига эрга беришга қарор қилди. Нассуни уйдан чақириб чиқди. Бу тўй, зиёфат-ку айвонда бўладиган эди. Ҳамма нарса ўша ерда тахт эди. Лекин яна бирор нарса керак бўлиб қолди-ю, иккала қуда югурганича ошхонага кириб келишди. Кечқурунги чой пайти эди. Жўший соҳибнинг чойини унинг хонасига юбориб, Нийлунинг ойиси билан бувиси ошхонада мис пиёлаларда чой ичиб ўтиришган эди. Иккала қизнинг шундай югуришиб кириб келаётганини кўриб, икковининг кайфи учиб кетди. Чойини апил-тапил Нассунинг назаридан яширди-да, ҳайҳайлаб иккала қизни эшик олдида тўхтатишди. «Бор, йўқолларинг. Икки минутдан кейин нима керак бўлса, ўзим олиб бориб бераман»,— деб уларни ҳайдаб юборишди. Бунақа гап илгари ҳам бир неча марта бўлган эди. Лекин бу сафар Нассу кўпроқ ўйланиб қолди. Айвонга қайтиб кета туриб, Нассу Нийлунинг бўйнидан қучоқлаб, деди:

— Менга қара. Сенинг ойинглар билан бувинглар мени ҳеч ошхонага киргизишмайди. Менинг олдимда овқат ҳам ейишмайди. Нега шунақа қилишади?

Нийлу қошларини кериб сал ўйлади-да, кейин Нассунинг белидан қучоқлаб олиб, тушунтирди:

— Мен сенга айтайми нимага? Сен мусулмонсан-да, шунинг учун.

— Сен ҳам мусулмонсан-ку?— Бир оз ўйлаб сўради Нассу.

— Ҳеч-да! Мен жўшийман.— Жавоб берди Нийлу.— Сенинг ойинг шалвор киядилар, шунинг учун мусулмонлар. Менинг ойим дхўтий киядилар, шунинг учун ҳиндулар.

— Сен дхўтий киймайсан-ку. Тор кўйлак киясан. Мен ҳам тор кўйлак кияман,— деб эътироз билдирди Нассу.

Нийлу ўйлаб турди-да, кейин деди:

— Мен айтайми? Бизлар ҳали кичкинамиз. Катта бўлганимиздан кейин мен ойимларга ўхшаб дхўтий кияман-да, жўший бўламан, сен ҳам ойингларга ўхшаб шалвор билан ғарора киясан-да, мусулмон бўласан. Ўшандан кейин мен сенинг қўлинг теккан нарсани емайман. Ҳозир кичкинаман. Кичкиналарнинг эси бўлмайди. Катта бўлганимдан кейин сенинг қўлинг теккан нарсани ермидим!

— Сен менинг қўлим теккан нарсани емасанг, мен ҳам сенинг қўлинг теккан нарсани емайман,— унга қўшилди Нассу.— Катта бўлганимиздан кейин сен ҳинду бўласан, мен мусулмон бўламан. Ҳиндулар билан мусулмонлар бир-бири билан роса уришади. Бизлар ҳам роса уришамиз, а?..

— Ие, унда мен қўғирчоғимни қандай қилиб сенинг қўғирчоғингга бераман. Иккаламиз қандай қилиб ўйнаймиз?— Ташвишланиб деди Нийлу.

— Тўй бўлмаса, кел, иккаламиз «ҳинду-мусулмон уришди» ўйнаймиз,— деди Нассу.— Сен менинг қўғирчоғимга пичоқ ур. Мен сенинг қўғирчоғингга пичоқ ураман. Кейин иккаласининг уйига ўт қўйиб юборамиз. Бўптими?

Бу Нийлуга ҳам маъқул бўлди. Чунончи Нассу Нийлуга уқтирди:

— Бўлмаса бор, ошхонадан пичоқни олиб кел. «Ҳинду-мусулмон уришди» ўйнаймиз.

— Нийлу югуриб бориб, бувисидан пичоқни сўради. Бувиси ҳайрон бўлди:

— Пичоқ? Ҳа, нима қиласан пичоқни?.. Қўй. Қўлингни кесиб оласан.

— Йўқ, йўқ. Кесмайман қўлимни. «Ҳинду-мусулмон уришди», ўйнаймиз. Олиб беринг дарров,— тиқилинч қилди Нийлу.

Бувисининг оғзи очилиб қолди. Ҳайрон ҳам бўлди, қўрқиб ҳам кетди. Икки қўли билан бошини чангаллаб, кампир дарров келинини чақирди:

— Ҳой, келин! Менга қара. Эй, худо!.. О, болалари тушмагур-эй!..

ТУҒРИ ВА УҒРИ

Дўстимга, фалон вақтда Деҳлига етиб келаман, деб телеграмма бериб қўйган эдим. Лекин поезд Бомбайдан Деҳлига икки ярим соат кечикиб келди. Чунончи, улар нонуштани қилиб бўлгандир, менга овора бўлиб яна қайтадан нонушта ҳозирлаб юради, деб ўйладим-да, нонуштани станциянинг ўзида қилиб олишга қарор қилдим. Буюмларимни кутиш хонасининг ходимига топширдим-да, ошхонага кириб овқатландим. Яна қайтиб кутиш хонасига келдим. Қари хизматчидан битта ҳаммол чақириб бергин, деб илтимос қилдим. У ҳаммол чақиргани чиқиб кетди. Жўнашдан олдин битта сигарета тутатиб олай деб ўйладим. Чўнтагимда сигарета қолмаган экан, чамадонни очиб, бир қути сигарета олдим-да, қутини энди очай деб турган эдим, кутиш хонасининг эшиги очилиб, тузуккина, савлатлигина бир йигит ичкарига кириб келди. Эғнида кулранг костюм-шим, қўлида папиросга ўхшатиб ўралган бир газета. Дарров эсимга тушди: поездда кела туриб станцияларда бир неча марта уни кўрган эдим. Узоқ йўл юриб, поезд бирор станцияга келиб тўхтагач, мен сал ёзилиш учун платформага тушиб, сигарета чекиб турсам, у йигит ҳам газета ўқиб ёки шундай ўзи олдимдан ўтиб қоларди. Иккаламиз таниш эмасмиз, бир-биримиз билан ишимиз йўқ. Кўз кўзга тушиб қолса ҳам, юзимизни ўгириб олар эдик.

Мен ошхонада нонушта қилиб ўтирган вақтимда, биз келган поезд Панжоб томонга қараб кетиб бўлган

эди. Чунончи, йигит кутиш хонасига кириб келганида, ҳойнаҳой бу шу ердан бошқа поездга чиқса керак. Энди шу ерда ўтириб, поезд кутаркан, деб ўйладим.

Йигит эшикдан менга қараб келмоқда эди. Иккаламизнинг кўзимиз учрашди. У олдимга келди-да, сал уялинқирагандай бўлиб, инглиз тилида деди:

— Сиз, марҳамат қилиб, бир минутгина ўтирсангиз, сиз билан бир оз гаплашадиган гапим бор эди.

Овозидан, юз-кўзидан йигитнинг тортиниби, иккиланиб тургани сезилиб турарди. «Ҳм... Ўша гап бўлса керак»,— дарров кўнглимдан ўтказдим мен...

— Поезддан тушиб, станциядан чиқиш учун эшикка келдим,— деди у,— контролёрга билетни олиб бермоқчи бўлиб, чўнтагимга қўл тикдим. Эҳтиёт қилиб билетни ҳамёнга солиб қўйган эдим, ҳамён ҳам йўқ, билет ҳам. Сизга энди нима десам бўлади, уялиб ерга кириб кетай деяпман... Менинг адресимни ёзиб олишингиз мумкин. Мен ҳам сизга ўхшаган тўғри-ҳалол бир одамман. Бир ёрдам қилиб юборсангиз, бу қарзни узишни мен ўзимнинг ахлоқий бурчим деб билардим... ва ҳоказо, ва ҳоказо...

Узини тўғри-ҳалол қилиб кўрсатиб, раҳм-шафқат тилаб, одамларнинг чўнтагидаги пулни шилиб оладиган алдамчи-қаллобларнинг кўпини кўрганман. Тўғри-ҳалол одамлар ўзига ўхшаган бошқа бир тўғри-ҳалол одамнинг номига доғ туширмасликка ҳаракат қилиб, менинг тузоғимга илинмай иложи йўқ, деб ўйлайди бу фирибгарлар.

Мен нафрат ва ғазабимни босиб, тўғри-ҳалол одамларга муносиб равишда иш қилишга ҳаракат қилдим. Қўлимдаги сигарета қутичасини унга тутдим:

— Чекасизми? Марҳамат.

Йигит одоб билан қуллуқ қилиб битта сигарета олди. У курсини менга жуда яқин сурди ва сигаретани тутатиб олишимни кутган ҳолда қўлидаги газетани айлантириб ўраб туриб, кечирим сўрагандек деди:

— Марҳамат қилиб ўтирсинлар, мен бир нарсани сўрамоқчиман, холос.

Йигитнинг бу хатти-ҳаракатлари мени бир оз ажаблантирди. Бир сигаретани лабимга қистирдим-да, гугуртни чақиб, йигитга тута туриб дедим:

— Хўш, марҳамат.

У сигаретани тутатиб олди-да, яна, ўтиринг, деб илтимос қилди. Энди мен шубҳа қилиб қолдим. Бу махфий полициянинг одамига ўхшайди-ку, лекин менда нима иши бор экан?— деб ўйладим мен ҳайрон бўлиб. Курсига ўтирдим-да, яна дедим:

— Марҳамат.

Йигит менга тик қараб, гап бошлади:

— Мендан кўнглингиз тўқ бўлаверсин. Мендан сизга ҳеч қандай зарар ҳам етмайди, ҳеч қандай озор ҳам чекмайсиз. Бу ёғидан қўрқманг.— Кейин сал тортиниб сўради:— Менга бир нарсани айтсангиз. Сизнинг ёнингизда минг рупияли қирқта қоғоз борми?

Менинг юрагим шув этиб кетди. «Бу ҳозир тўппонча ўқталади», дедим ичимда. Лекин тўппонча кўринмади. Бир ёнимни пайпаслаб кўрай-чи, пул турганмикин жойида, йўқми, деб кўнглимга келди. Лекин билиб қолмасин деб, ундай қилмадим.

Кутиш хонасида биз иккимиздан бошқа ҳеч ким йўқ эди. Менинг ёлғизлигимни кўрибоқ кирган эди у. Кутиш хонасининг қари хизматчиси сипо кишиларнинг тартиб-қоидабини биларди. Шунинг учун икки сипо кишининг гаплашиб ўтирганини кўриб, ўзини четга олган эди. Мен қўрқиб кетганимни яшириш учун сигарета тутунидан кўзим ачиб кетди дегандай қилиб, кўзларимни жимирлатиб саволга савол билан жавоб бердим:

— Лаббай?.. Мен гапингизга тушунмадим... Қанақа қоғоз?

Йигит жиддий оҳангда тушунтира бошлади:

— Агар сизнинг ёнингизда қирқ минг рупия бўлса-ю, сиз қўрқиб, йўқ десангиз, ноҳақ бир гуноҳсиз одам жонидан ажралади.

Йигитнинг бу гаплари мени юпатиш ўрнига баттар қўрқитиб юборди.

— Ким жонидан ажралади?— сўрадим мен.— Қанақа қирқ минг? Нима демоқчисан ўзинг?

Менинг қўрққанганимни йигит дарров сизди. Курси-ни яна ҳам менга яқинроқ сурди-да, сигаретани тортиб деди:

— Сиз қўрқманг. Гапнинг тўғриси-ни айтаверинг. Ёнингизда пул бўлган тақдирда ҳам сизга ҳеч нарса

бўлмайди. Мен фақат бир нарсани билмоқчиман: шу
ишда мен фириб еб қолмаганмикинман. Поездга
ўтириб, Бомбайдан келаётганингизда Маимод стан-
циясида биттаси сизни бир одамга уч юз рупияга сот-
ган экан. Ундан кейин Итарти станциясида ўша одам-
дан мен сизни икки юз рупияга олдим. Энди мен шу
нарсани билмоқчиманки, ўша биринчи сотган одам
бизларни алдаб кетмаганмикин?— Шундай деб йигит
сигарета тортиб менинг жавобимни кута бошлади.

Йигитнинг қўлида на тўппонча, на пичоқ — ҳеч
наrsa йўқ. Бундан кўнглим сал ўрнига тушди. Унинг
устига сал айқалиб-чайқалиб пул жойида турганлиги-
ни билиб олдим. Чунончи, ўзимни дадил тутиб, жаҳл
билан жавоб бердим.

— Менинг ёнимда ҳеч қанақа пул-мул йўқ. Сен
жуда қизиқ одам экансан-ку. Сени биров сотди, мен
сотиб олдим, деганинг нима деганинг? Қилишинг ўғ-
рилиқ, одам ўлдириш-ку, яна мени алдади, деб ши-
коят ҳам қиласанми? Сендай одамни полициянинг
қўлига топшириш керак.

Йигит сигаретани кўрсаткич бармоққа ўхшатиб
ўйнатиб, мени огоҳлантириб деди:

— Мени полицияга тутиб бериб овора бўласиз.
Ундан ҳеч қанақа фойда йўқ. Бизлар одатда бунинг
йўлини илгаридан қилиб қўямиз. Бекорга ўзингиз
озор чекиб қоласиз. Ҳеч ким сизнинг чўнтагингизни
қирққани йўқ-ку. Полицияга нима деб шикоят қила-
сиз? Алданганда мен алдандим. Лекин мен полиция-
га бориб, мен алдандим деб, шикоят қилиб, ялинмоқ-
чи эмасман. Бунақа фирибгарлик, ноинсофликка жазо
беришга полициянинг ҳаққи ҳам йўқ, қўлидан кел-
майди ҳам. Полиция бизнинг тартиб-қондани тан ол-
майди. Бунақа жиноятга жазони биз ўзимиз берамиз.
Лекин сиз пул ёнингизда туриб, қўрқиб, йўқ, десан-
гиз, унинг оқибати ёмон бўлади, яъни бекорга биров-
нинг жонига жабр қилинган бўлади.

Бу дадил ва ростгўй одам шунча ишонтириб,
тасалли берганидан кейин ҳам ёнимда шундай катта
пул борлигини тан олишга журъат эта олмадим. Тан
олиш ўрнига чап бериб сўрадим:

— Ўзи нима гап? Ҳеч тушунолмай қолдим-ку.
Менинг ёнимда пул бўлди нима-ю, бўлмади нима?

Менинг ёнимда пул бўлмаса, қанақа қилиб бировнинг жони кетади?

Йигит мени ишонтириш учун қўлини кўтариб тушунтириб кетди.

— Сиз кеча соат бирда банкдан минг сўмликдан қирқта қоғоз олувдингиз! Пулни олиб костюмингизнинг ички чўнтагига солиб қўювдингиз. Шундоқми? Билетни сиз ўзингиз бориб олганингиз йўқ. Хизматкорингизми, кассирми — биттаси бориб, олиб келиб берди. Бу-ку ҳаммаси маълум...

Менинг тўғримда шунча гапни бу қаердан билиб олибди? Унинг маълумотлари мени баттарроқ қўрқитиб юборди. Лекин мен таажжуб билдирдим:

— Сен ўзинг кимни гапиряпсан?.. Кимнинг пулни гапиряпсан? Мени бекорга қийнаб нима қиласан?

Менинг бу гапимни эшитиб, йигит яна ҳам безовталанди. У менга яна бошқатдан тушунтиришга тушди:

— Банкдан сизнинг кетингизга тушган одам Манмод станциясигача сизни кузатиб келган. Унинг чегараси ўша ерда тугайди. Ушанинг айтишича, Бомбайдан поезд жўнагунга қадар пул костюмингизнинг ички чўнтагида экан. Кейин сиз пулни у ердан олиб бошқа ерга солиб қўйган бўлсангиз, у бошқа гап. Ҳалиги одам Манмод станциясида сизни бошқа бир одамга уч юз рупияга сотган. У иккинчи одам Итартига келгунча пулни қаерга қўйганингизни билишга хўп уринган. Лекин билолмаган. Итартида у сизни менга юз рупия зарарига сотди. Мен ҳам хўп ҳаракат қилдим. Лекин ёнингизда пул борми, йўқми, бўлса қаерга қўйгансиз — шуни ҳеч билолмадим-билолмадим. Костюмингизнинг чўнтагида бор-йўғи битта юз рупиялик, учта ўн рупиялик қоғоз бор экан, холос. Костюмингизда ҳам, шимингизда ҳам ўғри чўнтак деган нарса йўқ. Марворийларга ўхшаб кўйлагингизнинг тагига ҳамён осиб юрмас экансиз. Пулни туфлининг ичига ҳам солмабсиз. Солган бўлганингизда, кечалари туфлини ечиб, пастга қўйиб қўймасдингиз. Пулни чамадонга ёки ўрин-кўрпанинг ичига қўйиб қўйган бўлганингизда ҳам, станцияларда бемалол поезддан тушиб, айланиб юрмасдингиз, буюмларингизни шундай бировга ташлаб, овқатлангани кетмасдингиз. Сиз пулни қаерга қўйгансиз? — мен буни

ҳам сўрамоқчи эмасман. Буни мен ўзим билиб олишга ҳаракат қиламан. Менинг билмоқчи бўлган нарсам фақат шуки, мени ўша одам алдаб кетмаганмикин? Шуни билсам бўлди. Икки юз рупия зарар кўрсам, бу ҳеч гап эмас. Қирқ минг рупия ютаман деб икки юз рупия тиккан одам уни ютқизиб қўйса ачинмаслиги керак. Лекин ютқизиш бир гап, фириб ейиш бутунлай бошқа гап. Агар биз бир-биримизни алдайдиган бўлсак, ҳеч кунимиз ўтмай қолади. Агар бировга нақд пул тўлаб, сизни сотиб олмаганимда, сиздан шу гапларни суриштириб ўтириш у ёқда турсин, сизнинг бетингизга тик қарашга ҳам ботинолмасдим. Гап шундаки, Бомбайдан сизнинг кетингизга тушган одамдан биз илгари ҳам алдади деб, бир шубҳа қилган эдик. Агар бу сафар ҳам ҳақиқатан алдаган бўлса, унга албатта жазо берилиши керак. Шу кунларда мен шайканинг бошлиғиман. Алдаган одамга жазо бериш менинг бурчим. Энди ҳамма гап сизда.

Шундай деб йигит менинг жавобимни кутиб, менга тикилиб турарди. Менинг иккиланиб турганимни кўриб, илтимос қилган оҳангда деди:

— Энди сиз ҳеч қандай зарар кўрмайсиз. Кўнглингиз тўқ бўлаверсин. Лекин бир гуноҳсиз одамнинг ширин жонидан айрилиши ҳам яхши эмас. Жиноятчига жазо берилмаса, тартиб-қоида бузилиб, ишнинг пачаваси чиқади. Бунга ҳам йўл қўйиб бўлмайди.

Бир жиноятчининг оғзидан адолатли судьянинг гапларини эшитиб, мен ғазабланиб кетдим.

— Сен ўзинг жиноят ботқоғига ботиб ётибсан,— дедим, мен тутоқиб,— сендан қаттароқ жиноятчи борми? Тағин сен бировга жиноят қилди деб жазо берасанми? Менинг чўнтагимни кесиб, пулимни олиб қўйганимда, бу бир гуноҳсизнинг қонини тўкиш бўлмасмиди? Мен сенга нима жиноят қилдим? Хўш, қани айт-чи!

— Сиз бутунлай бошқа нарсани гапиряпсиз,— деди у мулоимлик билан ва қўлидаги ёниб турган сигаретани ерга ташлаб, сандали билан эзиб ташлади. Кейин чўнтагидан «Кепстан» сигаретаси қутусини чиқариб, менга тутди. Мен олмагач, битта сигарета олиб, лабига қистирди-да, жиддий тусда деди:

— Сиз жуда огир масалани кўтардингиз. Масалага бундоқ қараганда, ҳар бир нарсани жиноят дейишга тўғри келади. Унда ҳеч ким тирик қолмайди. Жиноят деганда, ҳар бир жамиятнинг ўзига яраша тушунчаси бўлади. Кўнглингизга келмасин. Хўш, қани, ўзингиз айтинг-чи, шу қирқ минг рупияни сиз ҳалол ишлаб топганмисиз? Шу пулни меҳнат қилиб топганмисиз ё ҳийла ишлатиб топганмисиз? Хўш, қани айтинг!

Унинг аччиқ-аччиқ гапларига жавоб бермоқчи бўлдимми ё унинг тўла ишонч билан гапираётганидан таъсирланиб айтдимми, билмайман, лекин мен жавоб бердим:

— Бу пул менинг ўзимники эмас. Мен бир ширкатнинг ходимиман, холос. Бу пул ўша ширкатники. Мен хизматимга маош оламан, холос.

— А... бундоқ денг,— сигаретасининг кулини қоқиб, бир тортиб, деди у.— Ундай бўлса, бизнинг ўша ширкатингиздан ҳам сўрасак бўлади. Хўш, бу пулни ширкатингиз ҳалол топганмикин? Кўп меҳнат қилиб, кўп пул топишнинг иложи йўқ. Сиз шунча рупияни олиб Деҳлига нега келдингиз? Ҳойнаҳой ўша ширкатга яна кўпроқ, уч-тўрт юз минг ишлаб бериш ниятида келгандирсиз. Ҳойнаҳой сиз бирор каттароқ ишни баҳолаб олмоқчидирсиз, ёки кўтара мол олиб омборга тиқмоқчидирсиз. Кейин ширкат уни қимматига сотмоқчидир. Хўш, мана шу ишларнинг ҳаммаси сизнинг фикрингизча ҳалол меҳнат қилишми ёки ҳийланайрангми? Ахир ўзингизга маълум, ширкатнинг эгалари уч пуллик меҳнат қилмайди-ку!

— Нега қилмас экан?— дедим мен дарҳол, йигитнинг нодонлигини кўриб.— Ўзинг ҳеч нарсани биласанми? Қирқ минг нима деган гап? Бу фақат ишни баҳолаб олиш учун бериладиган назр ёки пора, холос. Шу порани бериб, ишни қўлга олгандан кейин ширкат бу ишга бир-бир ярим миллион маблағ сарфлайди. Ширкат фойда ҳам қилиши мумкин, зарар ҳам. Нима деяпсан сен ўзинг? Уйлаб гапирсанг-чи! Бунинг ҳаммасини салмоқлаб кўриб, амалга оширгунча миянинг қатиғи чиқиб кетади.

— Мен ҳам шуни айтяпман-да!— деди йигит оғзидан бурқситиб тутун чиқараркан.— Мен икки юз

рупияни чўнтагимдан чиқариб бериб, таваккал қилдимми, йўқми? Қани айтинг-чи! Энди зарар кўрдимми ё йўқми? Чўнтагингиздан пулни олаётган вақтимда қўлга тушиб қолсам нима бўларди? Полицияга маошидан ташқари беш юз минг рупия ёки ундан ҳам ортиқроқ беришга мажбур бўлармидим ё йўқми? Эҳтимол, қамоққа ҳам тушардим. Бизлар ҳам жуда мия ишлатиб, жуда катта меҳнат сарф қиламиз. Сиз бозорнинг томирини биласиз, биз эса одамнинг томирини биламиз. Мисол учун, сиз билет оламан деб, оломоннинг ичида тиқилиб турибсиз, дейлик. Пахтанинг бир толасини секин чап қулоғингизнинг тагига тегизиб қўйилса, сиз ўша ерингизни қашиниш учун дарров чап қўлингизни кўтарасиз. Шунда пиджагингизнинг этаги кўтарилиб кетади. Шу орада биз бир амаллаб ички чўнтагингиздан пулни суғуриб оламиз. Хўш, қани айтинг-чи, сиз ҳам шундай усталик билан иш қила оласизми? Сизнинг усулингиз бошқача. Бозорда бирор нарса камайиб қолиб, бозор чаққон бўладиган бўлса, сизнинг ширкатингиз ўшани олдиндан билиб олади. Ўша буюмни кўтара сотиб олиб, омборига ғамлаб қўяди. Демак, бозорда ўша нарса тагин ҳам камайиб, баҳоси тагин ҳам ошиб кетади. Ширкатингиз ҳалиги ғамлаб олган нарсасини ортиқча баҳога сота бошлайди, яъни одамларнинг қийналганидан фойдаланиб, уларни баттарроқ қийнаб, ўз чўнтагини пулга тўлғазади. Ёки бўлмаса ширкатингиз бундай қилади. Бозорга бирданига миллион рупияли ер ёнғоқни олиб чиқади-да, ер ёнғоқнинг баҳосини пасайтириб юборади. Ширкат ўша пасайган баҳода икки миллион рупияли ер ёнғоқ сотиб олади. Бозордан шунча ер ёнғоқни чиқариб олгандан кейин ер ёнғоқнинг нархи дарров кўтарилиб кетади. Одамларга керак бўлганидан кейин қимматга бўлса ҳам олишга мажбур. Мана бу ҳам ўғрилиқнинг битта йўли. Сизнинг қуролингиз сармоя. Баъзилар пичоқ ишлатади. Пичоқ ўқталиб, одамларнинг пулини тортиб олади. Сиз эса сармоянгиз билан одамларни борйўгини чиқариб беришга мажбур қиласиз. Пичоқ уриб ёки бўғиб бировнинг пулини олишни биз ваҳшийлик деб ҳисоблаймиз, ўз усулимизни эса ақл-идрок ва маҳоратга асосланган илмий усул деб биламиз. Сиз эса ўз усулингизни аъло кўрасиз.

Сигаретани бир тортиб олди-да, у яна гапида давом этди.— Мана эшитинг. Бундан икки йил илгари 1943 йилда мен Калькуттада гуруч олиб сотадиган бир ширкатда хизматчи эдим. Ўша ширкат гуруч сотиб олиб, омборига ғамлаб, баҳони ошириш йўли билан ўттиз миллион рупия ишлаб олди. Ширкат, ўзингиз биласиз, шоли экиб, гуруч етиштирмайди. Одамларнинг етиштирган гуручини арзон-арзон сотиб олиб, қимматга сотди ва шу йўл билан шунча пул топди. Бу нима? Ҳалол меҳнатми ёки фирибгарликми? Меҳнатни мен қилардим у менга ўхшаган одамлар қиларди. Ширкат биз орқали миллион-миллион ишлаб оларди. Шу хизмат эвазига у менга ойига 125 рупия тўларди. Яъни у бизга ўғирлик қилдириб, яна бизнинг ҳақимизни ҳам ўғирлаб қоларди. Жамиятнинг бутун ҳўжалигининг асосий омили арзонга олиб, қимматига сотишдан иборат, холос. Ишчиларга кам ҳақ тўлаб буюм ясаттиришу, шу буюмни иложи борича қимматга сотиш — мана шу. Лекин мана шу фириб, алдамчиликни ўрнига қўйиш учун унинг тартиб-қоидаларига сидқидилдан амал қилиш зарур. Мана шунақа фирибу алдамчиликдан иборат савдода ҳам биров агар сиздан гуручнинг пулини ундириб олиб, бир қоп гуруч ўрнига сизга бир қоп тош берса, сиз ўша одамга алдамчилик қилди деб жазо берасизми, йўқми? Албатта берасиз. Бизнинг ишни ҳам худди ўшанақа деб тушунаверинг. Ҳар бир жамиятда бировларнинг чўнтагидаги пулини чиқариб олишнинг расмий равишда тан олинган баъзи бир йўллари, тартиб-қоидалари бўлади. Ҳамма ўшанга амал қилишга мажбур бўлади. Ўша қоидаларга амал қилинмаса, бошқаларни талаш қоидаси бузилади.

Йигитнинг шундай дадиллик ва жўшқинлик билан ўғрилиқни ҳимоя қилишидан унинг ўз касбидан фахрланиши кўриниб турарди. Худди шу ғурурини нишонга олиб, дедим:

— Алдоқчилик ва ўғрилиқ йўли билан бировнинг пулини тортиб олишга ҳам одам фахрланса бўларкан. Шу маҳалгача мен билмай юрган эканман, қаранг.

Менинг бу кесатувим йигитга кор ҳам қилмади.

— Ўғрилиқни айтяпсизми? Бировнинг мол-дунёсини тортиб олишни ўғрилиқ дейсизми? Кўнглингиз-

га келмасину, лекин бойликни меҳнат қилувчи кишилар — ишчи-деҳқонлар яратади. Қолганларнинг ҳаммаси ўша бойликни асл эгаларининг қўлидан иложи борица кўпроқ миқдорда тортиб олиш учун ҳийланайранг ишлатади, холос. Лекин шу нарса борки, алдамчиликнинг баъзи йўлларини жамият тан олган, баъзиларига эса жиноят деб ном бериб қўйган. Кимки жамият томонидан тан олинган йўл билан кун кўролмаса, қузғунга ўхшаб таловчиликнинг қоидадан ташқари йўллари билан кун кўради.— У ярмисидан кўпроғи ёниб бўлган сигаретани ерга ташлади-да, сандали билан уни эзар экан, илжайиб деди:— Мен сиздан жуда миннатдорман. Сиз мени бир оғир ва жирканч ишдан тўхтатиб қолдингиз.

Йигитнинг софғўйлиги ва одоб-муомаласи менга шундай таъсир қилдики, мен ҳамдардлик изҳор қилмай тура олмадим. Кейин насиҳат қилмоқчи бўлиб дедим:

— Сен шундай ўқимишли, эс-хушли йигит экансан. Шундай жирканч ишларга айланишиб юришни виждонинг қандай қабул қилади, а? Ҳеч афсус қилмайсанми?

Йигит ўрганган бармоқлари билан чўнтагидан папирос чиқарди. У ниҳоятда ажабланиб менга тикилди-да, сўради:

— Нимадан афсусланаман?.. Хўш?.. Мен нима қилибман?

— Шунақа жамиятнинг қонун-қоидаларига қарши ишлар қилиб уялмайсанми? Хўш, тўғри, ҳалол одамларнинг ичида ўтириб, ўзингнинг қиладиган ишларинг тўғрисида тортинмасдан очиқ-ойдин гапира оласанми?— деб панд бердим мен унинг кўзини очмоқчи бўлиб.

У кулгисини яшириш учун бир зум лабларини тишлаб жим турди-да, сўнг деди:

— Сиз тўғри-ҳалол одамлар деганингизда, кимларни тушунасиз? Кимнинг иззат-обрўси бўлса, тўғри-ҳалол одам ўша. Иззат-обрў деган нарса одамнинг қанча пул сарф қила олишига боғлиқ. Мен нима ёмон иш қилибман? Чўнтак қирққанымми ёмонлигим? Бизлар минг-минг одамдан биттасининг чўнтагини қирқамиз. Ҳойнаҳой сиз ҳам битта одамнинг чўнтагини ҳадеб қирқавермайсиз. Чўнтак қирқишнинг

маъниси бировнинг ишлаб топганини тортиб олиш. Хўш, ўзингиз айтинг, минг-минг одамларнинг меҳнат меvasини ўла-ўлгунча тортиб олавериш тўғрилики, ҳалолликми? Бизлар ҳам бирга ўтиришиб қолсак, эришган ютуқларимизни бир-биримизга жуда фахр билан гапириб берамиз. Лекин сизга ўхшаган одамларнинг олдида биз қандай қилиб гапирамиз? Мана ўзингиз айтинг. Германия, Англия ёки Россия ўзининг ҳарбий сирларини бир-бирига айтиши мумкинми? Ё, мана ўзингиз ширкатингиз иш усуллари, сир-синоатларини бировга айтоласизми? Ахир ўтган урушда катта-катта қўмондонларнинг қилган ишини бўлди? Бир мамлакатнинг бир қўмондони бошқа мамлакатнинг қанча кўпроқ одамини ўлдирса, қанча кўпроқ мол-мулкни вайрон қилса, шунча кўпроқ мақтов эшитди. Савдо-сотиқ, ишлаб чиқаришдаги рақобатнинг ҳам маъниси худди шу. Хўш, бу урушлар нега бўлади? Бошқа мамлакатларни талашга кўпроқ ҳақ-ҳуқуқ олиш учун бўлади. Шундоқми? Бизнинг мамлакатнинг иқтисодий турмушини бошқарувчилар нима қилаётган бўлса, биз ҳам худди ўшани қиляпмиз, холос. Фарқ фақат шуки, бировнинг бойлигини тортиб олишнинг баъзи йўллари жамият жоиз деб билади, баъзи йўллари эса жиноятга қўшиб қўйибди. Ҳамма гап шартда, нима қабул қилинган, нима қабул қилинмаган — шунда. Менга қаранг. Бир вақтларда Бобир қўшин тортиб, шу мамлакатнинг бойлигини тортиб олишга ўзини ҳақли деб ҳисоблаган эди. Мана бугун Америка билан Англия савдо-сотиқда худди ўшани қиляпти. Бировнинг бойлигини тортиб олишнинг қайси бир йўлини ишлатиш қўлинглардан келмаса, ўша йўл сизларга ёқмайди. Аслини олганда эса бу йўлларнинг ҳаммасининг ҳам маъниси бир. Мақсад — бировнинг бойлигини тортиб олиш. Лекин бир йўлни тўғрилиқ деб тан олинган, иккинчи йўлни ўғрилиқ деб. Фарқ шу.

Шу ўртада платформага бир поезд келиб тўхтади. Йигит сапчиб ўрнидан турди-да, поездга ишора қилиб деди:

— Кечирасиз, бир арзимаган нарса деб шунча вақтингизни олдим. Энди мен мана шу поезд билан қайтиб кетишим керак.

Йигитнинг гапларидан менинг юрагим ачишиб кетган эди, кўнглимдагини айтмай тура олмадим.

— Афсус, сендек ақлли-ҳушли бир одам шундай ёмон аҳволга тушиб қолибди. Сендан жамиятга катта фойда тегиши мумкин эди.

— Менга қаранг. Менга раҳмингиз келмай қўя қолсин, — деди у илжайиб. — Раҳм-шафқат тилаш жонимга текканидан мен шу йўлни тутганман. Менга ўхшаган ақлли-ҳушли, ҳалол одам ҳам бу жамиятда ишлаб чиқариш воситаларининг эгаларига хизмат қилишдан бошқа ҳеч нарса қила олмайди. Ҳар қандай авлиё бўлганида ҳам қўлидан ҳеч нарса келмайди. Ҳоким табақага қул бўлиб хизмат қилишнинг оти ўша сиз айтган ҳалоллигу, ўшандай қилмаслик — ўғрилиқ.

Қошларини чимириб, бармоқлари билан сочини тараб, чуқур ўйга ботган ҳолда у гапида давом этди:

— Мен дастлаб ўғрилиқни касал ётган отамни даволаш учун қилган эдим. Ўғрилиқ қилиб пул топиб, уйга келсам, отам дунёдан ўтибди. Унга бу пулдан ҳеч наф бўлмади.

Шундай деди-ю, у ташқарига — поездга қараб йўл олди.

У мендан юз ўгириши биланоқ, мен дарҳол ёнимдаги пулни ушлаб кўрдим. Хайрият, қирқ минг рупия қимирламай турибди. Кўнглим ўрнига тушиб, чуқур нафас олдим. Мен корсозман, ўғри эмасман. Ёнимдаги пул ширкатнинг омонати. Бу пулни мен шу бугун соат ўн бирда ишни пудратга бериш савдоси бошланишидан илгарироқ, ўша иш берадиганларга олиб бориб, топширишим керак.

БИТТА СИГАРЕТА

Дамти бараҳманнинг қизи, лекин зоти пастроқ. Зоти пастлигининг боиси шуки, унинг уйидагилар бараҳман бўлиб туриб ҳам ер ҳайдаб, деҳқончилик қилади. Оғир меҳнат ва ернинг лой-луйи, чанг-тўзонидан уларнинг териси дағаллашиб кетган. Эртаю кеч шу чанг-тўзон ичида юргани учун уларнинг тили ҳам соф эмас, обрў-эътибори йўқолган. Шу бараҳманлар кун кечириш учун шундай оғир ва қора меҳнат қилишга мажбур бўлмаганда эди, бадани нозик, тили соф бўларди, асилзода бараҳманлар сингари обрў-эътиборли бўларди ва ўшанга кўра қизининг номи ҳам калта-кўтоҳ Дамти бўлмасдан Дамаянти бўларди.

Бадринат зиёратгоҳига кетаверишда Карнапраёг ва Рудрапраёг ўртасида катта йўлдан беш-олти километр ичкарида Дамтининг қайнатасининг уйи бор. Бор, қаёқда бор эди? Ота-онаси эрга берганда у ўн бир-ўн икки яшар қиз эди. Тўйдан кейин ҳам у бир ярим-икки йилгача ота-онасининг бағрида ўтираверди. Эри Баждат (асл номи Бажрадат) паст табақа йигитлари ичида тарқалган расмга кўра ўз ихтиёри билан аскарликка жўнайдиган бўлиб қолди-да, қари ота-онамга таянч бўлар, деб Дамтини ота-онасиникидан келтириб, уйига ўтқазиб кетди. Биттагина ўғли бўлишига қарамай, Баждатнинг ота-онаси анча қариб-чириб қолган эди. Шунинг учун ер билан уришиб-талашиб ундан ҳосил олиш сингари оғир ишда келини ўғлининг ўрнини босиши керак эди.

Дамти ҳам худди шунақа келин эди. Қайпанаси қайси бир иш билан чақириб қолса, ҳамма вақт «ҳо-

зир бораман, ойи» деб жавоб берарди. Шундай маъқул эди. Шундай мўмин-қобил келинга эришиб, кампир ҳам кўпроқ чарчайдиган бўлиб қолди. Ўзи қиладиган иш-юмушларни аста-секин келинига топшириб бора-верди. Дамти молларга ўт юлиб келарди, ўчоққа ёқишга ўтин-чўп, таппи-тезак терарди, қудуқдан сув олиб келарди, далага чиқиб гўнг сочарди. Шуларнинг ҳаммасидан қутулгач, ўтириб қайнанасининг оёқларини, белини уқаларди.

Қайнанасининг баданида ел бор эди. Ўқтин-ўқтин турли касалга чалиниб турарди: ҳали тиши оғриган, ҳали кўзлари ёки бошқа бирор ери шишган, ҳали қорнига ел тўлиб, дум-думалоқ коптокка ўхшаб қадалган... Шулардан қутулиш учун одамлар тамаки чекишни маслаҳат берарди. Лекин қандай қилиб тамаки чексин? Хотин киши бўлса. Унинг устига бараҳман. Одамлар нима дейди! Лекин нима қилсин? Дардга бирор даво қилиш керак-ку. Чунончи, Дамти қайнатасининг эски чилимини найсиз, сувсиз, сархонасига тамаки солиб, чўғ солиб олиб келадиган бўлди, қайнанаси ичкаридаги қоп-қоронғи ҳужрага кириб чекадиган бўлди. Дамти қайнанасининг бу сирини ҳеч кимга ошкора қилмади.

Қайнатасиникига келгандан бери Дамти тўлишиб, етилиб кетган эди. Дарахтдаги мева катта бўлиб тўлишиб олгандан кейин шира тортиб, ранг берганидек, Дамти ҳам энди жозиба касб эта бошлаган эди: юзлари сўлим, кўзлари чақнаган.

Баждат ўтган йили, биринчи марта, йигирма саккиз кунга отпусकाга келганида хотинининг ҳусн-жамолини кўриб, мафтун бўлиб қолган эди. Қайтиб кетаётганда юраклари жуда жиз-жиз қилган эди. Хизматга қайтиб боргач ҳам эртаю кеч бутун фикру зикри ўша хотинида бўлди. Ниҳоятда сабрсизлик билан яна отпуска тегишини кутиб ётди. У лагерда сигарета чекишни ўрганиб олган эди. Сигаретани чуқур-чуқур тортиб, оғзидан чиқаётган тутун ичида хотинини кўз олдига келтирарди. Оғзидан чиқаётган гўё сигарета тутуни эмас, балки фироқ алангасида куйган юрагининг ғубори эди.

Баждат командирларини қўлга олиб, муддатидан илгари, яъни тўққиз ойдан кейиноқ иккинчи отпус-кага чиқди. Отасига атаб бир жуфт эски ҳарбий

ботинка, онасига бир кийим дагал газмол олди. Хотинига атаб битта чиройли ола-була шойи сорий, бир жуфт кумуш зирак, битта сурмадонда сурма ва шунга ўхшаш яна бир қанча нарсалар олди. Ҳаммасини сафар сандиғига солди-да, уйига қараб жўнади. Баждат ўша лагерь олдида, шундоқ кўча юзида парда тикиб, сандиқсимон аппарат билан расм оладиган бир панжобликка расмини ҳам олдириб олган эди. Чунки ўзи йигирма саккиз кўнгина туриб, яна хизматга қайтиб келиши керак. Хотини ўша расмга қараб, уни эслаб ўтиради. Шунини ўйлаб кўнгли таскин топди. Лагерда қачон хотини эсига тушса, ўзи оббо деб сигарета тортарди. Кайф қилиб, боши айлана бошлагач, ўзини худди хотинини бағрига босиб ўтиргандек ҳис қиларди. Уйга борсам, сигаретани худди шундай тортиб, хотинимни бағримга босиб эркалайман, деб аҳд қилиб қўйган эди у.

Баждатнинг ота-онаси ўғлининг отпусकाга вақтироқ келиб қолганидан-ку хурсанд бўлди. Лекин берган пули ўтган йилдагига қараганда тенг баравар камлигини кўриб, ранжиди. Баждат бу сафар, биринчидан, фақат тўққиз ойга ҳақ олган эди. Иккинчидан, ўша пул ҳисобидан онасига кийимлик, хотинига сорий, зирак ва бошқа нарсалар олиб келган эди. Бундан ташқари, бошқа солдатларга қўшилиб, у ҳам чекиш-пекишларни ўрганиб олган эди. Унга ҳам озми-кўпми сарф бўларди. Чол билан кампир буларнинг ҳаммасини ўйлагиси йўқ. Улар фақат нақдига қарарди. Уларнинг қўлига пул кам тегди, келинига эса қимматбаҳо сорий ва зар-зевар келди. Шунини кўриб, уларнинг пешанаси тиришди: бу қандоқ бўлди? Бу келин ярамас чиқди-ку. Болани жуда ўзига ром қилиб олибди-ку!

Баждат ҳарбий хизматдан баъзи янги одатлар ҳам орттириб келган эди. Кун бўйи сандироқлаб юрарди. Деҳқончилик ишларига ҳеч кўнгли ёр бермасди. Милтиқ отишга ўрганган қўл омочу кетмон ушлашни ўзига қандай қилиб эп билсин. Баждат сандироқлаб юриб, беш мил наридаги гузарларгача бориб келарди. Ўша ердан озгина ерёнғоқми, қанд-қурсми олиб келарди-да, секин хотинига берарди. Шарму ҳаёни унутиб, тепага, ошхонага жой солиб ётиб оларди. Дамти у-бу ишлар билан овора бўлаверса, тоқатни тоқ

бўлиб: «Ҳой! Менга қара. Жуда чанқаб кетдим. Озгина сув олиб кел», деб чақирарди. У келди дегунча, ушлаб олиб, кетказмасди. Бунни ота-онаси кўрса ҳам, нафасини ичига ютиб ўтираверарди. Кўп нарсаларни эса улар кўрмасди. Баждат чўзилиб ётган жойида чўнтагидан сигарета оларди-да, ўчоқдан туташтириб кел, деб Дамтига тутқазарди. Дамти бориб тутатиб келарди. У сигаретани чуқур-чуқур тортиб, хотинини бағрига босиб оларди-да, сигаретини унинг оғзига тўғрилаб, сен ҳам торт, деб зўрларди. Дамти аввалига йўталиб, тортишга қўрқди. Лекин бориб-бориб мазасига тушуниб қолди. Кайф қилиб, боши айланиб кетадиган ва бошини эрининг кўкрагига қўйиб оладиган бўлиб қолди. Бу икковига ҳам ҳузур бахш этарди.

Баждатнинг отпускиси тугаб, хизматга қайтиб кетишидан илгарийек кампир келинига тескари бўлиб қолган эди. Ўғли жўнаб кетгандан кейин унинг авзойи жуда ҳам бўзилди. Бунни кўриб, Дамти ҳам ғижина бошлади. «Нима бало бўлди кампирга? Ҳамма ишни қилиб-этиб қўйсам ҳам, қарғагани-қарғаган», деб ўйларди у. Қайнанасининг гапларини эшитиб ҳам ўзини эшитмасликка олиб юраверди. Кампирнинг тилидан кун сайин баттарроқ заҳар томаверди. Дамти иложи борица қайнанасидан нарироқ юрадиган бўлди. Ўтин-чўпгами, сувгами, ўт юлишгами кетса, аллавақтгача ўша ерда қолиб кетадиган бўлди. Қайнанаси уйда бўлса, молхонадаги гўнгни олиб, далага қараб кетарди. Қайнанаси агар далада бўлса қимирламай уйда ўтираверарди. Уйдан узоқроқ кетишнинг иложи бўлмай қолса, молхонанинг томига чиқиб, қишга ғамлаб қўйилган пичаннинг устида ётарди. Энди уйнинг иш-юмушига ҳам, даланинг ишига ҳам ҳеч иштиёқи қолмаган эди.

Илгари кампир: «Ҳаммаси сеники. Мен буларни орқалаб кетармидим. Энди ҳаммасини ўз қўлингга ол», деб бутун уйни Дамтига топшириб қўйган эди. Иккала темир сандиқнинг калитини ҳам қўлига берган эди. Кампирнинг уч-тўрт кумуш буюмлари ҳам шу сандиқларда эди. Бир ёғи ёлғиз ўғлимнинг хотини деб, Дамтига меҳр қўйганидан бўлса, иккинчидан, ўзининг роҳатини кўзлаб кампир бутун бор-йўғини келинига топшириб қўйган эди. Энди эса авзойи

бузилгандан кейин ҳаммасини яна қайтариб олди. Сандиқларнинг калитини ҳам қайтариб олиб, кўйлагининг белбоғичига боғлаб олди. Ҳаттоки овқат қилишга ҳам ун-пун, гуруч-пуручни ҳам қисимлаб ўлчаб берадиган бўлди. Унинг берадиган уни-ю гуручига чол-кампирининг қорни тўярди-ю, лекин Дамтига тузук-қуруқ қолиши маҳол эди. Кампир жаҳлига чидамай: «Бу алвасти ўлгур, ўғлимни мендан совутиб қўйди. Топиб-тутиб келганини шунга бериб кетди. Ҳаммасини тагига босиб, яна менинг бошимга бало бўляпти», деб вайсагани-вайсаган эди.

Баждатнинг олиб келиб берган зираклари бошини юваётганда сочларига илашиб қоларди. Бир куни сочини ювмоқчи бўлди-ю, Дамти зиракни ечиб, бир жойга қўйиб қўйди. Бошини ювиб бўлиб, келиб қараса, йўк. Қайнанасидан сўровди, у қарғаб берди:

— Ҳай, мана бу айёрни қаранг. Ўзи бир жойга бекитиб қўйиб, мени ўғри қиляпти.

Дамти кўзини артиб, дами ичига тушиб, индамай қўя қолди. Бир куни эри олиб келиб берган сурмадонни ҳам ғойиб бўлиб қолди. Баждат хизматга қайтиб кетаётиб, хотинига расмини бериб кетган эди. Дамти уни сигарета қутисига тагида қолган битта сигаретанинг ёнига солиб қўйган эди. Тагин бунини ҳам олиб қўймасин деб, у қутини молхона томидаги пичан тагига яшириб қўйди.

Кампирининг қарғишлари кундан кунга кучайиб, Дамтига ўлчаб бериладиган ун-гуручи кундан-кун камайиб бормоқда эди. Дамтининг қорни ҳам тўймай қоларди. Бир куни қараса, кампир унни жуда ҳам камайтириб юборибди. Ие, менга ҳеч ҳам қолмайдик, деб ўйлади. Қайнанаси ошхонадан чиқиб кетган эди, Дамти дарров хумга қўлини тикиб ун олмоқчи бўлди. Лекин қайнанаси дарров қайтиб келди-ю, бунини кўриб қолди. Қилди тўполонни. Бутун қўни-қўшниларга эшиттириб, Дамтини ўғридан олиб, ўғрига солиб, қарғаб кетди. Кампир борган сари жазавага тушиб вайсайверди. Дамти эса хамир қилаётган тоғорасини зарда билан ерга отиб урди-да, ошхонадан чиқиб кетди. Тўғри молхонанинг томига чиқиб ўзини ташлади-ю, хўп йиғлади. «Энди у қачон келади? У қайтиб келгунча кампир мени очдан ўлдиради», деб ўйларди у. Кампир нонни пиширди. Чолни овқатга

чақирди. Кейин идишларни тарақ-туруқ қилиб, кул билан ювгани ташқарига олиб чиқиб кетди. Дамтининг қорни очиб, кўнгиллари озиб кетмоқда эди. Шу пайт бирдан унинг кўзи ўзи бекитиб қўйган сигарета қутисига тушиб қолди. Овқат бўлмаса, лоақал шу сигаретани чека қолай, деб кўнглидан ўтказди-да, сигаретани олиб, уни ёндиргани секин ошхонага кирди. Минг эҳтиёт қилса ҳам бўлмади. Унинг ошхонага кирганини кампир сезиб қолди. «Бу ярамас аразлаб қўрқитаётган эди, энди ўғрилиқ қилгани кириб кетди», деб ўйлади-да, юваётган идиш-товоғини ташлаб, «ўғри»ни ушлагани ошхонага қараб кетди. Келиб, ичкарига мўралаб қараса, Дамти ўчоқнинг олдида ўтириб олибди-да, оббо деб сигарета тортяпти. Кампир бақрайиб, оғзи очилди-қолди. Худди осмондан бошига бир тош тушгандай бўлди. Ҳуши ўзига келувдики, дод-фарёд кўтарди:

— Вой-бў! Манави мочағарни қаранглар! Сигарета чекяпти. Вой-бў! Бу бозорда юрган бузуқ экан-ку! Шунинг учун боламнинг бошини айлантириб олган экан. Пулни ўғирлаб-ўғирлаб, сигарета олиб келиб чекар экан. Вой ўлмасам! Бу энди бутун қишлоқдаги йигитларнинг бошини айлантиради...

Кампир ҳовлининг ўртасига туриб олиб, қўлларини ўйнатиб, қўни-қўшниларини чақириб, дод-вой солаверди. Қоқ туш пайти эди. Деҳқонлар далаларидан овқат қилгани уй-уйига келган эди. Кампирнинг дод-войини эшитиб, ҳаммаси шу эшикка келиб тўпланди. Хотин-халажлар бошидаги рўмолининг учини тишлаб, ҳайрон бўлиб турарди. Кекса аёл-эркаклар бир оғиздан Дамтига лаънат ўқимоқда эди:

— Сигарета чекар эканми, а? Тавба! бу бараҳманнинг қизи эмас, бозори ғар экан-ку! Бу ҳамманинг бошига битган бало бўлади. Энди бу уйнинг сувини ким ичарди! Йўқ-йўқ, худо кўрсатмасин...

Шовқин-суронни эшитиб, чилимини кўтарганича чол ҳам тепага, ошхонага чиқиб, ғазаб билан Дамтига бақирди:

— Чиқ бу ердан, ҳароми! Йўқол! Бараҳманнинг уйига сен ғар қаердан келиб қолувдинг! Йўқол! Чиқиб кет ҳозир. Бўлмаса сочларингни қирқиб ташлайман!

Дамти сигаретани ўчоққа ташлаб, калтак еган ит-дай қўрқиб-писиб ўтирарди. Қайнанаси келди-да, сочидан маҳкам ушлаб, судраб ҳовлига олиб тушди. Кампир тўпланган одамлар олдида: «Чиқиб кет менинг уйимдан, ғар», деб бир тепди. Чол ҳам чилимини тортиб, сўкиб-сўзлаб: «Чиқиб кет», деб бақирмоқда эди.

Дамтининг қўл-оёқлари шилиниб кетган. Эгнида кир-яғир кўйлак, бошида ҳам ўшандай кир рўмол. Уриб-уриб уйдан ҳайдаб чиқарилгач, бошидаги рўмол билан юзини бекитиб, дала томонга қараб кетди. Даладан ўтиб, бир дарахтга бориб суянди-да: «Энди нима қилсамикин? Қаерга борсамикин?» деб ўйланиб қолди. У энди қайтиб қайнанасиникига кира олмас эди. Унинг учун энди дунёда фақат битта йўл бор эди, яъни у энди эрининг олдига бориб, сенинг ота-онанг менга шундай зулм қилди, деб шикоят қилиши мумкин эди, холос. Чунончи, Дамти тез-тез юриб, ўша томонга қараб кетди.

Дамти пешиндан кейин Рудрапраёгга етиб келди. Дўкондорлардан ҳарбий лагерга борадиган йўлни сўради. Ун олти-ўн етти ёшли бир жозибали ёш қизнинг битта ўзи шундай паришонҳол ҳарбий лагернинг йўлини сўраб турганини кўриб, Ҳийраман деган бир дўкондор дарров гап нималигини тушунди. У Дамтига тасалли бериб, алдаб-сулдаб, уни дарров ўтқазди-да, гапга солди. Дамти кўз ёшини арта-арта бутун гапни бир бошидан айтиб берди ва охирида деди:

— Эрим ҳарбий лагерда. Ўшанинг олдига бормоқчиман.

Ҳийраман Дамтининг қайнанасига лаънатлар ўқиб, Дамтини юпатиш учун деди:

— Ҳа, ҳа, жуда тўғри қиласан. Хотин кишининг эридан бошқа яна кими бор? Ҳа, ўшанинг олдига бор. Ҳориб-чарчаб келгансан. Бараҳманинг қизи экансан. Бир оз овқат еб, дамингни олиб ол. Кейин йўлни тушунтириб бераман. Бемалол ичкарида ўтиравер. Худди ўзингнинг уйингдай бил.

У Дамтига озгина ерёнгоқ билан, озгина қанд-қурс берди. Бир мис идишда сув узатди-да, деди:

— Биз ҳам бараҳманмиз. Бизнинг идишдан сувни қўрқмасдан ичавер.

Ҳийраман ўтган-кетганининг кўзи тушмасин деб, Дамтини ичкарига ўтқазиб қўйган эди. Дамти, бу тезроқ йўлни айтиб берса-ю, мен жўнасам деб ўтирарди. Тахминан бир соат ўтгандан кейин сабри чирмай дўкондорга деди:

— Энди мен борай. Йўлни айтиб беринг.

— Ие, бу нима деганинг? Шунақа ҳам бўлади-ми?— деди дўкондор жуда мулойимлик билан.— Очдан-оч қандоқ қилиб юбораман сени? Қўни-қўшнининг келин-қизи ўзимнинг келин-қизимдай гап. Гуруч-пуруч пиширгин-да, еб, ундан кейин кетгин. Нима деяпсан ўзинг? Беш-ўн чақирим йўл бўлса. Бунақа шошганда иш битадими? Ўша томонга кетаётган одамларга қўшиб юбораман сени. Йўл узоқ, нотаниш, сен бечора бир аёл кишисан. Бир ўзинг қандай қилиб етиб борасан?

Ҳийраман, овқат қилгин, деб гуруч, нўхат, идиш берди. Дамти овқат қилишга тушди. Овқат пишгунча, кеч кириб, қоронғи тушди. Дамти-ку тезроқ йўлга тушиш фикрида эди. Лекин қанча кундан бери энди шу бугун тўйиб овқат еган ва энди шу бугун яхши сўз эшитиб турган эди, овқатни егандан кейин мудроқ босди. Шундоқ ерга чўзилди-ю, ухлади-қолди. Бир вақтдан кейин биров туртгандай бўлди. Кўзини очса, ҳужранинг бир бурчагида жинчироқ лип-лип ёниб турибди. Тепасида Ҳийраман турибди-да, унинг елкасига қўлини қўйиб, илжайиб, «Тур энди, ухлай-верасанми?»— деяпти.

Дамти ўзини дарҳол бир томонга олиб, ўйқу босган кўзларини ишқалай бошлади. Унинг ўзини четга олганини кўриб, Ҳийраман шундай ерга ўтириб олди-да, чўнтагидан бир қути сигарета чиқариб, битта сигаретани Дамтига узатди:

— Ҳа, майли. Кел, битта сигарета чекиб ол бўл-маса.

Дамти кўзларини ишқалаганича йўқ деб бошини қимирлатди.

— Ҳа, чекаман деган эдинг-ку. Ма, ол.

Дамти яна йўқ деб бош қимирлатди.

— Қачон айтдим чекаман деб? Уни эрим берган эди. Битта чекканимга шу кунлар бошимга тушди... Энди мен жўнайман лагерга.

— Э, маза қилиб юрсанг-чи!— унинг елкасига

қўлини қўйиб деди Ҳийраман.— Нима қиласан бошингга галва орттириб?

— Қочинг!— деди-да, Дамти жонҳолатда ўридан туриб кетди.

— Йўқ десанг, ўзинг биласан,— деди илжайиб Ҳийраман.— Эрталаб азонда кетарсан. Ярим кечада йўл юриб бўладими? Кечаси кўчаларда полиция айланиб юради. Кимни кўриб қолса, ўғри деб ушлайди. Эрталаб, азонда, одамлар йўлга чиққанда сени ҳам ўшаларга қўшиб юбораман... Кел, ўтир.

Дамти ўтирмади. Ҳийраман ҳадеб зўрлайвергандан кейин, «Ие, бегона эркакнинг олдида қандай қилиб ўтираман», деб жавоб берди. Шундай деб яқин келмай, турган жойида тураверди. Ҳийраман бир нафасгина ўйлаб турди-да, кейин деди:

— Хўп, майли, бўлмаса. Мендан қўрқаётган бўлсанг, шу ерда бир ўзинг ёта қол. Мен кетдим. Эрталаб ўша лагерь томонга уч-тўртта одамлар кетяпти. Мен бориб, ўшаларга айтиб қўяман, сени ҳам бирга олиб кетишади.

Шундай деди-да, Ҳийраман орқа эшикни очиб, чиқиб кетди. Дамти яна ерга ўтириб олиб, ўйга толди. «Лагерга қандай қилиб етиб бораман? Бегона жойлар бўлса» деб кўнглидан ўтказди у. Лекин начора. Уйга қайтиб боришнинг ҳам иложи йўқ. Бир оз шу аҳволда ўтириб, яна ётиб, ухлаб қолди. Ярим кечада Ҳийраман келиб яна уйғотди:

— Ташқарида бир таниш одам турибди. Ўша томонга кетаётган экан. Ўзи жуда яхши одам. Сен ҳам ўшанинг айтганини қилгин. Тушундингми? Кўча-кўйда ёлғиз кетаётган аёлларни кўрса, полиция, бу қочиб кетяпти, деб ушлаб олади. Агар биров сўраб қолса, шу кишининг хотини бўламан, дегин. Хўпми?

Дамтига бу гап ёқмади.

— Ие, бегона эркакни қандай қилиб эрим дейман,— деб жавоб берди у.

— Тентак экансан сен!— Ўзини яқин тутган оҳангда деди Ҳийраман.— Биров сени ўшанга хотин қилиб қўйяптими? Сен кўча-кўйда юриш қоидаларини билмайсан. Мен сенинг фойдангни кўзлаб айтяпман. Хотин кишининг кўча-кўйда ёлғиз юришини ҳукуматнинг ўзи ман қилган. Биров, номинг нима, деб сўраб қолса, меннинг номим Нанда, дегин. Мана

менинг эрим ёнимда турибди, нима гапинг бўлса, ўшандан сўра, дегин. Полиция агар бирор аёлнинг бегона киши билан кетаётганини кўриб қолса, ушлаб, участкасига олиб кетади. У ерга олиб бориб, ўша эркакни роса уради. Аёлни ҳам соғ қўймайди. Бу тузуккина бир бараҳман одам. Сен буни худди ўз акангдай билавер.

Дамтини ҳужрадан қоронғи кўчага олиб чиқди-да, Ҳийраман ўша кутиб турган одамга топшириб, деди:

— Мана, оғайни. Бу бизнинг бир қўшнимизнинг қизи. Шуни лагерга олиб бориб, сўраб-истаб, эрини топиб, соғ-саломат қўлига топширгин. Йўлда озор чекмасин. Эҳтиёт қилгин. Бараҳмanning қизи худди сигирга ўхшаган содда, ювошгина бир нарса бўлади. Тушундингми, оғайни?

Дамти шундай қоронғида ўша одам билан бирга йўлга тушди. Бир оз юргач, у одам гап бошлади:

— Шу вақтда, шундай қоронғи кечада йўлга чиқиб, ўзингга жабр қилибсан-да. Ўзи нима гап?

Дамти қайната-қайнанасининг зулмини, сигарета чекканига уйдан ҳайдаб чиқарганини, лагерга эрининг олдига кетаётганини — ҳамма гапни яна бирма-бир гапириб берди. Бу одам ҳам чол билан кампирга лаънат ўқиб, Дамтига тасалли берди:

— Оҳ-оҳ-оҳ! Сендай яхши жувонга шундай қилганини қара-я у мочагарнинг. Сенга яхши-яхши овқат бермайдими, яхши-яхши кийим, зар-зевар қилиб бермайдими? Нима, сен шу ёшингда гўнг ташиб, экин экиб юрасанми? Бу ҳеч сенга муносибмас. Буни қара, кийимларинг дабдала бўлиб кетибди, Сринагарга етдик дегунча, мен сенга бозордан битта янги лозимлик олиб бераман.

— Сиз бечора нега олиб бераркансиз?— деди Дамти унинг ширин гапидан миннатдор бўлиб.— Менга ҳозир кийимнинг кераги йўқ. Керак бўлганда эримнинг ўзи олиб берар. Эрим менга бир яхши шойи кийимлик олиб келиб берган эди. Қайнанам ўшани ҳам тортиб олиб қўйди.

Бир кун йўлда тўхтаб, эртасига кечқурун иккови Сринагарга етиб келди. Ҳалиги эркак бозорни оралаб ўтиб Дамтини бир тор кўчадаги катта бир уйга олиб келди. Шундай катта, данғиллама уйни Дамти умрида кўрмаган эди. Ҳовли ҳам чор атрофдан девор

билан ўралган бўлиб, бир неча эшиги бор эди. Дамти узоқ сафардан жуда чарчаб келган эди, деворга суяниб ўтириб олди. Ҳалиги одам, ҳозир келаман, деб чиқиб кетди-да, бир зумдан кейин бир болани эргаштириб келди.

— Мана бу бола сув олиб келиб беради. Сен ювиниб-тараниб олгин. Мен бозорга бориб, озгина дон-дун олиб келаман.

Шундай деди-да, ҳалиги одам чиқиб кетди. Дамти ўтираверди. Ҳалиги бола бориб, бир кўзада сув олиб келди. Уни қўйиб кетди-да, яна бир кўза сув олиб келди. Яна бир оздан кейин ўтин-чўп олиб келиб қўйди. Шу пайт ҳалиги одам ҳам бозордан қайтиб келди. Қўлида бир тугунчада нўхат, гуруч, туз, мурч ва ҳоказо. Катта бир дарахт баргига солинган маска ёр. Булардан ташқари яна бир қогозга ўралган янги дхўтий¹, ҳалиги одам шуларнинг ҳаммасини Дамтининг олдига қўйди-да, деди:

— Сен ювиниб, янги уст-бошни кийгин-да, овқат қилгин.

Ювиниб-тараниб, янги дхўтийни ўраб олди-да, Дамти ҳалиги одамнинг кўрсатган жойида овқат пиширди. Бир тунука лаганда унга сузиб берди-да, ўтириб ўзи ҳам овқат еди. Овқатдан кейин бўйранинг устига чўзилди. Ҳалиги эркак қаёққадир чиқиб кетди. Қайтиб келгач, ҳовлининг барча эшикларини занжирлаб, Дамтининг ёнига бўйрага келиб ўтирди. Дамти жон ҳолатда ётган жойидан туриб, ўзини четга олди. Эркак эса унга қўлини чўзиб, деди:

— Ҳа? Нега қочасан? Менга қара. Ҳа, майли, кел, ма, сигарета чек.

Дамти унинг қўлини силтаб ташлаб, ўзини нарига олмоқчи бўлган эди, у қўлидан ушлаб олди ва ҳазиллашиб бир сўкди-да, уни авраб-алдашга тушди:

— Ма, ол, чекмайсанми. Чекардинг-ку!

Дамти қўлини тортиб олиб, уйнинг нариги чеккасига бориб туриб олди ва жаҳл билан деди:

— Ким айтди, мени сигарета чекади деб? Эрим берганида биттасини чека қолувдим.

¹ Д х ў т и й — эркак ва аёллар белидан пастига лозим ўрнида ўраб юрадиган узун мато.

Ҳалиги одам туриб келиб, унинг йўлига ғов бўлиб олди ва ғазаб билан сўкиб, деди:

— Ҳа, сени ўша... Шунча кундан бери менинг овқатимни бекорга еб юрибсанми? Қани, еч мен келтириб берган дхўтийни.

Дамти қўрқмасдан жавоб берди:

— Олдин менинг кийим-бошларимни бер, мен ўша заҳотиёқ ечиб бераман сенинг зормандангни.

У одам сўкиб-сўзлаб Дамтига ташланди ва олиб келиб берган дхўтийсини зўрлик билан ечиб ола бошлади. Дамти дхўтийни икки қўли билан қаттиқ ушлаб олди-да, олдин менинг кийимимни берасан, деб қаттиқ туриб олди. У ҳам ечиб оламан деб тортқилайверди. Дамти унинг қўлларини чимчилади, юмдалади, тишлади, тирсаклари билан урди, лекин барибир кучи етмади. Дхўтийнинг ярмидан кўпи эркакнинг қўлига ўтиб кетганидан кейин Дамти йиғлаб, раҳм-шафқат тилаб ёлворди. Лекин у кўнмади. У бу ўжар аёлни тўғри йўлга солишга қаттиқ бел боғлаган эди. Чунончи, дхўтийни бутунлай тортиб олди-да, уятдан ўзини қаёққа қўйишини билмай, ғужанак бўлган Дамтини роса сўкиб, ўша уйга қамаб, эшигини орқасидан занжирлаб чиқиб кетди.

Дамти қоп-қоронғи уйнинг ичида йиғлаб ўтираверди. Уйда ҳеч қанақа дарича-парича бўлмаганлиги учун ташқарида кундузими, кечасими, билиб бўлмасди. Дамти йиғлайвериб чарчади. Лекин хўрлиги келаверганидан ҳиқ-ҳиқ қилиб ўтираверди. Энди у: «Нотаниш жойларга нимага ҳам келдим? Ўша жойда ўлиб кета қолсам бўлмас эканми? Нимага ҳам сигарета чеккан эканман», деб мннг афсус қилмоқда эди. Ҳеч мадори қолмаган эди. Ахир ўтира олмай деворга қапишиб, ғужанак бўлиб ётиб олди ва тезда ухлаб қолди.

Дамти кўзини очганда эшикнинг тирқишларидан чизиқ-чизиқ бўлиб кундузги ёруғлик тушмоқда эди. У ўша ҳолатда афсус-надомат қилиб ётаверди. Кейин яна ухлаб қолди. Иккинчи марта кўзини очиб қараса, эшик тирқишларидан тушаётган нур чизиқлари анча кенгайиб, кейин анча ёрқинлашиб кетибди. Лекин эшик ҳали ҳам берк. Дамти эшик тирқишларидан тушаётган ўша нур чизиқларига тикилиб, аф-

сус қилиб ўтираверди. Гоҳ йиғлайди, гоҳ ҳўнграйди. Бир ёқда томоқлари қуриб-қақшаб кетяпти, бир ёқда ҳожат ёмон қийнаяпти. У ўрнидан туриб, эшикни тақиллатди, кейин бор кучи билан уни тортди, лекин эшик очилмади. Энди шу ердан ўлигим чиқар экан, деб ўйлади ва яна ҳўнграб йиғлади. Лекин йиғлашдан ҳам нима фойда чиқарди? Дамти ерда ўликка ўхшаб чўзилиб ётарди. Ўзимни-ўзим осиб қўя қолай, деб кўнглига келди. Лекин бунинг ҳам иложи йўқ. Дҳўтий бўлганда эди, ўзини-ўзи осса бўларди. Ўша қишлоқдалиқ пайтимда шундай қилиб ўлиб қўя қолсам бўлмас эканми, деб афсус қилди. Тез орада эшик тирқишларидан тушаётган ёруғликнинг ранги ўча бошлади ва кўп ўтмай у яна йўқ бўлди. Дамти тарвузи қўлтиғидан тушиб, оҳ-воҳ қилишни ҳам бас қилиб, ўлиш соатини кута бошлади. Чанқов ва ҳожат қисташдан унинг боши гир-гир айланмоқда эди.

Эшикнинг тирқишларидан яна ёруғлик туша бошлади. Лекин Дамтининг бундан хабари йўқ. У ярим беҳуш ҳолатда ётарди. Бирдан эшикнинг тиқир-тиқир қилгани эшитилди. Дамти зўрға туриб ўтириб олди. Эшик очилиб, ўша одам ичкарига кирди. У Дамтининг кийимларини унинг башарасига улоқтириб: «Тур, бор, ювиниб, кийимларингни кийиб ол», дедида, уйнинг эшигини очиқ қолдириб, ҳовлининг эшикларини ташқаридан занжирлаб яна кетиб қолди.

Деярли бир ярим соат ўтгандан кейин қайтиб келганида Дамти қўл-юзини ювиб, ўзининг кийимларини кийиб, сув-пув ичиб, бошини икки қўли билан чангаллаганича деворга суяниб ўтирарди. Унинг руҳи анча енгил тортиб қолган эди. Ҳалиги одам бир қўлида тугунда бир балолар, иккинчи қўлида бир идишда сут олиб келди. Тугунни Дамтининг олдига қўйиб, деди:

— Ма, ол! Сенга қатлама билан бошқа овқат ҳам олиб келдим. Шуларни еб, мана бу сутни ичиб олгин.

— Менга ҳеч нарса керак эмас!— қўлларини қовуштириб йиғлаб юборди Дамти.— Мени шу ердан чиқариб юборсанг бўлди.

— Очдан-оч қандай қилиб юрасан?— гап уқтирди ҳалиги одам.— Ахир мен сенга нима дедимт Ўзингдан-ўзинг бекорга жаҳл қилиб ўтирибсан-ку. Дўкондор сени лагерга олиб бориб ташлагин деганми? Бўп-

ти, олиб бориб ташлайман. Сен бундоқ овқат-повқат еб олгин. Ёлғиз ўзинг кетсанг, адашиб қоласан. Полициянинг қўлига тушиб қолгудек бўлсанг, ҳолинг нима кечишлигини биласанми? Сен ҳсч нарсага тушунмас экансан. Олиб бориб қўяман дедимми, олиб бориб қўяман. Сен бундоқ оз-моз еб-ичиб олгин.

Дамтининг қорни-ку, ўлгудек оч эди. Олдида овқат тургандан кейин емай тура олмади. Ҳалиги одам уйнинг эшигини очиқ қолдириб, ҳовлининг эшигини бекитиб, яна чиқиб кетди. Бир оздан кейин қайтиб келди-да, сал нарироққа ўтириб, Дамтига насиҳат қила бошлади:

— Менга қара. Сен тентак бўлма. Хотин киши уйдан чиқдим, унга уйда жой қолмайди. У уйни йўқотди ҳисоб. Бараҳманнинг уйдаги хотини мисоли бир сопол идиш. Бир қўл тегдим — ишдан чиқди ҳисоб. Борсангу эринг сочларингни қирқиб олса, унда нима бўлади? Қишлоққа қайтиб кетдингоқ дейлик. Нима, ўша ерга бориб, яна гўнг ташиб, тезак терасанми? Яхшиси, мен билан бирга юр. Мен ўзимнинг юртимга олиб кетай. Яхши-яхши кийимлар киясан, зар-зевар тақасан. Яхши-яхши овқат ейсан.

— Йўқ, йўқ. Худо хайрингни берсин. Менга раҳминг келсин,— яна қўл қовуштириб ёлворди Дамти,— мени қўйиб юбор. Мен ўз йўлимга кетай. Лагерга бир амаллаб етиб борарман. Бўлмаса, қишлоққа қайтиб кетарман.

— Сен мендан жуда хафа бўлганга ўхшайсан. Ҳа, майли. Бўлмаса мен билан юрмай қўя қол. Яна битта бараҳман бор. Шу бугун кечқурун ўша томонга кетяпти. Ўша билан бирга кета қол. Мен бориб ўшани қақариб келаман.

Шундай деди-да, яна чиқиб кетди. Кўча эшикни орқасидан занжирлаб кетди. Дамти қўрқиб кетди. Худо билади, яна қанақасига дучор бўлади. У эшикларни тортиб кўрди. Лекин оча олмади. У ёқ-бу ёққа қаради. Ҳовлининг деворлари унинг бўйидан анча баланд эди. Оёғининг учида туриб, қўлини чўзган эди, зўрға деворнинг тепасига етди. Ҳовлининг бир бурчагидаги халонинг девори сал пастроқ эди. Халонинг орқа томонида бир дарича бор эди. Лекин у жуда кичкина эди. Дамтининг миясига бир фикр

келиб қолди. У халонинг деворининг тагига кўзани тўнтариб қўйди-да, бир амаллаб ўша пастроқ деворга чиқиб олди. Ундан ҳовли деворига чиқди ва ташқари кўчага сакради. Тор кўчадан тез-тез юриб, катта кўчага чиқди ва йўловчилардан лагерга борадиган йўлни суриштира бошлади. Йиртиқ кийим кийган, паришонҳол бир ёлғиз аёлнинг ҳарбий лагерь йўлини суриштираётганини кўриб, одамлар тўпланди. Одамларнинг тўпланиб турганлигини кўриб, полиция ҳам етиб келди ва Дамтини ушлаб, участкага олиб кетди. Участка бошлиғи унинг номини, қишлоғини, Сринагарга нега келганлигини сўради. Дамти бошидан ўтганларини яна бирма-бир сўзлаб берди. Полиция бошлиғи илжайди.

— Ҳа-ҳа. Сен сигарета чекасанми? Ма, бўлма-са,— шундай деб у Дамтига бир сигарета узатди.

Дамти «йўқ» деб бош қимирлатди.

— Уни эрим берувди, шунинг учун чека қолувдим,— деди у.

Полиция Дамтини Сринагарга олиб келган одамни ва Дамтининг қамалиб ётган уйини қидиришга тушди. Полициячилар Дамтини бозорда айлантиришди, бир неча тор кўчаларга олиб киришди, лекин у қамалган уйини таниёлмади.

— Мен ўз хоҳишим билан келганман. Лагерга бораман,— деб қўйиб юборишни сўраб ялинди Дамти. Лекин уйдан қочган аёлни, хоҳлаган томонингга кетавер, деб қўйиб юбориш мумкин эмас эди. Уни полиция участкасида олиб ўтириш ҳам қоидага хилоф. Уни дарҳол авахтага юбориш керак. Лекин уни олиб борадиган ҳеч ким йўқ, қоронғи ҳам тушай деб қолган эди. Полициячилар ҳалиги ярамас одамни топиш учун Дамтини кўчама-кўча айлантириб юрди. Улар унга ҳадеб меҳру муҳаббат билан сигарета, қанд-панд таклиф қилишарди. Дамти жаҳл билан юзини ўтириб оларди. Полициячилар ҳадеб жонига тегаверса, уришиб-юмдалашишдан ҳам тоймасди.

Эртаси куни иккита полициячига қўшиб уни қамоққа юборилди.

Судга олиб келинганда у бошидан ўтганларини суд аҳлига айтиб берди-да, энди мен уйга қайтиб бормайман, лагерга — эримнинг олдига бораман, деди. Судья унга тушунтирди:

— Уйдан қочиб келганинг учун ўзингни ҳеч қаёққа юбормаймиз. Юборганимизда ҳам, сен эрингни қидириб топа олмайсан. Эрингни шу ерга чақириб, сени ўшанинг қўлига топширамиз. Ўшангача сен қамоқхонада ёта турасан.

Дамти Баждатнинг аскарлик номерини, бўлим номерини айтиб бера олмади. Шу сабабли уни қидириб топишга анча вақт кетди. Бу ўртада Дамтининг қайнатаси ўғлига иккита хат ёзиб, уни бутун ҳол-аҳволдан хабардор қилиб бўлган эди. «Хотининг бузилиб кетди,— деб ёзган эди у,— дайди бўлиб қолди. Уйдан пул ўғирлаб, Чаттига бориб, сигарета олиб келиб чекади. Уйдаги зар-зеварларни ҳам ўғирлаб, сотиб бўлди. Бутун қўни-қўшниларнинг олдида бизни бадном қилди. Энди кўчадаги биттаси билан қочиб кетди». Шундай деб хабар бериб, чол ўғлига тасалли ҳам берган эди: «Лекин сен хафа бўлма, бундоқ хотиннинг бўлганидан бўлмагани яхши. Биз бир жойдан бошқа қизни гаплашяпмиз. Бу сафар отпусकाга келсанг, сени уйлантириб қўямиз».

Чунончи, Поврий судига келиб, хотинингизни таниб, кафолат бериб олиб кетинг, деб суддан қогоз келгач, Баждат отасининг ёзган гаплари тўғри эканлигига ишонч ҳосил қилди.

Дамтини Сринагарга олиб келган одамнинг номи Манҳар пандит эди. Рудрапраёгда Дамти Ҳийраманнинг ҳужрасида ўтирганида Ҳийраман ўша Манҳарнинг олдига бориб: «Бир қулинг ўргилсин бараҳман қиз қайнана-қайнатасининг зулмига чидай олмай уйдан қочиб келибди, менинг ҳужрамда ўтирибди», деб айтган эди. Манҳар уни Ҳийрамандан саксон рупияга сотиб олган эди. «Қизни бир ой-ярим ой Сринагарда олиб тураман. Кўнгил очиб юраман. Шу орада қизнинг кўзи очилиб, уни-буну тушунадиган бўлиб қолади. Кейин четга олиб чиқиб, тўрт юз-беш юзга сотиб юбораман», деб ўйлаган эди. Манҳар нечта аёлларни шунақа қилиб сотиб юборган эди. Лекин Сринагарга келгач, Дамтининг ўжарлигини кўриб, режалари бузилиб кетди. Қараса, қиз жуда тескари бўлиб ўтирибди. Ҳеч гапга кўнадиган эмас. Энди бундай вақт ўтказишдан фойда йўқ деди-да, қизни Сринагарнинг ўзида юз эллик-икки юзга сотиб юборишга қарор қилди.

Дамтини тинчлантириш учун унга кийимларини берди, ейишга уни-буни олиб келиб берди-да, Шивдат деган бир мижозини қидириб кетди. Шивдатни уйдан топа олмай, қайтиб келаётган эди: «Катта кўчада уйдан қочган бир аёл ҳарбий лагернинг йўлини сўраб юрган экан, полиция тутиб участкага олиб кетди», деб эшитиб қолди-ю, пешанаси тиришди. Югуриб қароргоҳига борди. Қараса, Дамти йўқ. Деворнинг тагига тўнтариб қўйилган кўзадан ҳамма нарса аён бўлди: Ҳа, шу девордан ошиб тушиб, қочиб кетибди. Ҳозир участкада экан.

Манҳарнинг бекордан-бекорга саксон рупиядан ажралиб қолишга тоби йўқ эди. Полициядан қўрқмасди. Пайти келиб қолса, полицияни нима қилишни биларди. Ҳийрамандан жуда хафа эди. «Ҳойнаҳой бу қиз Ҳийраманнинг одами экан. Бу сотавераркан, у қочиб келавераркан. Иккаласи тил бириктириб олган экан. Шунинг учун ҳам менга арзимаган пулга сотган экан. Ҳали ўзингнинг одамингга шунақа фириб берадиган бўлдингми? Ҳа, шошмай тур, шундай таъзирингни берайки, она сутинг оғзингдан келсин». Шундай деб Ҳийраманни хўп яниди. Лекин ўзи жуда тажрибали эди. Чунончи, Дамтининг хатти-ҳаракатларини эслаб, яна ўйланиб қолди: «Лекин унақа бўлганида, шунча уришиб-талашармиди. Хайр, майли, кўрамиз, қани Ҳийраманнинг олдига қайтиб борармикин ёки эрининг олдига кетармикин».

Дамтининг Поврий қамоқхонасига юборилганини эшитиб, Манҳар ҳам Поврийга жўнади. Баждат билан Дамти судьянинг олдига ўтирган вақтда Манҳар ҳам ўша залда ўтирган эди. Икковининг бир-бирини таниганини кўриб, у ажабланди. Қани у ёғи нима бўларкин деб, кузатиб ўтираверди. Баждат Дамтини хотиним, деб-ку тан олди. Лекин судья, Дамтини Баждатга топширилсин, деб ҳукм чиқаргач, Баждат уни олиб кетишдан бош тортди. «Уйдан қочган бузуқ хотинни мен олиб кетмайман»,— деди у.

Дамти буни эшитиб, бир оҳ тортди ва бошини икки қўли билан чангаллаб, Баждатга тикилди-қолди. Унинг боши айланиб, кўзи тиниб кетди. У ерга ўтириб олди. Бир оздан кейин бошини кўтариб қараса, Баждат йўқ.

Энди ҳукумат ҳам Дамтини қамоқхонага ўтқазиб

қўйишни истамасди. Баждатнинг қочиб кетган хотинини ўшанинг мулки деб ҳисоблаб, ўшанинг қўлига топшириш ҳукуматнинг бурчи эди. Модомики, Баждат Дамтини олишдан бош тортдими, энди ҳукуматга ҳам унинг кераги йўқ. Судья, агар хоҳласанг, эрингдан нафақа талаб қилишинг мумкин, деди унга ачиhib. Лекин Дамти керакмас деб бош силкади. Судья уни қаёққа борсанг боравер, деб бўшатиб юборди. Дамтининг кўз олди қоронғи эди. Лекин у суддан чиқиб кетишга мажбур бўлди.

Манҳар пандит шуларнинг ҳаммасини кўриб турган эди. Дамти энди қаёққа бораман деб ҳайрону паришон бўлиб суддан шундай ташқарига чиққан эди, бирдан бировнинг овозини эшитди:

— Қаёққа кетиб қолдинг ўша куни?

Дамти ўтирилиб қаради. Манҳарни таниди. Лекин индамади.

— Бекорга жаҳл қилдинг-да,— деди Манҳар мулойимлик билан,— сенга озор бериш ҳеч кўнглимда йўқ эди. Сени қидириб шу ергача келдим. Мен сенга айтмаганмидим, сени энди қайнатанг ҳам танимайди, отанг ҳам танимайди, деб. Бекорга ўзингни-ўзинг қийнаб нима қиласан? Юр, у уй бўлмаса, бошқа уй.

Дамти бир лаҳзагина ўйлаб турди-да, кейин индамасдан Манҳарнинг кетидан кетди. Манҳар бозор ёқасидаги тор кўчадаги бир уйга олиб борди-да, эҳтиром билан Дамтини курсига ўтқазди. Дамти деворга суяниб, бошини қуйи солиб ўтирди.

— Жуда чарчаб кетгандирсан. Ма, битта сигарета чекиб ол. Кўнглинг енгил тартади.— Шундай деди-да, Манҳар қутидан битта сигарета олиб, Дамтига узатди. Дамти бошини кўтармади, лекин сигаретани олди. Кўзларидан шашқатор ёш оқиб кетди. Энди сигаретани олмай нима қиларди. Энди кимни деб ўзини тиярди. Энди ҳеч кимдан умиди йўқ эди.

ИНСОН ФАРЗАНДИ

Долли инглиз мактабида ўқийди. У мактабда туш-гача бўлиб, сўнг энагаси Биндийнинг назоратига ўтади. Ойиси бўлса бу вақтда Доллининг дадаси нонушта қилгани келишини кутади. Жаноб Багга уйига соат бирда қайтади. Худди шу вақтда уйда ҳамма нарса тахт туриши керак. Чунки хўжайиннинг вақти зиқ. У ҳамма вақт қаергадир ошиқади. Шунинг учун ҳам овқат тайёр ҳолда столга келтириб қўйилиши керак. У роппа-роса соат бирдан уч дақиқа ўтганда кириб келади-да, ювинишга тушади. Ярим соат ичида жаноб овқатланиб, ҳатто сигарета чекишга улгуради. Кейин машинасига ўтиради-да, заводга жўнаб кетади. Нонушта вақтида Долли катталар олдига чиқмайди. У алоҳида овқатланади. Кечқурун соат тўрт яримда жаноб Багга ишларини тамомлаб заводдан қайтади. Шундагина у қизини эсига олади. У бижилдоқ Долли билан бир неча дақиқа гаплашган бўлади-да, кейин хотини билан суҳбатлашиб, алламаҳалгача чой ичиб ўтиради.

Мабодо Багга хоним кундузлари кўчага чиқадиган бўлса роппа-роса соат тўртга албатта етиб келиши керак. Чунки машина заводга, эрини олиб келиш учун боради. Шундан кейин қизчани ювинтиришади, унинг тилла ранг қўнғир сочларини тараб ўриб, бантик тақиб қўяди. Эрталаб мактабга кийиб борадиган оҳорли формасини уй ичида киядиган кўйлагига алмаштиришади. Бу кўйлак ҳам хушбичим, чиройли тикилган. Онаси қизчасининг туфличаларини тозами-

тозамаслигини қарайди. Шундан кейингина дадасининг ҳузурига олиб киради.

Жаноб Багга Англияда таҳсил кўрган. Ҳозир у заводда бош инженер. Ойига бир минг икки юз рупия маош олади. Турмуши чакки эмас. Лекин шунини ҳам айтиш керакки, у ўз хизматини астойдил адо этади. Долли — жанобнинг якка-ягона фарзанди. Қизча беш ёшга кирган. Жаноб Багга билан унинг рафиқаси битта-ю битта фарзандларини кўнгилдагидек тарбиялаётганларидан мамнун эдилар. Жаноб Багга бола тарбиясини жуда муҳим, масъулиятли иш деб қарар, ўз олдига катта талаблар қўярди. Долли туғилганида у жуда хурсанд бўлганди. Ахир, қизми, ўғилми нима фарқи бор. Қизни дорулфунунда ўқийди. Кейин Англияга бориб давом эттиради.

Борди-ю, оила серфарзанд бўлса-чи, унда ўғил-қизларини билимли қилиб ўстиришдек улуғвор бурчни ҳамма ота-она ҳам уддалай олавермайди. «Болани мушук болалардек кўпайтиришдан нима фойда?» Жаноб Багга шу иборани доим такрорларди. Унинг рафиқаси Багга хоним ҳам «тўғри-да, нима зарур», деб эрининг гапини маъқуллаб турарди.

* * *

— Долли, Долли! — она қизчасини учинчи бор чақирди. Кейин энагани чақирди. Жавоб бўлмагач, зарда билан ойнаванд равонга чиқди. Аччиғи келмасинми. Ахир, кийинишига Биндий ёрдам бермади-я. Бир маҳал қайси кўз билан кўрсинки, энага боғбон ва кир ювувчилар яшайдиган уй тарафидан Доллини етаклаб келяпти. Онанинг капалағи учиб кетди. Бу қандай гап? Унинг арзандаси боғбоннинг уйига борганга ўхшайди. Уч-тўрт кун бўлувди, боғбоннинг хотинини кўзи ёриганди. Долли неча бор чақалоқни қўлига олишга интилиб кўрди. Лекин Багга хоним қизчасини хизматчиси яшайдиган уйга юборишдан чўчийди. Ахир ўтган ҳафта кир ювувчининг ўғилчаси қичима бўлмаганмиди...

Қизча бўлса тут дарахтлари тагида ўйнаб юрган болаларга қўшилгиси, улар билан ўйнагиси келиб ташқарига чопарди. Тўқилган тутларни териб, оғзи-

га соларди. Бундан ташқари онаси Долли камбағал болаларга қўшилиб, уларнинг ёмон хулқ-атворларига одатланиб қолмасин деб қўрқарди. Зиммасидаги бола тарбиясини катта масъулият деб ҳис этган энага эса бекасининг ғазабланишидан чўчирди. Мана, ҳозир ҳам Багга хонимга унинг қайсар қизчасини эплаш қанчалик қийинлигини кўрсатиш учун, Доллидан бир қадам олдинда қизчанинг қўлидан гўё ўжар эчкичани қулоғидан тутгандай етаклаб келарди. У жонивор бўлса бош бермай қўлдан чиқиб қочишга, эркин ўтлашга уринаётгандай эди.

Она ҳали бирор сўз айтиб улгургани ҳам йўқ эдики, энага овозининг борица ўзини оқлай кетди:

— Мен унинг ботинкасини тозалагани кетувдим. Долли бўлса ваннахонага кираман деганди. Бундай қарасам, аллақачон боғбоннинг уйига бориб олибди. Ҳеч гапимга қулоқ солмайди? Мени дўппослайди ҳам.

Бечора Биндий ўзини оқлашга қанчалик уринмасин, барибир эшитадиганини эшитди. Багга хоним қизига ҳам танбеҳ бера бошлади:

— Бу жуда ҳам тентаклик, Долли,— деди у қизига инглиз тилида.

Долли инглиз сўзларининг ҳаммасини ҳам тушунавермасди-ю, онаси ундан хафа бўлганини, айб ўзида эканлигини сезиб турарди.

Қизчани дарҳол ювиб-тараб, кийинтиришди. Вақт соат тўртдан 20 минут ўтганди. Шунинг учун ҳам энага унинг пайпоқ, туфлисини шоша-пиша кийгизарди. Ойисининг ўзи қизчанинг сочларини тараб, лента боғлади, бошини меҳр билан силаб туриб, унинг бўйнида бир нарса ўрмалаб кетаётганини кўриб қолса бўладими? Вой худо! Бит! Қиёмат қойим! Боғбоннинг болаларига қўшилганнинг оқибати шу-да! Улардан кирган албатта. Бечора энага яна гап эшитди. «Шу ирkit болалар орасида қизимни яна бир бор кўргудай бўлсам, шу заҳоти ишдан бўшайсан», деди Багга хоним. У қизчасини эркалаб бағрига босди-да:

— Долли, жон қизим, ширин қизим, асал қизим, ахир сенинг кийимларинг ҳам башанг, мактабга бўлса инглиз болаларидек машинада борасан. Энди исқирт, ярамас болаларга қўшилмайсан-а? Улар билан

ўйнамайсан-а, хўпми қизим?— суйиб туриб деди она меҳр билан.

Долли бўлса депсиниб туриб деди:

— Ойи, келинг, ўша чақалоқни ўзимизга ола қолайлик, у билан ўйнаймиз.

— Бе,— ижирғанди она,— у бирам ирқитки, фақат ёмон қизлар ўйнайди унақа бола билан. Ўшалардан киради-да, бит. Ахир улар кирлигидан шу қадар қоп-қора-да! Бизнинг Доллимиз қора эмас-ку, ахир! Энага, Доллини жаноб бошлиқнинг ҳузурига элтинг. У, яхшиси, Раман ҳамда Жотилар билан ўйнасин. Кечқурун унинг билан Раманларникига борасизлар.

Алдашлар таъсир қилди. Долли онасининг бўйнидан қучоқлаб туриб, хизматкорларнинг болалари билан ҳеч қачон ўйнамаслигини айтди. Ўша кунин Багга хоним эри билан чой ичиб ўтириб қизчасининг болалар бор жойга интилишини гапириб берди.

— Тавба!— хуноб бўлди у.— Биттагина болани катта қилиш шунчалик машаққату, ҳайронман, анавилар беш-олти болани қандай эплашаркин-а! Боғбонимизни кўрмайсанми. Ахир у ғарибнинг шундоғам учта боласи бўла туриб, энди тўртинчиси туғилди.

* * *

Жаноб Багганинг кўкраклари кенг, панжалари ингичка, юнглари майин, оппоқ, пахмоқ думли, зотдор ити бор эди. Унинг тумшуғи гўё зарбдан эзилгандай, япасқи, кўзлари юм-юмалоқ эди. Бу уйга келганлар бу ажойиб махлуққа қараб, ҳаваслари келарди. Очиғини айтганда уй эгалари ҳам итни фақат шунинг учунгина боқардилар. Ана шу эрмак хўжайинга 250 рупияга тушганди.

Ит болалади. Бу Долли учун чпнакам байрам бўлди. Қизча кўзлари юмуқ, худди каламушга ўхшаш кучук болаларини томоша қилиб, суюнганидан ирғишлар, ёнидан бир қарич жилмасди. Кучукчаларга ишқибозларнинг саноғи йўқ эди. Лекин уни бировга бериш масаласи мушкулроқ, чунки бирнга берсанг, бошқасининг кўнгли қолади, яна бунинг устига, борди-ю кучукваччаларни ҳар кимларга тарқатиб юборилса, унда тоза наслнинг қиммати тушиб кетмасмикин?

Жаноб Багганинг бир одати бор эди. Ити болаларни, хизматкорига «кучуквачаларни қайноқ сувга ташла» деб буйруқ берарди. Бу сафар ҳам шундай қилмоқчи бўлишди-ю, Долли туфайли бу ишга тезда киришилмади. Хизматкор билан қоровул қизчанинг мактабга кетишини пойлаб туриб, унинг йўқлигидан фойдаланишди-да, кучук болаларини саранжом қилишди. Долли мактабдан қайтган заҳотиёқ, кучукчалар ёнига чопаётган эди, энага уни тўхтатиб қолди:

— Кучукчаларни Раманга кўрсатгани жаноб бошқарувчининг олдига олиб кетишди, кечқурун қайтиб олиб келишади.

— Қизгинам, ҳозир кучуклар ухлаб ётишибди,— деди онаси,— уйғонишганда бориб ўйнарсан.

Лекин Долли кучукчаларни излайверди, ахийри уларни чўктириб юборишганини қоровулдан билиб олгач, бирам ачиндики, дод солиб йиғлади. Энага уни овутиш мақсадида сайрга олиб чиқди. Барибир қизча:

— Энага, нега энди кучукчаларни чўктириб юборишди?— деб сўрашини қўймади.

— Ахир шунча кучукчаларга онасининг сути етмайди-да,— тушунтирарди энага.— Улар оч қолишиб бирам чийиллашдики, шундан кейин чўктириб юборишди.

Бир неча кунгача ит ҳам, Долли ҳам кучукчаларни қўмсаб юришди. Кейин бошқаларга ўхшаб улар ҳам унутиб юборишди.

Боғбоннинг чақалоғи тинмай йиғларди. Эрта-кеч йиғлагани йиғлаган эди. Бу Багга хонимнинг оромини бузарди.

— Мунча йиғлоқи бўлмаса бу бола,— дерди у аччиқланиб.

Бир куни Долли онасидан:

— Ойи, боғбоннинг боласи нимага йиғлайди?— деб сўрагани, хонимнинг баттар жаҳли чиқиб кетди.

Уларнинг ёнида ўтирган Биндий:

— Йиғламасинми ахир, онасининг сути етмайди-да,— деди.

Биндий билан онаси Долли уларнинг гапига қулоқ солаётганини билишмаганди.

Шунда Долли:

— Ойи, боғбонга айтинг, чақалоғини сувга чўктириб қўя қолсин. Жим бўлади-қолади,— деди.

Биндий кулгисини яшириш учун сорийси билан юзини беркитди. Онаси сесканиб кетди. Долли бўлса онасига маъсум, тиниқ кўзларини тикиб, унинг маъқуллашини кутиб турарди.

— Ўта тентаклик, Долли... Ахир у кучукча эмаску! Болалар ҳақида бундай дейиш ярамайди,— деди она. Энага қизчани олиб кетишга ошиқди.

Орадан уч кун ўтгач, Долли энагаси билан жаноб бошқарувчиникидан Раман, Жотилар билан ўйнаб энди уйга қайтаётган эди, уларнинг қаршисида оқ матога ўралган боласини кўтариб олган боғбон чиқиб қолди. Унинг орқасидан йиғлаганича хотини келарди.

Энага четга бурилмоқчи бўлиб қизчани қўлига кўтариб олди.

— Нима бўлди, энага?— деб сўради Долли.

— Боғбоннинг чақалоғи ўлиб қолибди,— аста жавоб қилди энага қизчанинг диққатини уй томон жалб этиб.

Долли мовий кўзларини катта очиб, энагага қаттиқ тикилди-да:

— Энага, нима, боғбоннинг чақалоғини ҳам қайноқ сувда ўлдиришдими?— деб сўради.

— Жим...м, Долли, бунақа гапни гапириб бўлмайди,— деб қизчани туртиб қўйди энага,— болаларни ўлдиришмайди.

Доллини тинчитиб бўлмасди. У ортига, узоқлашиб кетаётган боғбонга яна қаради, кейин энагага ўгирилиб:

— Ёш болалар қандай қилиб ўлиб қолишади бўлмаса?— деди.

Доллини чалғитиш мақсадида энага уни уйга олиб кира туриб:

— У шундайин, очликдан ўлди, юра қол, ойнинг чақиряптилар,— деди.

Лекин Долли бу ерда ҳам жим турмади:

— Демак, мен ҳам очликдан ўлар эканман-да?— деб энагани қисти-бастига олди.

— Вас, Долли!— аччиқланди энага,— шунча гапларни гапираверсанг ойингга айтиб бераман.

Лекин юмшоқ кўнгилли энага қизчанинг соддадиллигидан таъсирланмай қолмади. У Доллининг қўнғир сочларини силаб туриб:

— Менинг кичик бекачам, сени тангрининг ўзи асрасин, сенга ўхшаган қизлар оламда кам... қўрқма, очликдан бошқа одамларнинг болалари ўлади.

Бу сўзларни айтаётганда унинг овози титраб кетди. У ўз ўғлини эслади. Боласи икки йил аввал ўлганди. Ана ўшандан кейин Биндий жаноб Багганикига хизматкор бўлиб келганди!

УТТАМИНИНГ ОНАСИ

Уттамининг отаси Кҳанна Динанатҳ бобу қирқ ёшида, авжи қирчиллама, ақл-заковати камолотга етган пайтда вафот этди. Бутун қариндош-уруғлари, қўни-қўшнилари бу бевақт қазодан жуда қайғуришди. Бева қолган онага жабр бўлди, дейишди. Дарҳақиқат, рўзгорнинг ҳамма оғир юки онанинг гарданига юкланганди. Унинг жабрини она бошига кулфат тушган кунданоқ торта бошлади.

Динанатҳ бобунинг ўғли Бишан ўша вақтда мактабда ўқирди. Қизи Уттамини эса бир йил муқаддам сарроф Карамчанднинг ўғли Жайкишанга унаштириб қўйилганди. У пайтда Уттами ўн уч ёшда эди. Карамчанднинг рафиқаси Кетҳага қизнинг ном-насаби, улуғ оиладан бўлгани, энди очилай деб турган ғунчадек ҳусни жуда маъқул тушганди. У қизнинг қимматбаҳо сепига умид боғламасди, лекин унинг оиласи, ота-боболарининг шон-шухрати, бир вақтлар юқори тоифада ҳурматли кишилар бўлгани уни қизиқтирган эди. Унашиш вақтида куёвнинг ота-онаси, тўй қилишга шошилмасак ҳам бўлади, ўғлимиз ўқишини биттириб олсин, дейишди.

Аммо тақдир Уттамининг онаси учун аллақанча кутилмаган кулфатларни тайёрлаб қўйганди... Орадан тўққиз ой ўтгач, Лоҳўрда чечак тарқалиб, кўп кишиларнинг ёстиғини қуритди. Уттамига ҳам чечак юқди. Қизнинг мустаҳкам аъзоси касалликни енгишга енгди-ю, бироқ унинг бежирим, сутдек оқ юзида ўз асоратини қолдирди. Қизни мутлақо таниб бўлмасди.

Чўтир... Маҳалладаги ўспиринлар бир-бирлари билан гаплашганда: «Уни қарагин-а, куйдирган каллага ўхшайди-я...» деб куладиган бўлишди.

Ана шундан кейин Уттами ғамгин, тортинчоқ бўлиб қолди. Кўчага чиқишдан, одамларга кўринишдан ўзини олиб қочадиган бўлди. Авваллари онаси ул-бул харид қилгани бозорга юборгудай бўлса, жон-жон деб борар, тенгқурлари билан ўйнаб-кулиб қайтарди. Энди бўлса, кўчага чиқмаслик учун баҳона қидирадиган бўлди. Онаси гоҳида аччиғи келиб:

— Нима, бутун жаҳон сенга қараб турибдими!— деб уришиб берарди. Уттами мактабга ҳам бормай қўйди. Ўрта маълумот олиш учун имтиҳон топшириши керак эди. Унга ҳам бормади.

Чечак қилар ишини қилдику-я, бироқ у қолдирган асорат ҳаммадан кўпроқ Жайкишаннинг онасини ташвишга солиб қўйди. «Уттами ўзи яхши қиз, лекин унинг юзидаги нуқсон...» — дея чуқур энтикиб қўярди.

— Чечак тарқалишини, келиб-келиб биз олмоқчи бўлган келиннинг юзида шунақа из қолдиришини қаёқдан билибмиз.— У яккаш шундай дер эди. Ўзича бир қарорга келди шекилли, тўрт-беш кун ўтгандан сўнг ўғлини тезроқ уйлантириш ҳақида гап очди. Бироқ Уттамининг онаси ҳозир қизини қандай қилиб чиқара оларди. Ахир эрининг вафот этганига икки йил ҳам бўлгани йўқ. Бундан ташқари, тўй харажатлари дегандек, унга маблағ керак. Унинг эри Динанатҳ темир йўлдаги хизматидан икки юз рупия маош оларди. У маҳаллар бу катта пул эди, албатта. Лекин шунга яраша харажати ҳам бор эди-да. Тўйга сарф қилиш учун пул топиш мақсадида, Уттамининг онаси уйининг бир қисмини ижарага қўйди. Онанинг ўйлашича, бўлажак куёв ўқияпти. Қизи бўлса, ҳали ўн тўрт ёшда. Яна икки-уч йилдан сўнг йигит ҳам ўқишини тамомлайди. Эрининг азаси ҳам ўтиб кетади.

Лекин бу талаб Жайкишаннинг онасига баҳона бўлди. Қариндош-уруғларининг орасида: «Кап-катта, ҳирсдай қиз уйда ўтирибди, яна уч йил кутармишмиз, дерди. Яна айбни бизга ағдарманглар. Ахир биз ҳам ўзимизнинг қизимизни куёвга беришимиз керак...» деб

гапни кўндаланг қўйди-да, фотиҳани бузишини айтиб, Жайкишанга совға қилинган чилим, юз рупия пулни қайтариб берди.

Уттамининг онаси бош чайқаб туриб:

— Ундай бўлса, бизга яна олти ой муҳлат беринг. Уйимизни гаровга қўяман. Қизимнинг тўйини қиламан.— У бу сўзларни айтиб туриб қариндошларга юзланди:

— Борди-ю қизимнинг бирор нарсаси етишмайдиган бўлса, майли, унда фотиҳа бузила қолсин.

Уттами Жайкишанни ҳеч қачон кўрган эмас. Шундай бўлса ҳам қиз қаттиқ азият чекар эди. У бўлаётган воқеаларни сезар, фотиҳа бузилишига бирдан-бир сабаб — юзининг бужурлиги деб билар эди. Қиз ҳамма нарсадан умидини узиб қўйган, фақат бир нарса — ўзига ўлим тиларди, холос. Авваллари у бирор нарса тикишгами, тўқишгами ўтирадиган бўлса, кўча томондаги дераза олдига ўтирарди. Кўчадаги ўспиринлар унга қараб ҳазиллашгудай бўлса, қошларини чимираб, тилини чиқариб мазах қилар, бу эрмакдан ўзи ҳузур қиларди. Энди-чи? У кўча томондаги деразага яқинлашмас эди ҳам. Мабодо ёруғ жойга ўтиргиси келса, ҳовли томондаги дераза ёнига ўтирарди. Энди у сочларини гуллар билан безамас, пешонасига хол ҳам қўймас эди.

Уттамининг онаси бева қолгандан кейин, диний ақидаларга берилиб кетди. Эрта билан туриб, кун чиққунча Ровий дарёсида тоат-ибодатини ўтказар, дарёдан қайтаётиб, сабзавот, сут олиб келарди. Уттамининг акаси Бишан соат тўққизда коллежга ўқишга борар, Уттами бўлса, барвақт туриб, акасига нонушта тайёрлар эди. Бу ишларни қизига топшириб қўйган она қора эғни-бошини кийиб, қизига куёв қидиргани чиқиб кетар эди. Лоҳўрда ва Амритсарда одатда никоҳ ишларини кўпинча аёллар ўзлари бажаришар эди. Эркаклар фақат розилик беришар эди. Уттамининг онаси оқсуяклар хонадонининг деярли ҳаммасига кириб чиқди. Сутармандий, Папармандий, Мачқихатта, Сандештҳа, Гумтибозор, Бухоримандий маҳаллалари ҳам қолмади. У: «Эримнинг ўлганига ҳали икки йилча бўлмаганди. Дарров тўй қилолмадим, шунинг учун фотиҳа бузилди. Қизимга чечак чиқишга чиққан, бироқ из қолдирмаган. Сиз уни бир кўрсангиз эди,

мингтадан битта шунақангиси учрайди», — деб тушунтирар эди кирган жойига.

Йигитларнинг оналари ундан қутулиш учун ачинган бўлиб: «Биласизми, онажон, ҳозирги йигитлар жуда қизик-да, фақат ўқимишли қизга уйланаман дейишади», — деб айтишарди. Баъзи бирлари эса ўғилларини ўқитиш учун катта пул сарф қилганларини айтиб, ғоят катта сеп сўрар эдилар. Уттамининг онаси эса, қўлини иягига қўйганича чуқур хўрсиниб, уларнинг гапларини эшитиб ўтирарди.

Уттамининг онаси уйининг биринчи қаватидаги хоналарни темир йўлда ишловчи мухтарам Сингх бобуга берган эди. Иккинчи қаватдаги хоналарнинг ярмисини эса қизлар мактабида ишловчи бева Браҳман ижарага олган эди. Унинг Бишан билан баравар Шиваром деган ўғли биринчи даражали имтиёз гувоҳномасини олиш учун тайёрланаётган эди. Бишан билан Шиваром тез орада дўстлашиб кетдилар. Шиваром инглиз тилини яхши билганлиги учун, Бишанга ёрдам берар, Бишан ҳам ўз навбатида унга бирор кўмак керак бўлса, ҳеч қачон рад этмас эди. Уттамининг онасини у хола деб чақирар эди. Авваллари Уттами Шиваромни кўрганда, унга кўпда эътибор бермасди. Йигитлар гаплашиб турганда бир четга ўтиб, акасини чақирар, акаси йўқлигида жимгина ўтирарди. Шиваром чақирса ҳам индамасди. Шиваром унинг ёлғиз ўтирганини кўриб:

— Сўзингиз шунчалик қимматмики, ҳатто чақирганларида «ҳа»ни аяйсиз. Ҳа, ёки йўқ денг-да, — деди.

Уттами кулгидан ўзини тиёлмай қолди. Кейинчалик унинг саломларига алик оладиган бўлди. Бир неча кун ўтгандан кейин Уттами сув олгани борганда, Шиваром ҳам кўзасини кўтариб келиб қолди. Қизнинг индамаётганлигини кўриб:

— Вой бў! Мунча нозанин қиз-а, бу! — ҳазиллашди Шиваром.

— Нозанин? — деб қайта сўради қиз.

— Ҳа-да! Нозанин бўлганда ҳам қандай, худди фаришталардексиз-а, — деди Шиваром. Уттамининг юраги шувиллаб кетди. Шунда унинг қалбида аввалги мағрурлик ҳисси ғалаён қилди:

— Сиз учун нозанинлар топилар. Мен бўлсам хунук қизман,— деб жавоб берди Уттами. Қиз бошини ерга эгганди-ю, бироқ кўз қири билан йигитга қараб турарди.

— Ростини айтайми, билсангиз сиз гўзалларнинг гўзалисиз, мен сизсиз яшай олмайман,— деди Шиваром. Уттами бўлса унга бир шиддат билан қаради-ю, югурганича юқорига чиқиб кетди. Шу кундан бошлаб, улар бир-бирларига бошқача қарайдиган бўлдилар. Кўпинча улар уйда танҳо қолишиб гаплашар эдилар. Уттамининг онаси қизи учун куёв ахтариш билан овора эди. Лоҳўрда у ҳеч қандай иш чиқаролмай, Амритсардан куёв ахтара бошлади. У эрталаб соат 8—9 да поездга тушиб кетар, қоронғи тушганда уйига қайтар эди. Бишан коллежда соат тўрт-бешгача бўлар. Шиваромнинг онаси ҳам тўрт яримлардан барвақт қайтмас, Шиваром эса икки ярим-учларда қайтарди. Уттами тушликдан кейин уйга сув олиб келар, ёки ҳовлида тикув-чатув билан овора бўлар эди. Бир куни Шиваром коллеждан соат бир яримда қайтди. Зинапоядан кўтарила туриб, сув олаётган Уттамини кўриб, ҳазиллашиб бош силкитди. Уттами ҳам уни мазах қилиб, кўзасини кўтарганича тепага чиқиб кетди. Зинапоя поғонасига кўзасини қўя туриб, уҳ тортиб қўйди. Шиваром бўлса, унга ишора билан «жим», дея лабларини кўрсатиб: «Бир марта мумкинми?»— деди. Қиз сорийсининг учи билан юзини беркитиб, бошини сарак-сарак қилди. Шиваром кўзани бир поғона тепага қўйди-да, Уттамини ўзига тортди. Қиз ҳам беихтиёр ҳеч қандай қаршилик кўрсата олмади. Ана шундан кейин улар махфиёна учрашиб турадиган бўлдилар. Уттами муҳаббатнинг қувончини тотиб кўргач, анча дадил бўлиб қолди. Қулай пайт дуч келди дегунча у ўғринча ўпар ёки ҳеч иложи бўлмаган тақдирда узоқдан бўлса ҳам Шиваромга тикилиб туришдан баҳра оларди.

У ўзига қарай бошлади, қадди-қоматини кўз-кўз қиладиган хушбичим кўйлак ҳам тикиб олди. Бунни кўрган онаси:

— Бунча тор тикмасанг, ҳадемай йиртилиб кетади,— деб уришиб берди.

Шу кунларда Уттами шундай мағрур ва осойишта эдики, қалб дарё суви сингари тўлқинланар, тўлиб

тошарди. Дашаҳра¹ байрами олдида таътил кунлари бошланди.

Ҳамма уйда эди. Бу кунлар Шиваром билан Уттами учун жуда оғир кунлар эди. Рованнинг куйдирилиши кунда Шиваром ва Уттамининг оналари ҳам иштирок этдилар. Уттами эса бош оғриғини баҳона қилиб у ерга бормади. Шиваром билан Бишан ҳам байрамга кетдилар, лекин улар бир-бирларини йўқотиб қўйдилар. Бишан бир ўзи сайл қилишни истамаганлиги учун уйга қайтди. Уйнинг дарвозаси ичкаридан берк эди. У эшикни тақиллатди. Сардорнинг оиласи ҳам ҳали байрамдан келмаган эди. Жавоб бўлмагандан кейин Бишан яна тақиллатди. Тепадан Уттами тушиб, қўрқа-писа эшикни очди. Унга хўмрайиб қараган Бишан ниманидир сезгандай бўлди. Бишан бир неча кундан бери сингисини кузатиб юрарди. Қизда қандайдир бир ўзгариш борлигини, лекин уни яшираётганини пайқаган эди. Мана энди у тепага кўтарилганда, Шиваромнинг ҳам ўз хонасида ўтирганини кўрди. Жаҳл билан у ердан югуриб чиқиб, Уттамининг юзига бир тарсаки тортди-да:

— Бу ерда нима бўляпти, ўзи?— деди.

Уттами бирор нарса айтолмагани учун унинг айби ошкор бўлиб қолди. Бишан Уттамини роса дўппослади ва онаси қайтиб келгач, ижарачилардан хоналарни дарҳол бўшатишни талаб қилди. Шу ҳодисадан сўнг Шиваром ва Уттамининг оналари орасида катта жанжал кўтарилди. Шиваромнинг онаси бадном бўлиб уйни ташлаб кетди.

Уйнинг иккинчи қаватига янги ижарачилар қўйиш керак эди. Бу сафар Уттамининг онаси бир оз ўйлагандан сўнг хоналарни 35 ёшли бир бобуга берди. Салигром бобунинг икки қизи бор эди. Уларнинг онаси вазмин аёл эди. Бир неча кунлардан сўнг янги ижарачи Уттамининг оиласи билан қадрдон бўлиб қолди. Салигром бобу Уттамининг онасини хола, Уттамини эса қизим деб чақирарди. Салигром суғурта ширкати идорасида ишларди. Уттамини ўзи ўқитар ва онасига қизи мактабда ўрта маълумот олиши учун имтиҳон топшириши кераклигини уқтирар эди. Ке-

¹ Дашаҳра — ҳиндулар байрами. Рома ғалабаси кун. Бу кун Романинг хотини Ситани ўғирлаб кетган ёвуз Рованнинг рамзини ясаб, уни куйдирадилар.

чалари қиз у билан дарс тайёрлаб кўпинча ушланиб коларди. Дарс вақтида у Уттамининг орқа бошини силаб-сыйпар, сурилиб-сурилиб қизга яқинроқ ўтириб оларди... Етти ой ўтар-ўтмас Салигромнинг оиласида Уттами туфайли жанжал кўтарилди. Салигромнинг хотини Уттамининг онасига:

— Бундан кейин қизингиз бизнинг хоналарга қадам босмасин,— деди.

Уттами коллежда ўқимас эди. Шунинг учун унинг 16 ёшга кирган бўлса ҳам, ҳали ҳам куёвга чиқмаганлигидан қўшнилар ажабланишарди.

— Биринчи фотиҳа бузилган бўлса, иккинчи марта фотиҳа қилиш мумкин эди-ку,— дейишарди.

Уттамининг онаси маҳалладагиларга Ферўзпурда сартарош укасининг борлигини айтиб, қизи билан ўша ерга жўнади. Келинойисига қизнинг феъли ёқиб қолди. Бир ҳафтадан сўнг Уттамининг онаси қизини у ерда бир неча кунга қолдириб, ўзи уйга қайтиб келди.

Уттамининг кўзлари шу қадар жозибали эдики, ёш йигитлар у ёқда турсин, ҳатто катта ёшдаги кишилар ҳам бу кўзлар, нозли қарашлар олдида ўзларини тиёлмас эдилар. У эркак зотини кўрганда жуда эриб кетар эди. Орадан уч ой ҳам ўтмасдан келинойиси унинг қанақалигини билиб олди... Дарғазаб бўлган аёл қизни бир неча бор уриб ҳам кўрди, лекин бўлмади. Қайтага ўзи эридан калтак еди. Охири қизни Лоҳўрга олиб борди-да, онасига қизининг қанақа эканлигини айтиб, ташлаб қайтиб кетди. Уттамининг онаси алаmidан ҳўнграб йиғлар, ўзини ўзи уриб нолирди:

— Шарманда қилдинг, сени бўйнимга боғлаб қайси кўлга ўзимни ташлай. Мен ахир сенинг шундай жодугар бўлишингни билганимда, туғулмасингдан илгари гумдон қилиб қўймасмидим,— деб қизини қарғар эди. Энди уйдагилар Уттамининг ҳар бир қадамини ўлчай бошладилар. Унинг аҳволи қамоқдаги бандиларникидан ҳам оғирроқ эди. Қиз кўчага қараган ойна томон қадам босдим, тамом, онасининг ҳам, акасининг ҳам жаҳли чиқар, кўзларини олайтириб, уни ҳақоратлашарди. Уттами бу назорат ва ҳақоратларга қарши чиқмасди ҳам, бардош берарди. Чунки асида унинг кўнгли уятчан, ўзи тортинчоқ эди! У: «Ҳаётимдаги энг қимматли нарса — номусимни оёқ ости қилдим. Нега?» деб нолирди. Энди бўлса фақат бир нарсани —

ўлимини тиларди. Лекин ўзини-ўзи ўлдириш унинг қўлидан келмасди.

Доимо уйда ўтираверишдан унинг иштаҳаси бўғилди. Ёниб турган кўзлар сўнди, ёноқларидаги қизиллик йўқолиб, юзлари сарғайди. Юраги тез-тез оғриб турадиган бўлиб қолди. Гоҳида бу дард юрагини парчалаб юборгудек бўларди. Шунда қиз бошини рўмол билан маҳкам боғлаб, дардини енгмоқчи бўларди. Онаси ҳайрон, қизига нима бўлганини сира тушунолмас эди.

— Бошингга нима қилди? Кел, бошингни мой билан силаб қўяй, зора тузалиб қолсанг,— деб томирини ушлаб кўрди:

— Ў-ҳў! Иссиғинг баланд-ку!— деди қайғуриб.

— Ҳеч нарса эмас, ойи,— деди у лоқайдлик билан.

Орадан икки кун ўтди. Шу вақт ичида Уттамидан ун ҳам чиқмади. Хавотирланиб қолган онаси тоза ҳавога чиқса тузалиб қолар деган умидда қизини ҳам эрталаблари ўзи билан бирга дарёга олиб борадиган бўлди. У ерда Гиёнмаи деган отин билан қизини таништирди. Бу аёл ўзи ўттиз икки ёшида эри ва ўғлини ташлаб кетганди. У ҳузурига келган хотинларга:

— Бу дунёда эрдан кечган хотинларгина оромда яшайди. Аёллик нафси — бу бир гуноҳ. Ана шу гуноҳ содир бўлмаслиги, руҳинг пок бўлмоғи учун бирдан бир йўл — ўзингни тиймоғинг керак,— деб уқтирарди. Унинг муридлари эса таъзим қилиб, унга таомлар тутар, у қўл урган таомни табаррук ҳисоблашарди. Сувда уни ўзлари ювинтиришар, хушбўй мой суртиб, сочларини тараб қўйишарди. Художўй тарки дунё этган отиннинг ўзи ҳеч иш қилмай, фақат:

— Нафс балосидан воз кечишни ўрганиш керак. Эракка бўлган ҳис-туйғу — душман, уни ўлдирсанг ғалаба сеники, савоб сеники, бахт-саодат сеники,— деган насиҳатларни кўп қиларди. Бу гаплар қизимга таъсир қилар деган умидда она Уттамини ҳам ўзи билан бирга шу ерга олиб келарди.

Нихоят Уттами ўзининг йўлини топиб олди. Жондили билан ҳис-туйғулардан воз кеча бошлади. У ўзини-ўзи юпатаётгани, ҳамма лаззатли нарсалардан воз кечаётганидан ачинмас, аксинча бутун борлиғи билан бунга киришиб кетди. Шундай қилиб у сал кунда муъ-

тақидлар ичида ўзига анча эътибор, обрў орттириб олди. Уттами туздан, ҳатто ширинликлардан ҳам воз кечди. Йигирма тўрт соат ичида у фақат бир марта тамадди қиларди, холос.

— Парҳез қилиб бирам ҳузур қиялпманки, авваллари ҳеч қачон бунақангисини сезмаганман,— дерди у. Уттами Гиёнмайи отинга тақлид қиладиган бўлди, ибодатни ўрнига қўяр, тарки дунё қилган роҳибаларга хос ҳамма хатти-ҳаракат, дуолар, авлиёларнинг номларини ёддан айтиш унинг фикр-зикрини чулғаб олган эди. Қиздаги бу зўр интилишни кўриб Гиёнмайи роса суюнар, художўйлар олдида кўкларга кўтариб мақтарди. Бу мақтовлар қизга олам-олам ҳузур бахш этарди. Уттамининг онаси бўлса қизининг индамас бўлиб қолганидан хавотирланиб:

— Аҳволинг нечук, қизим?— деб сўраб қўярди. Уттами бўлса кўзларини юмиб:

— Қалбимда қувонч,— деб жавоб қиларди. Қизнинг гапириши ҳам, ташқи қиёфаси ҳам бутунлай ўзгарди. Аввалги ҳис-туйғулари ўзи учун гуноҳ бўлиб туюларди. Онаси унинг қўлини ушлаб кўрганда ҳар сафар титраб турганини сезиб қолди. Хавотирланган онаси табиб Сансиҳга олиб борди. Табиб бир неча хил дорилар берди. Кейин онасига:

— Дориларнинг нафи тегмас, чунки қизинг ёш, унинг ҳеч қандай касали йўқ. Фақат эрга бериш керак, шунда у ўзидан ўзи тузалиб кетади,— деб айтди. Бу гап Уттамининг онасига ёқмади. У қизини аёл ҳакимга кўрсатди. У ҳам табиб айтган гапни айтди-ку, бошқачароқ қилиб тушунтирди.

— Қизинг, албатта эрга чиқиши керак,— деб таъкидлади-да, қувват дори берди.

— Дурустроқ овқатлансин,— деб тайинлади.

Уттамининг онаси энди қизига ёш куёв қидиришдан умидини узди. Хотини ўлганми ёки қарироқ бўлса ҳам бева кишини қидира бошлади. Бир-икки эркак уйланишга рози эдилар-ку, бироқ уларнинг уйидаги аёллар Уттамини уйларига келтиришни истамадилар:

— Бу қиз дардман-ку, ахир!— дейишарди.

— Ундай эмас, қизимнинг оғриб қолганига атиги етти кун бўлди, холос. Бу икки-уч кундан кейин ўтиб кетади,— дерди она. Лекин Уттамининг аҳволи онасининг сўзларини тасдиқламасди. Қизнинг онаси қаттиқ

хавотирлана бошлади. Уттами дори ичмас, зўр билан ичирганнинг нафи бўлмасди. Энди она Уттамининг ўзини-ўзи тийишидан ҳаяжонланарди. Қизи тоатибодат қила бошлагандан буён кўзлари сўниб, қовоқ остилари халта бўлиб қолди. Онаси бўлса қизининг ранг-рўинини кўриб, койинганидан тун бўйи йиғлаб чиқарди. Алаmidан Карамчанднинг хотинини «худое худовандо сенинг қизингнинг бошига ҳам шундай кулфат тушсин», деб қарғарди. Она энди қизини нима қилишини билмас, аҳвол шундай давом этаверса қизи озиб-тўзиб кетиши, ўлиб-нетиб қолиши ҳам мумкин. «Ҳаммасига ўзим айбдорман, агар ўшанда мен уйни сотиб бўлса ҳам тўйни ўтказганимда Сарор Карамчанд ҳеч нарса қилолмасди,— деб ўйларди она,— қизим ўша пайтда эрга текканида эди, ҳозир ҳамма иш жойида бўларди. Йўлдан озмасди ҳам. Энди шу аҳволда бу қизга уйланишга кимнинг кўзи учиб турибди? Уни қандай қилиб даволай оламан энди,— деб ўйларди.— Ўғил боланинг йўриғи бўлак. Қиз болани ўз вақтида жойига топширмасанг қийин. Ҳеч ким уйланишни хоҳламаса бечора нима ҳам қила олади».

Бишан мактабни тамомлаб, Руркидаги инженерлар тайёрлайдиган коллежга кириб ўқий бошлади. Бу ерни битиргандан кейин у уч юз эллик рупий маош оладиган хизматга кириши мумкин. Она Бишандан кўнгли тўқ: «Ўғлимга ҳамма нарсани муҳайё қилдим, аммо қизимни нима аҳволга солиб қўйдим? Унинг бўғзига ўзим пичоқ тўғрилаб қўйдим»,— деб ташвиш чекарди. Қизи туфайли икки марта ижарачилар билан жанжал бўлгани учун Уттамининг онаси ижарага эркак қўймайдиган бўлди. Хоналарни у бева муаллима ва унинг онасига топширди. Уттамининг онаси ҳатто ижарачилар уйига эркак киши киргудек бўлса ҳам ёқтирмасди. Қизига Ферўзпурдан қайтиб келгач: «Ижарачилар хонасига қадам босмайсан»,— деб тайинлаганди. Лекин кўп ўтмай онанинг фикри ўзгарди. Чунки ўқитувчи чаққон аёл бўлиб, кўпинча бўш вақтларида пайпоқ, тўр кўйлак тўқирди.

— Чевар экансиз, ҳунарингизни синглингиз Уттамига ҳам ўргатсангиз-чи,— деди уй бекаси ва қизини чақириб:

— Утти, қарагин, опанг бирам чиройли свитер

тўқияпти, сен ҳам ўргангин,— деб тайинлади. Шу кундан бошлаб уйларида тансиқроқ овқат қилишганида қизига бериб: «Ўқитувчи опангга олиб киргин, таом ҳам бошқалар билан бирга баҳам кўрсанг тотли бўлади», деб қўядиган бўлди. Борди-ю, ўқитувчининг уйига эркак меҳмон келиб қолгудек бўлса, қизини бирор баҳона билан уникига юборарди. Аммо энди Уттами жонсиз қўғирчоқнинг ўзгинаси бўлиб қолган эди. Кўзлари тош ҳайкалларникига ўхшарди. Амритсарда Уттамининг холаси яшарди. Унинг ўғли Лолчанд икки йилдан буён Лоҳўрда ишларди. Холаси, ўғлим опамникида турар, деган умидда эди. Лекин Уттамининг онаси ўша пайтда бунга кўнмаган эди. Орадан бир оз вақт ўтгач, она ўз фикридан қайтди. Ҳатто ўзи Лолчанднинг олдида бориб: «Бизлардан хабар ҳам олмайсан, биз ёлғиз қолдик, Бишан борлигида келиб турадиганлар ҳам келмай қўйишди», деб гина ҳам қилди. Жияни уйига келганда-чи, ў-ҳў! Ўтқизгани жой топмас, айланиб-ўргиларди. Қизига бўлса:

— Сенга нима бўлди, ахир, уйга меҳмон келса-ю, нега у билан гаплашмай ўтирасан, одамни уятга ҳам қўясан!— деб қўядиган бўлди. Лолчанднинг елка-бошини силаб-сийпаб:

— Кўряпсанми, ёлғизмиз, бизникида ҳам уч-тўрт кун турсанг ҳеч нарса бўлмас,— деб аразларди,— эртадан кейин барот ойининг биринчи куни, ёмғир ёғса нон-патир, сомса ёпмоқчи эдим. Ким учун ҳам тайёрлайман бу мазали таомларни, қизим бўлса ҳеч нарса емайди. Нима ҳам қилсин, бечора, доим якка ўзи ўтиради, гаплашадиган ҳеч кими йўқ.

Она бу гапларни айтиб туриб, бирдан ўрнидан туриб кетди:

— Вой, мен ўлай, қилган ишим қурсин, ахир дўкондан ширинликлар харид қилганда муз ҳам олувдим, йўлда келаётиб Варами билан гаплашиб кетай, деб кирувдим, музни қолдириб келибман-ку, ҳозир бир зумда бориб келаман, сен ўтириб тур, сени бир меҳмон қилай, ловия ивитиб қўйдим, сомса пиширам.— Уттамининг онаси қора қўйлагини кийди-да, чодирини ёпинганича зиналардан тушиб кетди.

У қайтиб келганда очиқиб кетган Лолчанд ёнбошлаб ётар, худога илтижо қилиб ўтирган Уттамига

хайрат ҳамда ҳурмат билан тикилиб қолганди. Қизи бўлса: «Ўзингга шукур, руҳимни енгил қилдинг», деб пичирларди. Она қизини яна докторга олиб борди. Бу гал доктор «ўпкасининг касали оғирлашган, қўзғалмаслиги керак» деб тайинлади. Энди онанинг ўзи қизга ўрин солиб ётқизди, «қимирлама», деб зорланди. «Қаёқданам қизимни отиннинг олдига олиб бордим-а! Бўйнига ўз қўлим билан кишан солиб қўйдим», деб ачинарди она. Энди уни бу йўлдан қайтаришнинг иложи йўқ эди. Тоат-ибодатни ўрнига қўяётган қиз энди онасидан ўзини билимдон ҳисобларди. У тасбеҳ ўгириб, дуолар ўқиб ўтирганида худога сиғинганлар унга бош эгиб қўлларини чўзардилар.

Гиёнамайи бўлса одамларга:

— Бу қиздан худо рози, у тез кунда ҳамманинг эътиқоди, ҳурмат-иззатини қозониб олди,— деб мақтарди. Она бир неча кун ўйланиб юргач, қизига:

— Қизгинам, ахир мени қачонгача қийнайсан? Ферўзпурдаги тоғангга хат ёз, мен айтиб тураман, кел, ёза қол,— она гапларни қалаштириб ташлади. «Лоҳўрга уч-тўрт кунга кел, жиянинг ҳақида ҳам қайғургин, энди Бишанга, у ўқишни тугаллагунча пул юбориб туришим ҳам қийин бўлиб қолди. Қимматбаҳо тақинчоқларимни шартли гаровга қўйишни маслаҳат беришди. Лекин аёллар, бу ишда эркак киши бўлмаса, сени алдаб қўйишади, дейишяпти. Ахир, сен укамсанку, кела қол, шунақа пайтда кунимга ярамасанг...»

Дҳанийром келганда она Уттамига дори ичирмоқчи бўлар, қиз эса: «Ўзинг асра парвардигор, кимнинг гуноҳлари эвазига шу қадар ҳолдан тойдим?» деб пичирларди. Уттамини шу аҳволда кўрган Дҳанийром ҳанг-манг бўлиб қолди. У бутунлай бошқа умидда эди. Қизни Ферўзпурда узатиб қолгандаги ёш, шўх пайтини фараз қилиб, унинг билан яна танҳо қолиш ниятида келган эди. Уттами бўлса Дҳанийромни танир-танимас ҳолатда эди. Уни танишнинг ҳам ҳожати йўқ, деб ҳисобларди.

— Унга нима бўлди?— деб сўради Дҳанийром.

Уттамининг онаси келинидан қизи ҳақида эпитган гаплари эсига тушиб, хижолат тортди. Ҳаким, табибларнинг айтган гапларини унга нима деб уқтирсин? Унинг ўрнига:

— Кўпдан бери иситма-безгак тутади, иштаҳаси йўқ, ҳафталиб овқат емайди, доимо ўзи танҳо, гаплашадиган ҳеч кимми йўқ,— деб жавоб қилди.

Дҳанийром овқатланиб, дам олиб бўлгач, она бир нарсани баҳона қилиб пастга тушиб кетди. У дилида: «Эй тангрим, сенинг олдингда гуноҳкорман, қизимнинг ёшлигини қайтариб бер, дардидан халос қил», деб нола чекарди. Қизга тикилиб ўтирган Дҳанийромнинг кўз ўнгида Уттамининг ёшлиги, ўша, уларникига борган пайтдаги ўйноқилиги намоён бўлди. У қизнинг чорпоясига яқин ўтириб эркалаган оҳанг билан:

— Утта, сенга нима бўлди?— деб сўради. Қиз ғалати табассум қилиб қўйди. У Дҳанийромга бўри қараш қилиб тикиларди. Қиз:

— Сен бирор нарсани кўряпсанми?— деб сўрадида,— мен Браҳманни кўряпман, ана сен ҳам қарайин, уларга чинакам илтижо билан қарасанг, кўрасан,— деди. Уттамининг юзлари бир зум лов этиб ёнди. Кейин кўзларини юмиб, чуқур энтикди. «Худога шукур», деб такрорлади. Дҳанийром қўрқиб кетди. У ҳаяжонланиб ўтирарди. Гўзал Уттамининг ўрнида дарддан озиб-тўзиб кетган танаси ётарди. Бу тана титрар, эгилиб-букилар, бир нарсадан ўзини халос қилишга интиларди.

Дҳанийром уч кундан сўнг кетмоқчи бўлди. Опаси йиғлаб туриб: «Нима ҳам дердим, дард қурсин, қизимни адо қияпти. Ҳайронман, тангри Ром ҳам шафқат қилмаяпти», дея зорланди. Дҳанийром опасига ниҳоятда оғирлигини биларди. Лекин на чора? Опаси бўлса иним қизимни сақлаб қолади, деган умидда эди. Онанинг қилмагани қолмади. Лекин ҳеч бирининг нафи тегмади. Уттами қаттиқ йўталарди. Шунда қон тупурар, онанинг капалаги учиб докторга чопди. У қизга туришни тақиқ қилди.

Онаси қизига ялинарди: «Жон қизим, шу ибодатингни бир-икки кун қўйиб тургин, ахир, йўталинг тўхтасин, кейин, майли». Бироқ қизи қулоқ солмасди. У онасига:

— Кишининг оғзи фисқ-фужур маконидир, оғзимиз эмас, танимиз қусурликка сабабчи бўлса, унда руҳимиз авлиёларникидай муқаддас бўлади,— деди.

Ҳиндуларнинг Мирриҳ байрами куни ибодатга борама, деб туриб олди. Онаси қизининг бу истагини

қайтариб бўлмаслигини биларди, ўзи билан бирга олиб боришга мажбур бўлди. Қизнинг адо бўлган ҳолати, сўниб бораётган кўзларини кўрган муътақидлар бирданига ибодатга қаттиқ киришиб кетишди. Улар Уттамига илтижо билан қўл чўзишганди, қиз бўлса уларга баланддан туриб мағрур кўз ташларди. Ўзига кўрсатилган бу илтижолардан Уттами қувониб кетди. Гилам жойнамозни солиб сажда қила бошлади. «Ё Ўм, ё худо!» сўзини такрор-такрор айтиб ибодатни бошлади. Бошқалар унга эргашиб ибодат қилар, улар ҳам, Ўм, ўзинг қўлла, сўзларини биргалашиб айтишарди. Саждадан энди бош кўтарган Уттами чуқур тин олиб, яна бошини эгмоқчи эди, бирдан қаттиқ йўтал тутиб қолди. Оғзидан лахта қон тушди. Қиз яна «Ўм!» демоқчи эди, айтиб улгирмасдан боши шилқ этиб бўйнига тушди-ю, йиқилди. Ибодат қилаётганлар ваҳима қилиб юборишди. Уттамининг онаси дод деганича етиб келди-да, қизнинг жонсиз танасини қўлига олди. Муътақидлар эса ҳамон «Ўм, ўзинг нажот бер!» деб қичқиришар, гўё бу билан тарки дунё қилган қизнинг руҳи Брахманга айланиб қолади, дейишарди. Бу гапларни Уттамининг онаси эшитмас, эс-ҳушидан айрилиб, жинни бўлаёзган она:

— Вой қизим! Ҳой, қизимни адо қилдиларинг-ку! Қизгинам, ахир бу дунёда нима кўрдинг, жон болам? Вой қизим-эй, орзуларингга етолмай, кўзинг очиқ кетяпсан-ку!— деб фарёд чекарди.

ТОҒ НОЛАСИ

Ҳозир Манди қишлоғи бошқача бўлиб кетган. Электр чироқлару, машиналар ҳам сероб. Қишлоқдан темир йўл ҳам ўтади. Бир вақтлар Хамир пур билан Кувалсалга қатнайдиған йўловчилар Мандига қўниб ўтишарди. У пайтларда сафар юкини туяларга ортиб ёки ҳаммолларга кўтартириб пиёда юришарди. Кунларнинг бирида ўша тарафларга йўлим тушиб, Қули қишлоғига кетаётган эдим. Манди орқали ўтишга тўғри келди. Қишлоққа кираверишда, йўл четида ўтирган ўрта ёшли аёлга кўзим тушди. Олдида ўрик солинган сават. Тоғликлар одати шундай. Йўл бошида ўтириб, йўловчиларга мева сотишади. Жуда арзонга — қадоғини икки-уч пайсага беришади. Аёлга яқин келгандим, у панжоб тилида:

— Сиз лоҳурликмисиз? — деб сўради. «У мени қаердан билиши мумкин?» деб ўйладим. Эҳтимол кийимимга қараб шу фикрга келгандир.

— Ҳа, Лоҳурданман.

Бу сўзни эшитган ҳамон уни чақнаб кетди.

— Ундай бўлса сиз Парас

— Парас Ром? — қайта сўр

— Парас Ром-чи, пудратч

Ҳеч нарса тушунмадим.

— Пудратчи Парас Ром?

қўли билан ишора қилди:

— Ҳу ана, кўриниб турни ҳам у қурган.

176
НИГА
КЕЛМАКНИ
ОЛМАТИН,
МИ,
ДИМ. Бо-
риқиб кута-

Мен ҳамон ҳеч нарсa англамасдим.

— Рост. Мен Парас Ромни билмайман. Лекин шундай одам бордир, нимайди?

— Тавба-ей, Лоҳурда яшаб уни танимайсизми-я!— аёл ранжигандай гапирарди:— ахир у ҳам лоҳурлик-ку!

Аёлнинг маъюс бўлиб қолганидан таъсирланиб:

— У қайси кўча, қайси районда истиқомат қилади?— деб сўрадим.

Аёл ҳайрат билан гапирарди:

— Кўча, районнинг нима алоқаси бор? У кўчада турмайди, шаҳарда, Лоҳур шаҳрида яшайди. Сиз бўлсангиз ўша ерлик бўла туриб, уни билмас экансиз.

Бу соддадил аёлнинг гапларига таажжубланмадим. Мен унга Лоҳур жуда катта шаҳар эканлигини, унда 250 мингдан ортиқ аҳоли яшаши, битта маҳалланинг ўзида яшовчилар ҳам бир-бирларини таниши жуда қийинлигини айтдим. Мен, масалан, Ҳийрамандий районида тураман, айтайлик Парас Ром Мажангда истиқомат қиладиган бўлса, орамизни уч ярим миллик масофа ажратиб туради. Шундай қилиб, биз иккимиз Лоҳурда яшасак ҳам орамизда неча юз минг бошқа кишилар туради...

Аёл менинг изоҳларимни англамади. Унинг кўзларидаги қувонч йўқола борди.

— У Лоҳурда яшайди,— энди маъюс гапирарди у,— бўйлари баланд, чиройли. Унинг кўзлари бирам меҳрибонки, ўзи сиздан бир оз ёшроқ, жигар ранг костюм кийиб юради. Шойи кўйлаги ҳам бор. Ўзи Лоҳурда яшайди...

Мен унга афсусланиб нима дейишимни билмас эдим.

— Йўқ, мен уни танимайман,— деб аёлнинг ёнига чўнқайиб ўтирдим-да, саватдаги ўриклардан териб рўмолчамга сола бошладим. Бир оз жимликдан сўнг яна сўрадим:

— Унда бирор юмушингиз бормиди?

Аёл чуқур энтикиб, жавоб қилди:

— У бу ерда кўприк қурган эди. Ромнинг келганига беш йил бўлди. У кетишга отланаётганида, қол, кетмагин,— деб қанча ялиндим. Шунда у: «Хавотир олмагин, мен бир неча кундан кейин қайтиб келаман»,

деган эди. Лекин ҳанузгача келмади... Айтгандай, Лоҳур бу ердан анча йироқми?

— Ҳа, жуда узоқ,— жавоб бердим мен.

Аёлнинг кўзларида ёш ғилтиллади. Сўнг бошини қуйи солиб шивирлади:

— Билмадим, нега қайтмадийкин? Қачон келишини ҳам билмайман. Ахир орадан беш йил ўтди-я, ҳамон йўқ. Мен кутганим-кутган. Шунинг учун ҳам йўл бошида ўтираман. Уни деб қанча ишларим қолиб кетяпти. Юрагим бирам сиқиладики, нима қилишимни билмайман. Келаману, шу ерда ўтираман. Бу йўлдан лоҳурлик икки киши ўтди. Лекин у келмади... Ҳа, беш йил бўлди!..

Худди шу пайтда олдимизга кичкина қизча югуриб келди. Бегона кишини кўргач, қизча уялинқираб тўхтади. Кейин менга аҳамият ҳам бермай, онасининг бағрига отилди.

— Сизнинг қизингизми?— сўрадим мен.

У тасдиқ ишорасини қилиб бошини қимирлатди. Кейин қизининг сочларини силаб туриб:

— Беш ёшга тўлди. Лекин қизгинам шу пайтгача ота дийдорини кўргани йўқ. Борди-ю, кўрса ҳам танимайди.

Она-болага қараб ўйлардим: «Ҳижрон муҳаббатни чиниқтиради, бот-бот учрашув эса адо қилади. Наҳотки у муҳаббатининг сўнишини истаса... Эҳтимол, у умрбод севишга лаёқатлидир. Ахир унинг севгиси ишонччи камолотга етказган севги эмасми? Бундай муҳаббат фидоийлик намунаси эмасми?»

— Ўрик қанча туради?— сўрадим, мен.

— Э, қанча бўларди, бепул, олаверинг. Ахир, сиз Лоҳурдан келгансиз-а, мен сиздан пул олармидим.

У энг яхши пишган ўрикларни териб-териб рўмолчамга тугиб берди. Пул олмаслигини пайқаб турардим...

Унинг қайғули нигоҳи хотирамда қаттиқ ўрнашиб қолди. Ҳозир ҳам яққол кўриб турибман. Мен ачинганимча ўрнимдан турдим. Кетишим керак эди. Юкларим ортилган арава узоққа кетиб қолган. Хайрлашаётиб қизчага саккиз анна узатдим. Аёл бошини сарак-сарак қилди. Лекин менинг изтиробимни фаҳмладими, қизига пулни олишга рухсат берди.

Улар билан хайрлашиб қишлоққа йўл олдим. Бориб карвонсаройга тушдим. Йўл четида зориқиб кута-

ётган аёлнинг сиймоси ҳамон кўз олдимдан кетмас эди. Унинг қолган умри ҳам мана шундай интизорликда ўтадигандай туюларди...

Эрталаб қуёш чиқиши билан сайрга чиқдим. Йўлни бир айлангач, қояни четлаб ўтиб, кечаги танишимни кўриб қолдим. У далада ишлаётган экан. Оёқ товушимни эшитгач, аёл қаддини ростлади. Қўлларини пешанасига тутиб, йўлга қаради. Йўл уни умидвор қилар. қанчалик қийналмасин, севган кишисининг қайтиб келишига ишонарди.

Мени кўриши билан чеҳрасида майин табассум пайдо бўлди. Қўлидаги кетмонини ташлаб, мендан сўради:

— Нима, Лоҳурга қайтиб кетяпсизми?

— Йўқ, ўзим шундоқ айлангани чиққан эдим,— дедим унинг даласи томон бораётиб.

— Парас Ром бу ерда неча кун бўлган эди?— сўрадим ундан.

— Саккиз ой... Кетаётганида: «Яқинда қайтиб келаман», деб таъкидлаган эди. Лекин шу пайтгача келмади. Қачон келиши ҳам маълум эмас. Қизгинам ҳам катта бўлиб қолди.

— Нега энди сиз Лоҳурга унинг билан кета қолмадингиз?

— Кетмадим, кетолмадим... Парас Ром бирга кетайлик деб кўп марта айтган эди. Лекин мен кўнмадим. Ахир ўзингиз айтинг, қандай қилиб кета олардим. Буларнинг ҳаммасини қандай ташлаб кетаман. Мана бу ўрикзор, олма, нок, ёнғоқзорларни кимга ташлаб кетаман. Мен бу ердан ҳечам кетолмайман. Бир маҳаллари, ёшлигимда холам мени ўзининг қишлоғига олиб кетган эди. Ҳув анави пастликда. У бу жойдан анча узоқда яшайди. Қирқ чақиримча келар оралиғи. У жойда бу ердаги сингари тоғ ҳам, кенг сой ҳам, бунақанги дарахтлар ҳам йўқ. Ҳаммаси қандайдир кўримсиз, тап-тақир чўл. Мен у ерда иситмабезгак касалига мубтало бўлиб қолдим. Шунда поччам мени ўз қишлоғимга қайтариб олиб келди. Қадрдон жойимга яқин келгандаёқ ўзимни яхши сеза бошладим. Бу ердан бўлак жойга ҳеч қачон кетмаганман... Лоҳур бўлса узоқ юрт. Эҳтимол одамлари ҳам тез-тез касал бўлиб туришар. Мен Парас Ромдан жуда хавотирдаман. Унинг аҳволи қалай экан? Бизнинг

қишлоқда ҳам одамлар баъзан касал бўлиб туришади. Шунда беморни Ҳардуга ўқитишга олиб боришади...

У бир оз жим туриб, кейин сўради:

— Лоҳурда ҳам яхши табиблар борми?

— Бўлмаса-чи, албатта бор, жуда кўп.

— Хайрият,— деди у қаноатлангандай бошини қимирлатиб.

— Айтинг-чи,— сўрадим дадилланиб,— Парас Ром келгунча сиз турмушга чиқмаган эдингизми?

— Чиққан эдим. Эрим ҳам мени бу ердан ўзининг қишлоғи Такуга олиб кетган эди. Лекин у жойнинг ҳавоси менга ёқмади. Мен яна касал бўлиб қолдим. Кундошим мени азоблаб, неча бор калтаклаган эди. Бўлмади, уйга қайтиб келдим. Эрим гоҳида келиб турар эди. Лекин уч йилдан сўнг у ўлди. Мен онам билан қолдим. Парас Ромга: «Бу ерда нимаики истасанг топилади, ҳеч қаерга кетмагин», дегандим. Лекин у: «Майли, мен яқинда қайтиб келаман», деб жавоб қиларди. Беш йил ўтибдиамки, ундан ҳамон дарак йўқ... Мана, онамдан айрилганимга ҳам икки йил бўлди...

Орадан икки кун ўтгач, тушдан сўнг мен унинг ёнига яна бордим. У хиргойи қилиб, аввалгидай далада ишлаётган эди. Бирпас қулоқ солиб турдим. У эҳтимол ҳижрон қўшиғини куйлаётгандир. Унга халақит бергим келмади. Орқамга қайтдим.

Манди қишлоғида бир ҳафта турдим. Қулига кетишдан олдин аёлни яна бир кўраин дедим. У далада эди. Юзлари ғамгин. Қизчаси ўрилган пичанни қуритгани ёярди. Унга яқинроқ келиб:

— Бугун кетяпман,— дедим.

— Лоҳургами?— деди жонланиб. Унинг кўзларида яна умид учқунлари пайдо бўлди.

— Ҳа,— дедим,— аввал Қулига, у ердан уйга— Лоҳурга кетаман.

У маъюс оҳангда илтижо билан:

— Мендан Парас Ромга салом денг, айтингки, мен уни кун бўйи кутаман. Кутавериб кўзларим тешилди. Мен зориқиб кутяпман, гапимни тушунтиринг! Ахир беш йил ўтди, ҳеч бўлмаса энди келсин. Айтинг— қизчанг чақиряпти денг... Сиз борганда шу гапларни албатта айтасиз-а?

— Албатта айтаман.

Аёл қизчасини эркалаб туриб:

— Қарагин, қизим, бу амакинг дадангнинг ёнига кетяптилар, амакингга тайинлагин, дадангга сенинг номингдан салом айтсинлар...

— Яхши,—дедим мен тезроқ кетишга ошиқиб. Назаримда у орқамдан шу қадар тикилиб турардики, унинг умидвор кўзларини кўриш менинг учун жуда оғир эди. Кўнглим бузилиб кетди. Айтиш қийин. Ўша пайтда нималарни ўйладим экан. Парас Ромни уришдимми, ёки бечора аёлга ачиндимми, ё бўлмаса унинг севгилисига ҳавасим келдимикин...

КУЛ БОСГАН ЧЎҒЛАР

... Муваффақиятсизлик ва умидсизликнинг кули ҳаёт чўғларини сўндиради. Мен ана шу чўғларни пуфлаб, қайтадан алангаланишга мажбур этмоқчиман.

... Кишилар орасида яшаш мени ўзига мафтун этади.

У менга қўшни эди. Унга жуда ихлос билан қарардим. Унинг касб-кори қандайдир сеҳрга молик кўринар, бироқ бунда кишини эҳтиёт бўлишга мажбур этадиган, гўё қасддан ёки олдиндан ўйланиб қилинаётган ҳеч нарса йўқ эди. Унинг табиатида кишини ўзига тортадиган ва унга нисбатан хайрихоҳлик туғдирадиган қандайдир бир соддалик бор эди.

Рассомнинг акаси ва укаси отаси топган мулк пойдеворига ўзларининг мустақил фаолият биносини қуриш учун анчагина меҳнат қилишганди. Улар энди оиланинг фахрли бошлиқлари ва шаҳарнинг обрўли кишилари бўлишга муваффақ бўлгандилар. Ака-укалар кекса шажара дарахтининг янги замин топиб, осмонга бўй чўзган ва гуллаб кетган янги новдалар оиласига озиқ бўлган бутоқларини эслатарди. Ота эса бу икки ўғлининг муваффақиятларидан хурсанд ва мағрур эди.

Қўшним бир неча марта кези келганда ҳам ҳеч нарсага эриша олмаган, шунинг учун ҳам ота ўғлининг ожизлигини кўриб, унга алоҳида мойиллик қилар эди. Бироқ ўғил бирорта амал эгаллаш учун ҳеч ҳаракат қилмас, бу эса отани хафа қилар ва гангитар, менинг бўлса унга ҳавасимни орттирар эди. У беғаразлик мужассами бўлганлиги учун бойлик ортиришга ҳаракат қилмас эди. Шуҳратпарастлик унга ёт, дунёнинг ишларидан худди зоҳидлардек четда турарди.

Ота ўлгандан кейин минг-минглаб пуллари бўлган эпчил ва уддабурон ўғиллари меросни тақсимлашда бир тийинигача қайта-қайта ҳисоблашди. Уртанча ўғил ўзига эски уй текканидан норози ҳам бўлмади, ташвишланмади ҳам.

Мен ҳеч қачон уни ўзига қараганда ўн марта ортиқ даромад олаётган биродарларига ҳасад қилганини кўрмадим. У ҳатто пулга муҳтож бўлиб қолганида ҳам заррача ташвишланмас эди. Унинг кўнглида доим хотиржамлик ва гўзаллик ҳукм суларди. У буларни ҳар ердан топа олар, чунки ҳар иккининг манбаи ўзи эди. Бу киши ўзининг ички дунёсига бутунлай берилган, ўзи билан ўзи овора эди.

У санъат учун яшар, фақат санъат билан нафас оларди. Унга ўз истеъдодидан қандайдир шахсий мақсад йўлида фойдаланиш санъатни булғаш билан баробар эди.

Дўстлари унчалик кўп эмас эди. Кишилар билан танишув уни безовта қиларди, холос. Мен рассом чизган суратларига қизиқиб қолиб, у билан ўзим танишдим. Олдин у мендан тортиниб юрди. Кейинчалик эса менга ўрганиб қолиб, бир оз очила бошлади.

Рассом гоҳо бизникига чиқиб турарди, лекин ҳар вақтининг тайини йўқ эди. Баъзан ёлғиз ўзи шаҳардан тўрт-беш чақирим ташқарига чиқиб кетар, бироқ кўпинча вақтини иш устида, рассомчилик тахтаси, мўйқалам ва бўёқлар қорилган косачалар орасида ўтказарди.

Рассом жуда ҳам камгап эди. Гапираётганда эса қандайдир ғалати жумлаларни ишлатарди. Унинг фикрларига унчалик қўшилмасангиз ҳам, сиз билан ажойиб одам гаплашаётгани учун беихтиёр қулоқ солар эдингиз. Унга дарахт ва ўт-ўланларнинг оқариб, бужмайиб қолган япроқларида ёки қуёш нурида ялтираётган ўргимчак уясига тушган шудрингда нималар кўринганини ким билади, дейсиз. У эса булардан завқланарди.

Май кунларининг бирида, худди туш пайтида мен ҳарбийлар шаҳарчасидан автомобилимда қайтиб келаётган эдим. Осмонга тутундек кўтарилаётган чанг-да қўшнимни кўриб қолдим. У кимсасиз йўлда шаҳар

томон якка ўзи кетмоқда эди. Машинани тўхтатиб уни чақирдим:

— Қаёққа кетяпсиз?

— Шундай, айланиб чиққан эдим,— деб жавоб қилди.

— Шундай жазирамада-я?— ҳайрон қолдим мен. Сўнг машинанинг эшигини очиб таклиф қилдим:— Утиринг!

— Йўқ, йўқ,— деди у дхўтийсининг четини ушлаб, У менинг ажабланганимни ҳам сезмаган эди.

Мен деярли зўрлик билан уни машинага чиқардим. Қўшним ўзини бир оз ўнғайсиз ҳис қилиб, индамади. Сўнг паст овоз билан гапира бошлади:

— Қаранг-а, қандай гўзаллик... Худди ҳамма ёқ эритилган кумуш билан қоплангандек... Қор тушса ҳамма ёқ ўзгаради... Оппоқ оқаради. Олов селининг осмонга жимирлаб кўтарилишини қаранг. Гўё ер ҳам унга қўшилиб, осмонга кўтарилиб кетаётгандек.

Рассом менга ўгирилиб қаради-да:

— Бу қора кўзойнакни бир оз юқорига кўтарсангиз-чи,— деб қўшиб қўйди тортиниб.

Кўзойнакни кўтаришга тўғри келди-ю, кўзимга найзалар санчилгандай бўлди. Кейин, ҳақиқатан рассом гапирган нарсаларни мен ҳам ҳис қилаётгандек бўлдим.

«Бу одам қандай ажойиб-а,— ўйладим мен,— у ҳали дунёга маълум бўлмаган буюк рассом эмасмикин?»

Куз кунларидан бирида қўшнимни дарё бўйидаги пичанзорга туташиб кетган дарахтларнинг тагида учратдим.

У дхўтийсининг бир чеккасини ушлаганича локланган, бироқ титилиб кетган туфлиси билан сарғайиб кетган ўтларнинг қуруқ баргларини эзиб, тез борар эди.

Мен чақирдим, бироқ у индамади.

Эртасига рассомни иш устида учратдим. У қўлида мўйқалам, тикка турганича расм чизарди. Сурат жуда ҳам ажойиб, унда ботаётган қуёш осмонни қизғиш шафақ билан тўлдирганлиги тасвирланган эди. Қуёш нурида, иккита митти қушча энг учига қўниб олиб, ишқ дардида тўлиб-тўлиб сайраётган, қари дарахт ҳам яққол кўриниб турарди.

Мен манзарага мафтун бўлиб, узоқ вақт кўзимни узолмай турдим. Кейин рассомга:

— Кеча мен сизни боғда кўрдим. Чақирсам, индамай кетавердингиз,— дедим.

У бўлса савол назари билан қаради-да, бир оз ўйлаб туриб жавоб берди:

— Мен боғда худди шуларга ўхшаган иккита қора қушчани кўриб қолдим. Бироқ улар тез учиб кетишди. Агар шуларни суратда гавдалантириш мумкин бўлса эди...

* * *

Рассом қўшнимнинг «Қувғин», «Гауришанкар», «Ганг ва океан» номли суратларидан бирортаси ҳам ҳали шухрат қозонмаган эди. Бироқ менинг шунчалар ишончим комилки, агар уларга бирор саънат шинавандасининг кўзи тушиб қолгудек бўлса, ҳайратда қолиши турган гап.

Қўшним ўзининг ҳис-туйғуларига шу қадар берилиб кетганлигидан уй билан унчалик иши йўқ, бепарво бўлса керак, деб ўйлардим. Бир кун икковимиз унинг уйи остонасида ўтирардик. Рассом чуқур ўйга ботган, бу эса мени зериктирар, бироқ унинг тинчлигини бузгим келмас эди. «Ким билсин, ҳозир миясида қандай ажойиб асарлар яратиб орзуси туғилаётганикин?»— деб ўйлардим.

Шундайгина ёнимизда, зинапояда рассомнинг уч ярим яшар қизчаси ўйнаб ўтирар эди. У отасига қараб «дада, дада... дада» деганда, отаси гўё уйқудан уйғонгандек:

— Қандай ёқимли...— деди.

Мен рассом ҳам оддий ота эканлигини тушундим.

Донишмандлар Лакшмийни¹ адашган маъбуда деб жуда тўғри айтадилар. Ҳеч нарсани ўзгартириш унинг қўлидан келмайди.

Қўшнимнинг уйларидан бирини ижарага қўйиш жуда қийин бўлди, гўё жинлар ўрнашиб олишган эди.

¹ Л а к ш м и й — давлат, саодат ва ҳусн маъбудаси.

Рассомнинг даромадлари камайиб кетди. У нон тўғ-
рисида унчалик ўйламайдиган кишилар таба-
қасига мансуб бўлмаса ҳам, бунга сира эътибор бер-
масди.

Бу бошига кулфат тушган одамга маслаҳат, ҳатто
ёрдам беришга тайёр кишининг рўзғорга мутлақо
эътибор бермаслигини англадим. Чунки бунга унинг
вақти йўқ эди. Бу — тарки дунё, зоҳидлик эмасми-
кин? Рассомнинг хотини кўзи ёришига яқин қолганда,
тўсатдан касал бўлиб қолди. Ҳакимларга қилинган
харажатлар ҳам фойда бермади. Икки ой ичида қўш-
ним уч ярим минг рупия сарф қилди. Бир уй алла-
қачон ижарага берилган эди, иккинчиси ҳам тезда
ижарага қўйилди. Шундай бўлса ҳам рассом ҳеч
нарсадан шикоят қилмади. Унинг айтган гапи фақат:
«Агар пул кишига соғлиғини қайтариб беришга қо-
дир бўлса, хотиним учун ҳар қанча сарф бўлса бўла-
версин» деди, холос.

Шундай оғир кунлардан кейин рассомнинг аҳволи
янада оғирлашди. Бироқ у атрофдаги муҳитга бефарқ-
лигича қолаверди. Оёқларида титилиб кетган сандал
бўлса ҳам у худди амиркон туфли кийиб юргандай
бахтиёр эди.

Қўшним анча вақт кўринмади. Уни сурат чизаётир
дейишарди. Халал беришни истамаганимдан, уйига
ҳам яқинлашмас эдим. Мен қўшнимнинг янги асари
тайёр бўлибди, деб эшитганимдан кейингина уни
кўриш учун бордим.

Сурат «Туғилиш ва ўлим» деб аталарди. У туғруқ-
хонани тасвирлабди: ўринда рассомнинг хотини ётар,
унинг озиб кетган ва кўп азоб тортганлигидан синиқ-
қан юзида ўлим даҳшати акс этарди. Онанинг ниго-
ҳи жуда кўп уқубатлар булути остида ярқираб чиққан
юлдуз сингари янги туғилган чақалоққа қаратил-
ган.

Хотиннинг кўзлари худди тонготарга яқин осмон-
ни туман қоплагандек хиралашган, кўз қорачиқлари
юлдуздек сўнган эди. Суратни кўрап эканман, кун
бўйи ҳеч нарса деёлмадим. Нима ҳам дердим? Бу
сурат узоқ вақтгача кўз олдимдан кетмай, тасаввурим-
да ҳамиша гавдаланиб турди.

Бир куни газеталарда Бомбайда Умумҳиндистон бадний кўргазмаси ташкил қилинаётганлиги тўғрисидаги хабарни кўриб қолиб, қўшнимга суратларини кўргазмага топширишга маслаҳат бердим. Бироқ бу унда ҳеч қандай қизиқиш уйғотмади. Рассом санъатда юқори бадий маҳоратга эга бўлишнинг ўзи менга ҳар қандай мукофотдан ортиқ деб ҳисоблар эди. Бунинг учун ҳар қандай далилларни истаганча келтириш мумкин. Мен рассомга, унинг истеъдоди фақат шахсий эҳтиёжини қондиришга хизмат қилишни йиғиштиргандагина бошқаларга қувонч келтира олади, деб тушунтиришга уринардим.

Ниҳоят, узоқ давом этган уринишлардан сўнг унинг суратларини Бомбайга ўз ҳисобимдан юбордим. Орадан икки ҳафта ўтгач, кўргазма ташкилотчиларидан «Европалик коммерсант «Туғилиш ва ўлим» асари учун беш минг рупия беришга тайёр» деган мазмунда телеграмма олдим. Суратни кўргазмага ўзим юборганим учун телеграмма ҳам менинг номимга келган эди. Рассомнинг феълени билганимдан унга бу таклифни билдирсаммикин, деб чуқур ўйга ботдим. Дарвоқе, сурат учун тўланадиган пул рассомнинг аянчли турмушини анча енгиллаштирар эди, бундан санъат номусига ҳеч қандай путур етмайдикун? Яна бундан ташқари «Суратдаги фикрлар ва образлар деб беш минг рупия қурбон қилаётган киши билан рассомнинг истеъдодига ва ғояларига катта ҳурмат билдирыпти-ку», деб ҳам ўйлардим.

Жуда кўп андиша ва иккиланишлардан кейин, ниҳоят, рассомга телеграмма ҳақида сўз очдим. Бироқ суҳбатимиз натижаси ўйлаганимдек бўлмади.

Мен савдога рози эмаслигим ҳақида телеграф орқали хабар қилдим. «Харидор ўн минг рупия тўлашга тайёр» деб жавоб келди. Жуда зўр ҳаяжон билан рассомга бу ҳақда оғиз очган эдим, у:

— Мен суратларнинг кўргазмага юборилишини истамаган эдим. Ундан ташқари, мен ўз илҳомимни пулга сотмоқчи эмасман. Суратларни қайтариб юборишларини талаб қилинг!— деб кескин жавоб қайтарди.

Рассомнинг бу соҳада мутлақо уқувсизлигига ишонч ҳосил қилган бўлсам ҳам, ичимда уни дунёдан ажралган ижодий фикри ва санъатга беғараз муносабати учун ҳурмат қилардим. Санъаткорнинг ишига нақадар берилганлигини кўрсатувчи бу жонли мисол мени санъат—ҳаётдан ҳам юқори туради, деган фикрга қўшилишга олиб келди. «Шубҳасиз,—деб ўйлардим мен,—оддий киши санъат эришган чўққига яқинлаша олмайди; ундан кейин, санъатда албатта, қандайдир олижаноб фикр бор. Ўзимизнинг кундалик ташвишларимиз билан банд бўлиб, биз санъат берган туйғуларни, унинг олий дунёга парвоз қилишидаги бутун севинчларни охиригача чуқур ва атрофлича идрок қила олмас эканмиз. Бунга сабаб — санъатнинг заифлиги эмас, балки ҳиссиётимиздаги нозикликнинг етишмаслигидир. Санъат худди руҳ ва илоҳий кучдек беқайғу ва чексиздир. Унга оддий киши фақат алоҳида истеъдодли кишиларнинг ҳисси орқалигина етишиши мумкин. Рассомга унинг ижоди келтирган бахт бунинг яққол далилидир. Ўзини бутунлай санъатга бағишлаган рассом оиласининг аянчли аҳволи, бадий ижод қувончи — киши ҳаётини сақлаш ҳақидаги ғамхўрликдан ҳам олий ва қудратли деган ҳақиқатни исботламоқда.

Ўзим санъат меҳробидан анча нарида тураман. Мен фақат санъатнинг кундалик турмушимиз ғовларини ёриб ўтган сийрак нурларини илғаб олишгагина муяссар бўлдим.

Мен санъатга бошқача йўл билан, яъни қотил одам диний хизматга кирмоқчи бўлганда, буни доимо маросимни бошқарадиган роҳиб орқали амалга оширгандек, санъат муҳибларига эъзоз ва эҳтиром билан таъзим қиламан. Менинг санъатга бўлган муҳаббатим бир оз қўпол шаклда рассомга, гўзаллик муҳибига хизмат қилишга тайёрлигимда ифодаланади».

* * *

Рассомнинг хотини кундан кунга сўла бориб, бир куни мурғак чақалоғини қолдирди-да, тинчгина абдий уйқуга кетди. Оғир мусибатга учраган рассом

бир неча кунгача беҳуш ҳолга тушиб қолгандек туюлди. Қўшнилариимиз чақалоқни рассомнинг қайнағасиникига юборишди. Бироқ рассом бир оз ўзига келгандан кейин унинг лабларида яна табассум пайдо бўлди. У яна бир асар яратди. Суратда тасвирланишича, ранги сутдек оппоқ дарвиш қорли чўққига чиқиб бормоқда. Унинг ҳамроҳи бу машаққатли йўлда ҳолдан тойиб йиқилди. Йўловчи ҳайрон. У қайрилиб қорда чўзилиб ётган жонсиз танага қарамоқда. Қорли тоғнинг чўққиси эса гўё тирикдек, уни ўзига ром қилмоқда...

Суратдаги олий фожиавий ғоя мени лол қолдирди. Бу фақат оддийгина сурат эмас эди-да. Бу санъат йўлида ўзини мағрур қурбон қилган, унга бутун ҳурматини бахш этган санъаткор ҳақидаги, рассомнинг мўйқалами, унинг улуғ мақсадлари ҳақидаги бутун бир қисса эди. Мен: «Бундай олий амал олдида бизнинг чириган турмушимиз нимага арзийди?» — деб ҳайратда қолган ҳам эдим.

Шу билан бир қаторда ҳаёлимни: «Кишилиқ турмушини қандай қилиб санъатнинг бундай улуғ, қурбонлик талаб қилувчи қудрати билан қўшиш мумкин?» — деган савол чулғатганди. Рассом бу саволга жавобни сурпга сингдирган эди. У гўё бўёқларнинг овози билан менга: «Зулматда чироқ ёниб турибди. Унинг ёруғи яқиндан ҳам, олисдан ҳам кўринади. Агар чироққа яқинлашилса, у янада сернур, атроф янада ёруғроқ кўринади. Бироқ унга тегилш мумкин эмас. Чироқнинг ўртасида ёш ва пиликдан чиққан ўт бор», — дер эди.

Рассом муҳтожлик ва мусибатдан жуда ҳам озиб кетди, бироқ кўзлари илҳом билан янада тўлиқроқ порларди. У мақсадига эришди. Санъатга бўлган муҳлислиги унга қанча қимматга тушган сари, унга бўлган садоқати ҳам шунча ортиб борар эди.

* * *

Кузнинг, айниқса моғ¹ ойининг совуқ кунларида эрта билан барвақт турадиган одатим бор. Бироқ нима

¹ Моғх — январнинг ўрталаридан бошланиб, февралнинг ариmlларида тамом бўладиган ойнинг номи.

бўлди-ю, кеча роса чарчаганим учун одатдагидан бир соат ортиқ ухлаб, кечроқ турибман. Унчалик шошиладиган зарур ишм йўқлигидан айвонга чиқдим-да, боғбон иш бошлаб юборганмикин, деб боққа қарадим.

Шу пайт қизим Бону худди кийик боласи туёқларини типирлатгандек, ботинкаси билан ерни тапиллатиб келиб, бармоғимдан ушлаб олди-да:

— Дада, юринг, айланиб келамиз. Укамни арава-часига солиб оламиз, Радҳа ҳам биз билан боради. Сиз ҳам борасиз,— деб тортқилай бошлади.

Шриматий-жий¹ шол рўмолга ўралиб, уйда ўтирар, болаларни эса иссиқ кийинтириб, энага Радҳанинг назоратида тонг отиши билан қуёш чиқишини кутиб олиши учун кўчага айланиб келгани юборарди. Ҳа, айтгандай, биз ҳозир, фақат ўзимиз ҳақимиздагина ғамхўрлик қилмаймиз; болаларимизнинг саломатлиги бизга ҳар нарсадан азиз.

Бармоғимдан ушлаб олган Бону худди туянинг арқонидан ушлаб олган сарбондек, мени етаклаб борарди. Мен ҳам индамай унинг буйруғига итоат қилиб, енгил пальтода совуқдан жунжикиб, ортидан борардим. Қизим мени кўчага чиқадиган жойга етаклаб борган бўлса ҳам, ҳеч қўйиб юборадиганга ўхшамасди. Бироқ йўл-йўл пижамада бундан олисроққа бориш анча ноқулай бўлганидан Бонуни чалғитиш учун, нимагадир қизиққан бўлиб, атрофга қарай бошладим.

Бизнинг бангаламизга туташган ер қўшнимиз Хон соҳибга қарарди. Мана ўн йил ўтса ҳамки, иморат бўш, атроф ҳатто ўралмаган ҳам.

Шу чоқ назарим уйимизни тўсиб турган ғовдан нарига тушди-ю, чиқаётган қуёшнинг нурида ялтиллаб турган шудринг тушган бутазорда деярли сўкичакка ўхшаган киши танасини кўрдим.

Нотаниш киши бир парча эски гиламга чўзилган, атрофда нон қолдиқлари ва консерва қутиси ивирсиб ётарди. Устига ёпилган чойшаб сурилиб пастга тушиб кетганди. Бундай совуқ кечада очиқ ҳавода тунаш мумкин эмаслигига гўё унинг ақли етмагандек эди.

Хаёл мени яшин тезлигида ҳар қаёқларга олиб қочди, қандай қилиб бу ерга келиб қолди? Эҳти-

¹ Ш р и м а т и й - ж и й — хоним, хотин.

мол, бу гадой тунни шу ерда ўтказиб, музлаб қолгандир.

Қимирламайди. Ўлгандир балки?

Болаларга бундай даҳшатли манзарани кўрсатмаслик учун, уларни Радҳа билан узоқроққа юборишга шошилдим. Кейин якка ўзим яқинроқ келдим-да, нотаниш кишига синчиклаб қарадим. Қўл билан пайпаслаш хавфли — унда юқумли касаллик бўлиши ҳам мумкин.

Шундай бўлса ҳам, ахир у инсон-ку! Мен уни пайпаслаб, заифгина фиғон чекканини эшитдим-да, унда ҳали жон борлигига ишонч ҳосил қилдим.

Менда икки туйғу — қўрқув ва ҳамдардлик бири биран олишарди. Тезда уйга қайтдим санитар ҳаким, жаноб Арорага сим қоқдим. Дарҳол «тез ёрдам» соябон арава келди-ю, нотаниш кишини касалхонага олиб кетишди.

Мен машинада уларнинг кетидан бордим. У ер-бу ерга учрашганимдан кейин беморни даволаш учун касалхонада олиб қоладиган бўлишди. Орадан икки соат ўтгач, нотаниш киши бутун баданига грелка қўйилган ҳолда юмшоқ ўрин солинган касалхона чор-поясида ётарди. Ҳакимлар ингичка жўмракли идишдан беморнинг оғзига сут билан аралаштирилган коньяк томизишарди.

Мен уйга тушда қайтиб келдим. Тўғри, бу воқеа мени анча ишдан қолдирган бўлса ҳам, ҳар ҳолда, кўнглим тўқ эди. Машинамни энди ҳовлига олиб кирмоқчи бўлиб турган ҳам эдимки, рассомни кўриб қолдим. У жуда ҳам қаттиқ ҳаяжонда, кўзлари олазарак бўлиб, уйимиздан наридаги бўшлиқда ниманидир ахтарарди.

Мен унга яқин келиб, сўрадим:

— Менга қаранг, дўстим, сиз бундан қандай қилиб хабар топдингиз? У кишини эрталаб тасодифан кўриб қолдим. У аранг нафас оларди. Агар у киши касалхонадан тузалиб чиқса, ажойиб мўъжиза бўлади-да... Одам боласи ҳам шу ҳолга етиб бораркан-а?

Рассом қиёфасини мутлақо ўзгартирмай сўради:

— Қаёққа ғойиб бўлди?

— Э, дўстим, мен ахир ҳозиргина уни касалхонага

элтиб қўйдим. Бечорани даволаш учун олиб қилишга докторни аранг кўндирдим. Буни менга қанчалик қимматга тушганини биласизми?

Рассомнинг умидсиз қийсада ўгирилиб орқасига қайтиб кетганини бир кўрсангиз эди. Бир неча марта чақирсам ҳам индамади. Кейин узоқ вақт орқасидан бордим. У ҳатто қайрилиб ҳам қарамади. Орқасига қайтишга тўғри келди.

Кечқурун зарур иш билан бир ерга боришим керак эди, бироқ ротадан зарур ҳужжатлар келиб қолди. Мен у ҳужжатларга шошилиб имзо чекмаётган эдим, қўлида қандайдир бир суратни кўтариб уйга рағбат кириб келди. У қўлидаги суратни столга қўяр экан, ғазаб билан:

— Мен буни икки кун чиздим... Сиз эса ишнинг пачавасини чиқардингиз... Энди буни олиб ўзинингга,— деди-да, уйдан чиқиб кетди.

Ҳали тамомланмаган бу сурат эрталаб кўрган миззарамни кўз олдимда қайтадан жонлантирди. Бунда худди ярим ўлик гадоё тасвирланганди. Ўзи ишлари билан қопланган скелет санъатнинг афсонавий кучи билан жонлантирилган эди. Бунда, рамадаги суратда эски гилам парчасида инсон азоб чекарди! Унинг қўллари, очилган оғзи ва умидсизлиги билан тўлган кўзлари ёрдам сўраб, осмонга қараётган.

Сурат ҳали тамомланмаган, бироқ унда ~~инсон~~ ҳаяжонлантирувчи ҳақиқат ўзининг бу деталлари билан мужассамлашган, қалам билан эса унга «Нур босган чўғлар» деб ёзиб қўйилган эди.

Рассом суратни икки кун чизган, икки кун эсим ўлик ҳолдаги инсон скелети, санъат ўзининг даҳияли гўзаллик ҳақиқати билан сўнаётган ва кун билан қопланаётган ҳаёт чўғини суратда ёрқин асос эттириш учун азоб чеккан эди.

Ориқлаб кетган танани совуқ ўлим ётоғидан касалхона каравотига олиш билан мен санъат асарининг мукаммаллашишига зарба берган эдим. Шунинг учун бу ишга, менинг қўпол аралашушимга рассом ҳам ҳадай олмаган эди.

Асарда қийин азобларда нажот тилаб осмонга узатилган қўллар билан санъат менинг ноўрин қилган ишимга норозилик билдирмоқда эди. Асар қалбимнинг

Ўзи мендан гина қилар ва койир, мен бўлсам унинг олдида жиноятчи эдим.

Менинг бутун мусибатим — пушаймон қилиш учун ўзимда етарли жасорат топа олмаганимда эди.

Бу инсонийлик билан тўла сурат ҳозир ҳам ўша аҳволда. Рассом жуда ҳам хафа ва кайфи бузуқ. Санъат асари битказилмади... Балки у ўз тақомилига мунтазирдир.

ҲАҚИҚАТ БАҲОСИ

Динанкнинг ота мерос ери Каушама шахридан сал нарида, Жамнанинг кунчиқар соҳилида эди. Бу ер Динанкнинг ўзига яраша бўлиб, уни қўш сигир ва қўш ҳўкиз билан омочда ҳайдаб, парвариш қилиб турилса бутун хонадонни боқа оларди. Ундан чиққан ҳосилнинг бешдан бири солиқ тариқасида оқсоқолларга кетарди. Динанкнинг бола-чақаси билан бошқа деҳқонлар қатори куни ўтиб турарди. Шунда ҳам Динанк шукур қилмасди.

Бир нарса унга ҳеч тинчлик бермасди. У ғаний одам бўлиб, бахт-саодатда ғам-ғусса кўрмай яшашни, бу оламдан беармон ўтишни орзу қиларди. Шу ваздан зўр бериб пул йиғиб, анча ер сотиб олишга, унда бошқаларни ишлатиш пайида эди. Тупроқ деворли, похол томли уйининг ўрнига тошдан сарой қурдириб, теварак-атрофини боғ-роғ қилишни истарди. Қишлоқ бўзчиси тўқиган дағал матодан тикилган кийимини ташлаб, Магадҳий, Каушама ва Видешадаги¹ боёнлар каби шоҳи либосларда юргиси келарди. У чўрилари баданига сандал суртиб, Синҳал² оролидан келтирилган намхуш марварид-маржонлар билан безашларини истарди. Чўрилар сандал дарахтидан ясалган елпиғичлар билан елпиб туришса борми, сочининг ҳар бир толасидан табиатнинг ҳар фаслига хос бўйлар тараларди-да. У ёқ-бу ёққа бораман деса гулдор мато

¹ Магадҳий, Каушама, Видеша — Ҳиндистондаги шаҳарлар номи.

² Синҳал — Цейлон оролининг қадимий номи.

сосябонли, қўш ғилдиракли араваси бўларди. Унга қўшилган қўтосларнинг шохлари мой суртилганидан ялтирар, устларида чиройли ёпқичлари ҳам бўларди. Динанк ғанийлик ва саодатнинг бундай аломатларини кунчиқардаги катта йўлдан бой савдогарларнинг карвонлари ўтганда ҳам, еридан чиққан нарсаларини сотгани Видешага олиб борганида ҳам кўрганди. Ушандай пайтларда бутун фикр-зикри бой бўлиш, ном чиқаришда бўларди.

Динанк эртадан қаро кечгача, иссиқ демай, ёмғиру совуқ демай, муродига етиш учун ўлиб-тирилиб ишларди. Кўнглидаги орзуга эришишга ишончи комил бўлганидан чарчашу толиқишни ҳам билмасди. Бой бўлишга азбаройи берилганидан пулни тежам билан сарфлаб, озроқ жамғарди ҳам. Бироқ тақдир иродаси билан ўша пайтда ёмғир сувларидан тўлиб оқаётган Ганг суви олисдаги тоғларда ёққан кучли жала оқибатида тошди. Тошқин Динанкнинг уйини ювиб кетди. Сўнгра қурғоқчилик бўлиб, ер шунақанги қовжирадики, олинган ҳосил кетган уруғликка ҳам етмади. Динанк шундан кейин қўлини ювиб қўлтиғига ураёзди. Бироқ кўнглидаги яхши кунларга етишиш умиди ноумидликни қува бошлади. Шу тариқа Динанк ўрта ёшдаги одамлар қаторига ҳам кириб қолди. Бироқ унинг кўнглини забт этган эзгу орзу ва умидлари ҳануз рўёбга чиқмаганди.

Динанк навқиронлик йилларидаги беҳуда уринишлар ва мағлубиятлардан кейин ёши бир ерга етган пайтида кўзлаган мақсадига етиш пайига тушди. У ўзим ёшлигимда кўролмаганимни болаларим кўрсин, қолган умримни бахтли ва роҳат-фароғатда ўтказай, деб ширин ўйлар оғушида юрарди.

Худди шу кезларда шаҳар ва қишлоқларга барча ерларни забт этиб, ғанимлари қолмаган жаҳонгир чакравартий¹ Ҳаршавардҳан ҳазратлари Будда динига кирибди, ўзини ўйламайдиган ва бошқаларнинг раҳмини ейдиганлар сафидан жой олибди, ҳозир роҳиблик ридосини кийишга тараддуд кўраётганмиш деган овозалар тарқалди.

Бу ғаройиб хабар Динанкнинг хаёл қушларини тў-

¹ Чакравартий— ҳокими жаҳон: қадимги Ҳиндистонда ҳукмдор-подшоҳга бериладиган унвон.

зитиб юборди. У омов ҳайдаётганида ҳам, экинларини суғораётганида ҳам, ўрмонда ўтин қилиб юрганида ҳам, тунда похол бўйрага ташланган якандозда ётганида ҳам қимматбаҳо тошлар билан безатилган тож кийган, мол-мулки беҳисоб, кўнглида сира армони қолмаган, қўш ғилдиракли аравалар, тахтиравонлар ва отлар қуршовидаги баҳайбат оқ филга миниб олган жаҳонгир Ҳаршавардҳан сира кўз олдидан кетмасди. Энди эса ана шу буюк жаҳонгир ўз ихтиёри билан ҳамма нарсадан юз ўгириб, роҳиблик ридосини киймоқлик учун тарки дунё қилиб, Будда динига қиряпти! Энди Динанкнинг кўз олдига сочи қирилган, қўлига назр-ниёз ташланадиган косача тутган ва малла жулдур кийимдаги роҳибнинг шодон ва хотиржам чеҳраси кела бошлади.

Жаҳонгир Ҳарша ҳазрати олийларининг имони Будда дини томон оққанидан Будда тарафдорлари ғоят шодон эдилар. Подшоҳнинг хазинаси юзларча доно роҳиблар учун доимо очиқ эди. Хазинадаги беҳисоб бойликлар роҳиблар сероб бўлган ибодатхоналарга оқа бошлади. Дунёнинг турли бурчакларидаги роҳиблар жаҳонгирнинг сахийлигидан огоҳ бўлгач, тўда-тўда бўлиб, унинг пойтахтига йўл олишганди.

Фоний дунёдан юз ўгирган бу роҳибларга гулзорлар бағридаги шоҳларнинг саройлари ҳам, гўннга ботган бир чеккадаги қишлоқ ҳам бирдай эди. Уларнинг кўнгилларида хайрихоҳлик ва меҳр уйғотувчи ваъзалари ҳамма жойда осмондан қуяётган ёмғирдай тинмасди. Роҳибларнинг юмалоқ ва мамнун чеҳралари хотиржам кўринар, чунки улар фоний дунё ташвишларидан қутулиб, тарки дунё қилган эдилар. Улар ўз шодликларини бошқалар билан баҳам кўришни бениҳоя истаганларидан чакаклари тинмасди:

— Ў, бу дунёнинг бечора бандалари! Ҳеч бир нарса адоват ўтидек куйдиrolмайди. Булғашга келганда нафратдан ўтадиган қусур йўқ. Бешта сезгидан ортиқ мусибат йўқ. Энг катта бахт—осойишталик. Ў, одамлар! Очлик—энг катта кулфатдир. Бу фоний дунё фақат бахтсизликка дучор қилади. Буни кимда-ким билса нирвонанинг¹ роҳат-фароғатига муяссар бўлғай.

¹ Нирвана — ўта осойишталик ҳолати.

Бизда ҳеч вақо йўқ, шунинг учун кунларимиз бахтли ўтади. Кўзга кўринмайдиган худованди каримдек бизларни ҳам меҳру муҳаббат боқади. Экинзор ёввойи ўтлардан тоза бўлганидек, одам ҳам нафс ва майллардан халос бўлмоғи даркор. Бизнинг турган-битганимиз фонийдир. Бу олам абадий эрмас. Бу оламда қайси йўл билан ноабдий нарсани абадий қилиб бўлади. Давлату дунёни тарк айлаб, билим сари юзланинглари. Бодҳа дарахти тагида йўлини топиб олган Будда ана шу билимни эгаллаган. Кулфатлардан қутулай десангиз, Буддадан паноҳ изланг! Унинг таълимотидан ҳимоя ахтаринг! Жамоасидан муҳофаза қидиринг!

Роҳибларнинг бениҳоя осойишта кўринган шодон чеҳралари, уларнинг ваъзларидан Динанк маънос тортиб қолди. Чексиз бахт-иқболга қандай эришса бўлади? Бу бахтнинг олдида жаҳонгирнинг бутун қудрати-ю, беҳисоб бойликлари ҳечдай гап. Динанк келгусида бахтли ва давлатманд бўлишга умид боғлаб, ҳанузгача кулфат ва ситамлар йўлида юрганлигини, қўлга киритганлари бошига фақат мусибат келтираётганлигини ўйлаб, жуда-жуда афсус қилди. Роҳибларнинг сўзлари эса унинг хаёлини олиб қочди. Будданинг ҳаётига, унинг диний таълимотига оид ҳикоялар деҳқон бечоранинг оромини бузганди. У Бодисатвани¹ аниқ кўраётгандек бўлар, рўпарасида Бодҳа дарахтининг тагида нур қўйнида чуқур ўйга чўмган ҳолда ўтирганга ўхшарди. Динанк бутун вужуди билан тангрига берилганидагина бутун умри давомида мушарраф бўлолмаган нарсасига эришишига ишонарди. Бу хаёл унга қанот бағишлади. Эшитган нарсалари ҳақида узоқ суриштирди, ўйлайвериб-ўйлайвериб мияси шипди, ниҳоят руҳи мунаввар бўлишга етишмоқ учун тарки дунё қилишга қарор берди. Динанк эс-ҳуши шунда бўлгани, қолаверса қизиқсиниб ҳам қолганидан тирикчилик ташвишини, ёш болаларини ёши ўтинқираб қолган хотинига ташлаб, зоҳидлик бахш этадиган имон мунавварлиги орқали эришиладиган чинакам бахтни излаб йўлга чиқди.

¹ Бодисатва — Будда.

Динанк Гангнинг кимсасиз соҳилидан хилватроқ жой танлаб, анжир дарахти тагига жойлашиб олиб, чуқур ўйга чўмди. Ўзича эса имоним мунавварлиги менга олий иқбол инъом қилади, бундай зоҳидлик ҳолатида албатта, Нирвонага муяссар бўлгайман, деган қарорга келди.

Кўп ўтмай Гангнинг кимсасиз соҳилига оқшом чўкди. Анжир дарахтига ин қўйган кўплаб паррандаларнинг чағир-чуғури яна бир оз вақтгача акс-садо бериб турди. Кундузги офтобнинг тафтини йўқотган ўрмон шабадаси намхуш тортди. Кечқурунги зимзиёда чиябўрилар изғишар, дарёдан сув ичиб, тўкилган анжирларни ейишарди. Динанк бўлса худди Будда сингари ўтирганича ўйлагани-ўйлаганди: «Буларнинг бари тўғримикин? Олий иқбол қандай экан ўзи? Ғам-ғусса ва кулфатлардан қандай қилиб қутулса бўларкин?»

Эртасига яна кун чиқиб, анжир дарахтида қушлар сайраб, чағир-чуғур қилиша бошлади. Эрталабки илиқ офтоб кўп ўтмай қиздириб, куйдира бошлади. Туш пайти бўлди. Қуёш яна ғарб томонга оға бошлади. Ҳамма нарса ўз йўли билан кетар, фақат тарки дунё қилиб, қимир этмай ўтирган Динанкгина ҳар қандай ташвиш ва майллардан халос бўлмоқ учун абадийлик изларди.

Қуёш шу тариқа ўн олти марта чиқиб, ботди, Динанк бўлса имони мунаввар бўлишидан дарак берувчи нидони кутиб, қимир этмай ўтираверди. Очлик ва қимир этмай ўтириш уни ўлгудек қийнаган, ўзиниям роса дармони қуриганди. Шундай бўлса ҳам у қаноат қиларди. Барча азобларга дош берди. Энди бу азоблар уни тарк этаётган бўлса керак. Ўзиям ҳушидан кетаётганга ўхшарди.

Динанк ўзига келганида худди Буддага ўхшаб ўтирганига қарамай сал орқага кетганини, боши ва яғрини дарахтга тегиб турганини фаҳмлай бошлади. Имонининг мунаввар бўлишидан негадир дарак йўқ эди. Динанк яна маъюс тортиб, умидсизликка тушди. У ўзининг онгсизлигини пайқади. Ақли ўтмаслашиб қолганди. Шундай бўлса ҳам зоҳидлик ва ўйчанлик воситасида руҳан мунавварликка эришишга қарори қатъий эди.

«Чуқур ўйга ботмоқ учун куч тўплаш даркор.

Дармоним қуриб, шундай аҳволга тушиб қолганману қандай қилиб, мулоҳаза юритай?» — дерди у ўзига насиҳат қилиб. У қўли билан пайпаслаб, ерда ётган анжирни олиб, оғзига тутди-да, дармон тўплаш учун шарбатини шима бошлади. Орадан бир оз ўтгач, эс-ҳуши анча ўзига келиб қолувди, қайсарлиги туфайли ўзини-ўзи хароб қилаётгани, емоқ-ичмоқдан воз кечи-б, хаёлда янги нарса яратмоқчи бўлганлиги сингари бемаъни ҳаракат эканлигини фаҳмлай бошлади. Бахтсиз бўлишдан чўчишнинг ўзи бебахтликдир. Динанк анжир шарбатини шимаркан, тасаввурида йўқ нарсани борга айлантириш, риёзат чекиш, фикрини бутунлай улоқтириб ташлаб, ана шундай хаёллар оғушида қолганди.

Динанк шундай қилиб, кунлардан бирида Ганг кўксига кўплаб елканлари кўтарилган кемалар пайдо бўлганини кўрди. Бундай кемалар кечаси-ю кундузи Гангнинг Жамна билан қўшилган томонига ўтиб турарди. Динанк шоҳ ўтадиган йўлга яқин келганида эса турли мамлакатлар, шаҳар ва қишлоқлардан келган йўловчилар, ана шу қадамжойга томон аста-секин оқаётганини кўрди. У қизиқсинганидан йўловчилардан қаёққа кетяпсизлар деб суриштира бошлаганди, уларнинг ўзлари жуда таажжубда қолиб, ўзидан сўрашди:

— Наҳотки жаҳонгир чакравартий Ҳаршавардҳан ҳазратлари бу қадамжойда маърака қилаётганидан гофил бўлсанг? Мўътабар ва муҳтарам зотларнинг бу йиғинида дин ақидалари тафсир қилинади, жаҳонгир эса роҳибларга ўзининг беҳисоб бойликларини улашади. Шундан кейин ер юзида бирорта ҳам қашшоқ қолмайди.

Динанк ҳам шундан сўнг тахтиравонлар ва ҳар хил аравалар билан лиқ тўлган йўлдаги бойишни орзу қилган камбағаллар, малларанг ридоли роҳиблар ва давлатманд кишиларга қўшилиб олди-да, шоҳ саройига йўл олди.

Орадан кўп ўтмай, Гангнинг Жамнага қўшиладиган жойидаги¹ қумлик соҳилида нақ ўн беш чақирим жойга ёйилган одамлар денгизи Динанкка намоён бўлди. Бу ерга жаҳоннинг турли бурчакларидан тур-

¹ Гангнинг Жамнага туташган жойи муқаддас ҳисобланади.

лича ирқ ва либосдаги одамлар дин моҳиятини тушуниб олмоқ учун келган эдилар. Бу улкан денгизнинг ўртасида улкан сарой қад кўтарган бўлиб, у кун бўйи тинимсиз гувиллар, негаки, ўн мингта роҳиб биргалашиб будда сутраларини¹ ўқишарди. Ҳамма ёқда Будданинг ҳаёт лавҳаларини ифода этувчи ва ундан ибрат олишга чорловчи ранг-баранг суратлар жилва қиларди. Деворларга ва катта тошларга шоҳнинг фармонлари ёзилган бўлиб, тагига жаҳонгир Ҳаршавардҳанинг сурати бор муҳри босилганди. Бу фармонлар ҳам Будда динини муҳофаза қиларди. Саройга кира-веришда жарчилар ноғоралар садоси жўрлигида ҳамма ёққа жар солишарди.

— Кимда-ким Ҳинаяна² таълимотининг, жаҳонгир Ҳарша ихлос қилган Будда таълимотининг чинакамлигига ишонмаса ёки шубҳа қилса, дин ақидаларини тафсир қилиш бобида шоҳнинг пири бўлмиш чинмочинлик ҳожи билан куч синашиб кўрсин. Бу тортишувда ғолиб чиққан кишини жаҳонгир ҳазратлари беҳисоб олтин тангалар ва қимматбаҳо тошлар билан эъзозлайдилар. Мағлуб бўлган кишининг боши танидан жудо қилинали, зеро, ҳақиқий динга тил теккизмоқ гуноҳдир. Шоҳ фармони шаккоқларни жазога мустаҳиқ қилган жойда имон тантана қилажак.

Динанк ҳам тўртдан учини малларанг ридо кийган роҳиблар тўлдирган саройга кириб келди. Уларнинг устарада қирилган бошлари малла тупроқли жойга тўнкариб қўйилган яп-янги мис тувакларни эслатарди. Бошқа жойларни ранг-баранг ипак либослардаги ясан-тусан қилган ердорлар ва маҳаллий бойлар эгаллаган, улар чиройли гиламчаларда ўтиришарди. Улардан кейинда қора халқ уймалашарди. Ўртада зар соябон кўлка ташлаб турган дўнгликда шоҳнинг олтин тахти кўринарди. Унда жаҳонгир савлат тўкиб ўтирар, чўрилар ва қиличли қўриқчилар атрофни қуршаб олишганди. Жаҳонгир сиртдан чуқур ўйга ботган кўринарди. Унинг қаршисидаги олтин ўриндиқда чинлик устоз ўтирарди. Тахтнинг бир то-

¹ Сутра — қисқача тартиб ва қондалардан ташкил топган ва турли илмларга онд санскрит китоблари, оят.

² Ҳинаяна — «Кичкина арава» — буддизмнинг шаҳобчаларидан бири.

монида қимматбаҳо тошлар солинган лаган ва олтин тангалар уюми ялтирар, иккинчи томонида эса узун ва қизил либосдаги жаллод қиличини елкасига қўйиб, бахтсиз одамни қатл қилишни кутиб турарди. Роҳиблар сутра ўқишар, чинлик устоз эса айрича талаффузда дин ақидаларини баён қиларди:

— Кимда-ким борлиқни барча нарсанинг негизи санаб, ундан маъни қидирадиган бўлса, у ёлғон хаёлот ботқоғига ботиб, имоннинг нималигини билолмай кетади. Сувнинг кўпиги билан саҳродаги сароб кўз илғамайдиган ва хаёлий бўлганидек, бу олам шундай кўз илғамайдиган ва хаёлийдир. Шундай дейдиган одамнинг умри боқийдир.

Яна ноғоралар чалиниб, жарчилар барчани дин ақидалари тафсири бобида куч синашишга даъват этди.

Тўсатдан боёнлар қатори ортидан кимнингдир баланд ва сал титраган овози эшитилди. Одамлар шундан кейин қўлини кўтариб, нималардир деяётган деҳконни кўрдилар. Жаҳонгирнинг қуролли хизматкорлари, тартиб ва осойишталик посбонлари Динанкка ёпишиб, шох тахти олдига келтирдилар. Барча қишлоқининг телбалигидан ҳайратда қотиб қолди.

— Сен шубҳаланяпсанми ё шохнинг пири билан куч синашмоқчимисан?..— деди тантанали йиғинга бош-қош бўлаётган шохнинг маслаҳатчиси шўрлик деҳқонга.

Динанк шундай дегандай бош ирғади.

— Бу тортишувда мағлуб бўлган одамнинг боши олинishi сенга маълумми?— деди маслаҳатчи уни огоҳлантириб.

Динанк яна бош ирғади.

Шундан сўнг устоз олдида ўтирган шогирд унинг ишорасига амал қилиб, деди:

— Ў, деҳқон, дини-имонинг қандай? Сен кимга сажда қиласан?

Динанк чўчиб кетганидан миқ этолмади. Унинг оғзини очиб қимир этмай тургани ва бемаъни шаккоклиги роҳибларнинг ғазабли кулгисини қистатди. Фақат қора халқдан ҳеч ким кулмас, баъзи одамларнинг юзида эса ачиниш ва қўрқув ифодаларини кўрса бўларди. Шохнинг устози деҳқонга далда бермоқ учун лутфан жилмайиб сўради:

— Ў, дўстим, гумонинг нимада ўзи?

Динанк бир зум ўйлаб туриб, жавоб берди:

— Сиз гапирган нарсалар нотўғри. Бу дунё хаёлий эмас.

— Ў, умри боқий одам, бўлмаса шастрдан¹ далилингни келтир,— устоз сўзида қаттиқ туриб олди.

Динанк ғиқ этолмай қолди, устоз яна лутфан жилмайиб, унга далда берди:

— Ў, дўстим, далилларинг қани энди? Билганларингдан бизни баҳраманд эт.

— Мен бунга ишонч ҳосил қилдим,— Динанк шундай деди-да, яна индамай тураверди.

Боёнлар таажжубда овозларини чиқармай туришар, жаҳонгир бўлса оғзидан чиққан гаплари учун ўлдирилишидан ҳам чўчимаган жасур деҳқондан кўзини узмасди. Жаҳонгир даҳанини чап муштига тираганича, тахтига суяниб, деҳқон айтган сўзларнинг мағзини чақишга ҳаракат қиларди.

Тантанали йиғинга бош-қош бўлиб турган шоҳнинг маслаҳатчиси жаҳонгирга қараб олди-да, сўнг деҳқонга мурожаат қилди:

— Сен устоз билан тортишувда юқизган одам ўлимга маҳкум этилишини биласан, шундайми. Шундай экан, бу ҳукмга тўла-тўкис лойиқсан!

Қизил либосдаги жаллод қилич дастасини сиқиброқ ушлади. Қилич сал титраб, тайёр ҳолда қотди.

— Бироқ мен енгилмадим!— Динанк эътироз билдирди.

Сафда турганлар мамнун жилмайиб қўйишди.

Шундан сўнг пир яна сўради:

— Ў, дўстим, далил ва исботларингни келтир бўлмаса!

— Мабодо ҳозирда шастрни билмаслигим шоҳ устозининг ғалабаси бўлса, унда,— Динанк олтин ва қимматбаҳо буюмлар уюмини кўрсатди,— устоз манави хаёлий, номавжуд бойликни олса, унинг мағлубияти аён бўлади. Агар шоҳ пирининг гаплари ҳақиқий ва чин бўлса, манави хаёлий сароб бойликни

¹ Ш а с т р — ҳиндуларнинг вазифалари баён қилинган қадимий муқаддас китоблар.

менга беринглар-да, ўзларингиз бу фоний ҳаётдан халос бўлинглар!— Динанк шундай дея қўли билан қизил либосдаги жаллодни кўрсатди.

Йиғиндагилар хурсанд бўлганларидан кулишар, деҳқонга янада қизиқсинишиб тикилишар, аввалги қўрқувлари босилмаган одамлар ҳам бор эди. Тантанали йиғинга бош-қош бўлиб турган маслаҳатчи шоҳга таъзим қилди:

— О, жаҳонпаноҳ, муаззам чакравартий ҳазратлари, ер юзидаги ҳақиқат ҳимоячиси, адолат тахтидаги амру фармонингиз қандай бўлади?

Жаҳонгир гўё уйқудан уйғонгандай, деди:

— Биз бу ҳақда ўйлаб кўрамиз ҳали! Йиғин ҳозирча тўхтатилади.

Мағлуб бўлса ўлдирилишдан чўчимай гапирган, шоҳнинг пири билан дадил тортишувга бел боғлаган содда деҳқон воқеаси бир кечада ҳамма ёққа тарқалди. Эртасига халойиқ жаҳонгир саройига ёпирилиб келди. Кўп ўтмай бу ерга посбонлар оёқ-қўли кишанланган Динанкни келтириб, шоҳ тахтининг рўпарасига қўйишди. Деҳқон кўринишидан хотиржам ва дадил эди. Раҳмдилликка имон келтирган шоҳ тонг отгунча мижжа қоқмай, қишлоқининг гаплари мағзини чаққанди. У ўзининг маслаҳатчилари ва пирига қараб, деди:

— Маҳбус гарчи шастрни билмаса ҳам, Будда ақидаларини тафсир қилишда мағлуб бўлмади.

Устоз гуноҳкорона илжайиб, шоҳнинг гапини қувватлади:

— Ў, адолатпарвар, шаҳаншоҳ, раҳму шафқатингиз беқиёс бўлганидек, сўзларингиз ҳам чин, ҳақиқат. Бу шўрлик деҳқон тун бўйи боши устидаги қилични сезиб турди. Ў, қиблагоҳимиз, сизнинг раҳму шафқатингиз бунинг баҳоси бўла қолсин. У юз минг олтин танга ола қолсин.

Йиғиндагилар устознинг сахийлигидан ҳайратланганларидан қотиб қолишди, шоҳ эса кулимсираб, шодон бош ирғаб қўйди.

— Ажаб, ажаб, устозга офарин!— ҳамма ёқдан шундай хитоблар эшитилди. Шоҳ маслаҳатчисининг имоси билан қўриқчилар Динанкнинг оёқ-қўлини кишандан озод қилдилар. Ҳазиначи олдинга чиқиб, хиз-

маткорларга олтин тангали лаганни шоҳ олдига қўйишни буюрди-да, Динанкка ўғирилди:

— Ў, бахтиёр банда, яқинроқ келиб, шоҳнинг инъомини ол.

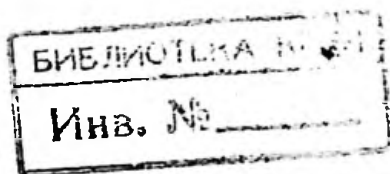
Динанк ер сузди-да, жойидан қимирламай ювошлик билан:

— Шаҳаншоҳ, қиблагоҳимиз ва қонунимиз ҳукмдори, мени афв эт, ҳақиқат баҳоси юз минг олтин танга эмас, менинг ҳаётимдир!

Шаҳаншоҳ таажжубда устозига қараркан, унинг юзига чуқур ўйчанлик кўлка ташлаганини кўрди.

МУНДАРИЖА

Яшпал. Полипова	3
Янги дунё. Р. Муҳаммаджонов таржимаси	9
Қутлов тортиги. Р. Муҳаммаджонов таржимаси	32
Чайқов бозор нархи. Р. Муҳаммаджонов таржимаси	40
Узинг айтмаганмидинг чиройлисан деб? Р. Муҳаммаджонов таржимаси	48
Гувоҳ. Р. Муҳаммаджонов таржимаси	63
Дарвеш. А. Файзуллаев таржимаси	71
Вир руҳ юз минг танага киради. Р. Муҳаммаджонов таржимаси	79



Ҳасаддан нажот. А. Файзуллаев таржимаси	86
Хайр, ишқ дарди. А. Файзуллаев таржимаси	94
Қўрқоқ кашмирлик. Ғ. Рихситиллаев таржимаси	101
Шаҳаншоҳнинг одиллиги. Р. Муҳаммаджонов таржимаси	114
О, болалари тушмагур-эй! Р. Муҳаммаджонов таржимаси	119
Тўғри ва ўғри. Р. Муҳаммаджонов таржимаси	124
Битта сигарета. Р. Муҳаммаджонов таржимаси	136
Инсон фарзанди. Д. Бекаева ва Ф. Усмонова таржимаси	154
Уттамининг онаси. Д. Бекаева ва Ф. Усмонова таржимаси	161
Тоғ поласи. Д. Бекаева ва Ф. Усмонова таржимаси	175
Кул босган чўғлар. Э. Носиров таржимаси	181
Ҳақиқат баҳоси. Э. Носиров таржимаси	193

На узбекском языке

Яшпал

ИСКРЫ ПОД ПЕПЛОМ

Перевод с языка хинди

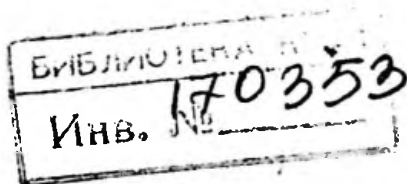
Редактор Н. Мухамедов

Рассом В. Битков

Расмлар редактори М. Рейх

Техн. редактор В. Барсукова

Корректор Ш. Собирова



Босмахонага берилди 24/IV-70 й. Босишга рухсат
етилди 12/XI-70 й. Формати 84×108¹/₃₂. Босма л. 6,5.
Шартли босма л. 10,92. Нэшр. л. 10,09. Тиражи 15000.
Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти.
Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома № 255—68.

Ўзбекистон ССР Министрлар Совети Матбуот Давлат
комитетининг Полиграфкомбинатида 1-қоғозга босилди.
Тошкент, Навоий кўчаси, 30. 1970 йил. Заказ № 391.
Баҳоси 69 т.